

A-5776
Duplum

Kogerman-Männik-Mahlstein

LOODUSEÕPETUS

Ühtluskooli V õppeaasta

Kolmas trükk

K./Ü. „Loodus“, Tartus

1927

1058

Kogerman-Männik-Mahlstein

Looduseõpetus

Ühtluskooli V õppeaasta

Kolmas trükk

11368

K.-Ü. „Loodus“, Tartus

1927

Käesolevas raamatus on katsutud ainult metsa küllaldase materjali põhjal ühiskonnana kirjeldada. Lõpposas on esitatud koondatult taimede ja loomade seas tähtsamad kultuurtaimed ja tüübilisemad loomad ning viimaks söödikute esindajaina paeluss ja inimese välissöödikud.

V õppeaasta kursuse kokkuseadmisel tarvitatud kirjandus on peajointes juba IV õppeaasta eessõnas nimetatud, nendest on paljusid ainult klišeede originaalideks kasutatud.

Hr. lektor J. V. Veski'le ja prl. M. Bekker'ile avaldame nende lahke kaastöö eest, mida nad käesoleva töö keelelisel silumisel ja korrigeerimisel on teinud, oma tänu.

Tartus, 1. septembril 1923. a.

Autorid.

Eessõna teisele trükile.

„Looduseõpetus V õppeaasta“ on kahe eelmise aasta jooksul üle meie kodumaa laialise tarvitajate ringi omale kogunud. Tege-likud õpetajad on seisukohad, mis autorid käesolevas töös alu-seks seadnud, heakskiitvalt omaks võtnud. Käesolev trükk ilmub väheste redaktsiooniliste muutustega, mis leidsime vajalikuks Täname kõiki, kes raamatu käesoleva trüki redigeerimiseks kaasa on aidanud.

Tartus, 1. augustil 1925. a.

Autorid.

Eluta loodus.

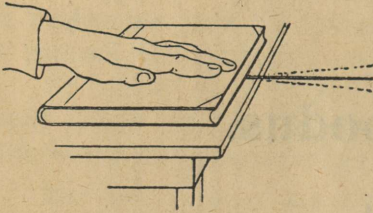
Hääl.

Vaatlused. 1. Missugused häälled meeldivad sulle? 2. Pane tähele eemalsõitvat rongi, mis vilistab, kas kuulled sa vilet just samal ajal, kui sa auru näed vilest välja tulevat? 3. Viska kivi tiiki või järve ja pane tähele, kuidas levivad tekkinud lained

Meid ümbritsevad ainelised kehad ja raske on liikuda, ilma et me mõnda neist ei puudutaks. Kui me põranda peal sammume, siis võngub ta vähe meie keha raskuse all; kui me raamatu lauale viskame, siis võngub vähe ka laud raamatu all; kui loomad metsas liiguvad, siis panevad nad lehti, oksid ja rohtu liikuma; isegi maa võngub vähe jalge all, olgugi et need võnkumised sedavõrt väikesed on, et me neid ei näe. Nimetatud nähtavate asjade kõrval on veel õhu-meri, milles me elame. Me ei saa liikuda, ilma et me õhku liikuma ei paneks, veel enam, me ei saa ühtki teist asja liigutada, ilma et õhk puutumata jääks, sest õhk puutub kõige välisilma asjadega kokku ja liigub ühes nende liikumisega. Õhku on kerge liikuma või võnkuma panna, ja kui ta kord ühel kohal võnkuma on hakanud, siis laguneb see võnkumine igale poole laiali, kuni ta pikkamööda ära kaob. Õhk võib ühel ajal väga mitmesuguseid võnkumisi edasi anda ja igaüks neist liigub nii, kui poleks teisi võnkumisi olemaski. Nii näeme siis, et kõik toimetused tingimata tõukeid ja võnkumist ellu kutsuvad kas kindlates kehtes, vedelikes või õhus. Inimesel ja loomadel on väga tähtis teada, mis nende ümber sünnib, ja nii inimene kui ka loomad on isesuguste organitega varustatud, mis kirjeldatud võnkliikumisi vastu võtavad. Kõrv on vastuvõtlik kõige nõrgemategi õhuvõnkumiste vastu: meie

kuuleme häält, see tähendab: kuskil on õhu võnkumine tekkinud, mis meie kõrvu ulatub.

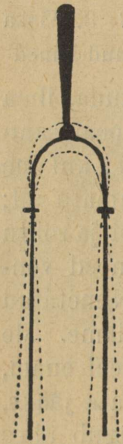
Hääle tekkimine. Võtame viiuli (või mõne muu keelpilli) ja lööme sõrmega vastu keelt. Keel hakkab helisema. Helisevat keelt lähemalt tähele pannes näeme, et ta võngub; et seda

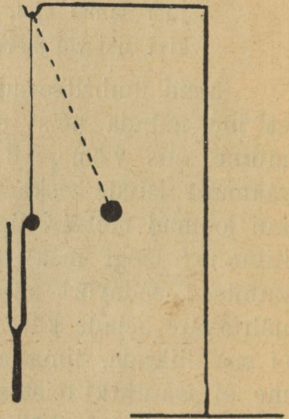
1. joon. Sukavarda võnkumine.

võnkumist veel selgemalt esile tuua, lähendame helisevale keelele pabeririba: pabeririba hakkab hüppama. Võtame sukavarda ja hoiame teda käega üht otsa pidi laua serval, tõmbame vaba otsa üles: varras hakkab võnkuma; võnkumine on selgelt näha ja samal ajal kuuleme segast häält (1. joon.). Võtame helihargi ehk kammertooni, lööme ta järsult vastu lauda; ta hakkab heli-

sema. Puudutame üht haru sõrmega, siis tunneme sõrme all võnkumist (2. joon.). Lähendame helisevale kammertooni väikese niidi otsa seotud kuulikesse: kuulike põrkub kammertoonist eemale (3. joon.). Heli kuuleme niikaua, kuni kammerton võngub. Iga helisev keha võngub; neid võnkumisi ei märka meie iga kord. Võnkudes paneb helisev keha võnkuma ka teda ümbritseva õhu: õhus tekivad õhulained. Kaldudes ühele poole surub helisev keha oma ees õhku, tema järele jääb hõrendus jne. Need

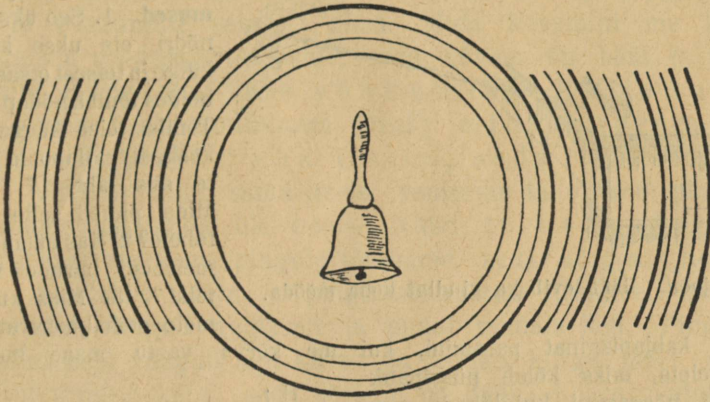
2. joon. Helihargi võnkumine.

3. joon. Kuulike põrkub helisevast kammertoonist eemale.

õhu tihendused ja hõrendused anduvad naabruses olevaile õhu-kihtidele edasi jne., nii et õhus tekib rida tihendusi ja hõrendusi. Niisugused õhulained levivad heliseva keha ümbert kerapinnaliselt igale poole; kui need inimese kõrvu ulatuvad, siis võime kuulda häält (4. joon.). Nii siis kannab õhk heli meie kõrvu. Kui õhku ei oleks, siis ei kuuleks me ka helisid. Võtame näiteks äratuskella, asetame ta õhupumba kupli alla ja paneme heliseva.

Hakkame kuplist õhku välja pumpama. Alguses on kella helin selgesti kuulda; mida hõredamaks jääb õhk, seda tasasemaks

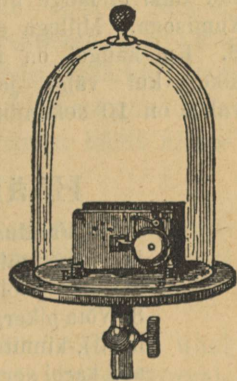

4. joon. Häälelained.

jääb helin (5. joon.), kuni ta lõpuks peaaegu ära kaob, ehk küll haamrikene endiselt vastu kella lööb.

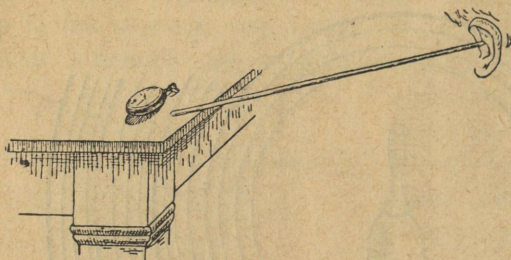
Hääle laialilagunemine (levimine).

Hääel ei levi õhus silmapilkselt, vaid tarvitseb teatud aega. Kes eemalt vilistavat vedurit on näinud, see teab, et esmalt näeme vilest auru välja tulevat ja mõne aja pärast kuuleme vilet. Samuti näeme enne välgu sähvatust äikese ajal ja mõne aja pärast kuuleme ka müristamist. Täpsad mõõtmised näitavad, et hääel õhus 157 sülda (umbes 333 meetrit) 1 sekundis edasi jõuab. Hääel ei levi ainult õhus; ta võib levida ka vedelikes ja kindlais kehades. Vedelikud ja kindlad kehad annavad häält kiiremini edasi kui õhk. Kui taskukell lauale asetada ja laua äärest niikaugemale minna, et kella tiksumist enam ei kuule, siis pika kepi üks ots lauall ja teine ots kõrva ääres hoida, võib jälle kella tiksumist kuulda (6. joon.). Sel juhul levib hääel keppi mööda. Hästi annab häält ka vesi edasi.

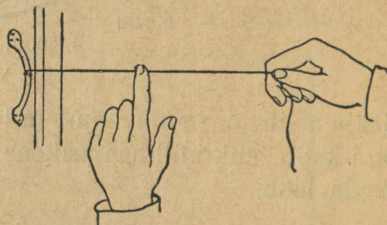
5. joon. Helisev kell õhupumba kupli all.

Katsed näitavad, et hääle kiirus vees = 1450 m 1 sekundis
ja rauas = 4900 m 1 sekundis.

6. joon. Hääle levib ka kindlat keha mööda.

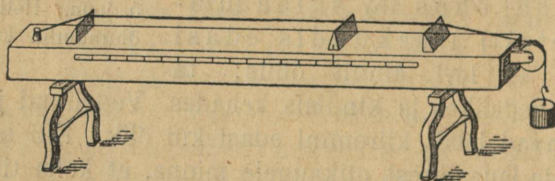
buste kabjaplaginat paremini, kui me kõrva vastu maad hoiame?
4. Seleta, miks kõlab püssipauk eemalt nõrgemini kui läheda maa pealt? 5. Kiviraiujat eemalt vaadeldes leiame, et vasaralöögiga tekitud hääle ei lange ühte vasara liikumisega. Millega seda seletada? 6. Kui kaugel on meist (umbes) äike, kui välgu ja müristamise vahel on 10 sekundit aega?

7. joon. Võnkuv nõör.

Hääle kõrgus ja tugevus.

Vaatlused. 1. Vaatle üksikuid viulikeeli (d-, a- ja e-keeli) ja pane tähele, mille poolest nad üksteisest lahku lähevad!
2. Mille poolest läheb üksikute viulikeelte heli üksteisest lahku?
3. Võta pikergune tühi puukarp (sigarikast kõlbab selleks otstarbeks hästi), kinnita kaks viulikeelt, teine ja kolmas, üht otsa pidi naelte abil karbi servale, teiste otsade külge seo üheraskused pommikesed

8. joon. Kast ühe keelega.

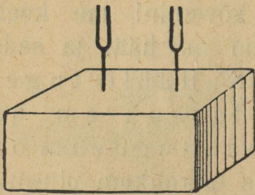
ja pinguta keeled ühepikkuselt üle karbi (8. joon.). Tõmba mõlemad keeli. Kas helisevad keeled ühesuguselt?
4. Võta nüüd kaks ühesugust keelt (näit. a) ja korda katset. Missugused on nüüd helid? 5. Seo kahele ühesugusele keelele mitmesugugused raskused vaba otsa külge. Missugune keel annab kõrgema tooni?

Tõmmates õrnalt viiulikeelt kuuleme õige tasast heli. Tõmbame sama keelt järsemalt, kõvemini, siis on ka heli kõvem. Esimesel juhul märkame vaevalt keele võnkumist, teisel juhul on keele võnkumine selgesti näha. Mida kõvemini me keelt sõrmega või poognaga tõmbame, seda kõvem on hääl ja seda selgemini näeme viiuli keele võnkumist. Hääle tugevus oleneb keele võnkumise jõust; mida suurem on võnkumise „laius“ ehk ulatus, seda tugevam on hääl. Võtame nüüd sama keele, venitame ta rohkem pingule ja tõmbame poognaga üle keele. Nüüd on heli kõrgem. Mida rohkem me keele pingule tõmbame, seda kõrgema heli ta annab. Vaadeldes lõtva ja pinguletõmmatud viiulikeelt näeme, et lõtv keel võngub aeglaselt ja annab madala heli. Pinguletõmmatud keel võngub aga kiirelt ja annab kõrge heli: mida kiiremini võngub keha, seda kõrgem on hääl. Kõige madalama heli kuuleme siis, kui mõni keha 16 võnget sekundis teeb, kõige kõrgema, kui võngete arv sekundis 40 000-ni ulatub. Kui keha võngete arv vähem on kui 16 või suurem on kui 40 000, siis ei kuule me häält. Teatud kõrgusega häält nimetatakse heliks ehk tooniks. Mõnikord ei saa me hääle kõrgust määrata, kas sellepärast, et ta liiga lühikest aega vältab või mitmesuguse kõrgusega helisid sisaldab. Niisugust mitte-korrapärast häält nimetatakse suminaiks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kui puud saagides saagi kord kiiremini, kord aeglasemalt liigutada, kas muutub siis sae hääl? 2. Millest tuleb, et bassviul (kontrabass) madalamaid toone annab kui harilik viul?

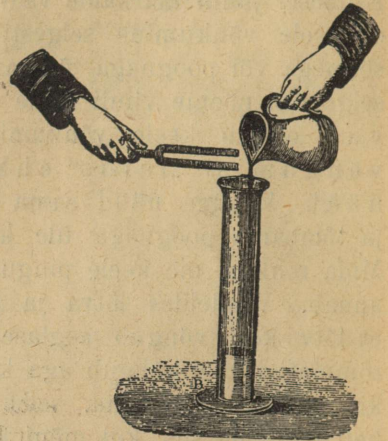
Kõla ja kaaskõla. Õhk võib mitmesuguseid võnkeid ühel ajal edasi kanda. Kui mõnele põhitoonile teised nõrgad kõrvalhelid kaasa helisevad, siis omandab põhitoon isesuguse kõla. Mitmesugused keelpillid, viiul, kannel, gitarr jt., on igaüks isemoodi ehitatud ja igaüks neist tekitab iseliiki kaasheliseid, igaühel neist mänguriistadest ja ka inimeste häälteel on oma kõla, millest neid võib ära tunda. Võtame tühja puukarbi ja puurime kahel kohal augukesed kaane sisse (või kummulikeeratud karbi põhja). Asetame kaks ühesugust heliharki augukestesse ja lööme ühe pihta, nii et ta helisema hakkab. Hoiame ta kinni, et ta ei heliseks; siiski heliseb teine helihark edasi. Esimese võnkeid andis võnkuma hakanud õhk teisele helihargile edasi ja see hak-

kas kaasa helisema (9. joon.). Aga mitte ainult teine helihark ei hakka kaasa helisema, vaid ka teised kehad, mis sama

9. joon. Kaaskõla ehk resonants.

kõrgusega helisevad. Võtame näiteks kõrge mõõtklaasi ja valame temasse vett, hoiame samal ajal heliseva helihargi mõõtklaasi suu kohal (10. joon.). Kui veepind teatava kõrguseni on tõusnud, kuuleme kaaskõla: õhusamba võngete sagedus on samasugune kui helihargil. Kaaskõla kutsutakse veel resonantsiks.

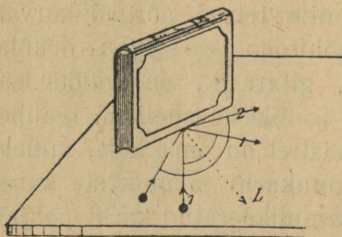

10. joon. Võnkuv õhusammas heliseb kaasa.

Kaja.

Vaatlused. 1. Vaata, kuidas ristjoones vastu seinat visatud kummipall tagasi pörkub. 2. Viska kivi tiiki ja vaata, kuidas lained kaldalt tagasi pörkuvad. 5. Missugust iseäralist hääle nähtust oled sa lauldes metsas või tühjas kirikus tähele pannud? 4. Kus kostuvad sõnad selgemini, kas kinnises ruumis või vabas õhus?

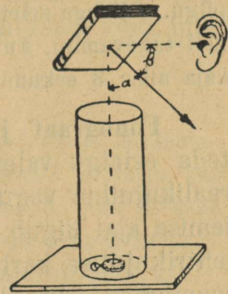
Hääle peegeldumine.

11. joon. Peegeldumine.

Paneme paksu raamatu serviti lauale ja tõmbame kriidiga raamatu keskkohalt ristjoone ehk perpendikulaari (11. joon. *L.*) ning kaks joont mõlemasse täisnurka nii, et nad perpendikulaariga võrdsed nurgad moodustavad. Võtame nüüd väikese kuulikese ehk palli ja lükkame teda teatavas suunas raamatu keskkoha poole. Kuulike pörkub vastu raamatut ja jookseb muudetud sihis, vastava nurga haru mööda edasi. (See katse tahab natuke harjutust!)

Samuti muudab oma liikumissihti iga häälelaine. Võtame sügava silindri (12. joon.) ja paigutame ta põhja taskukella. Läheme silindrist nii kaugele, et kella tiksumine kõrvu ei kostuks. Kella tiksumist võib aga kuuldavaks teha, kui mõne raamatu või tahvli silindri kohal hoiame, nii et häälelaine langemisnurk (a) võrdub peegeldumisnurgaga (b). Häälelaine peegeldub ja meie kuuleme jälle kella tiksumist. Hääle peegeldumisel põhjeneb **kaja**. Igaüks teab, mis on kaja, ja on seda kuulnud kas metsas või mõnes suures hoones (näit. kirikus): iga sõna kuuldub mõne aja pärast uuesti. Häälelained levides õhus, pöörkuvad vastu takistust, peegelduvad, tulevad tagasi, ja me kuuleme öeldud sõna uuesti.

12. joon.
Hääle peegeldumine.

Eespool nägime, et hääle levimise kiirus õhus on 333 meetrit (157 sülda). Inimese kõrv võib ühes sekundis kümne silbi ehk heli vahel vahet teha. Iga $\frac{1}{10}$ sekundi järel võib uus silp järgneda. Selle aja jooksul jõuab esimene silp 33 meetrit (330 : 10) kõnelejast eemale, enne kui järgmine öeldakse. Kui nüüd häälelaine vastu peegeldavat seina pörkub, siis tuleb ta vastupidises sihis tagasi. Jõuab esimene silp enne tagasi, kui teine öeldud, siis ei kuule me kaja. Seepärast peab edasi-tagasi käik vähemalt 34 meetrit pikk olema. Selleks, et kaja tekiks, peab peegeldusseis vähemalt 17 m eemal olema.

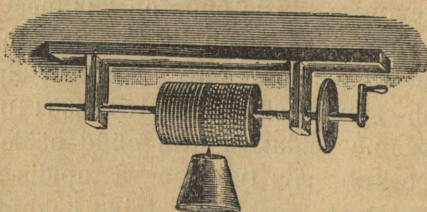

13. joon. Paberist kõnetoru.

Kõnetoru. Kõnetoru on umbes 1 meetri pikkune ühele poole lehtri sarnaselt laienev toru (13. joon.). Kui kitsamasse otsa kõnelda, kiis tekivad häälelained. Kõnetoru hoiab nad koos: nad peegelduvad toru seintelt, seintega järjest vähenevaid nurki moodustades, ja lahkuvad laiemast otsast peaaegu paralleelsetena. Kõnetoru tarvitatakse peajasjalikult laevadel.

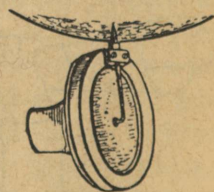
Ülesanded ja küsimused. 1. Kas võime kaja järel peegeldusseina kaugust ligikaudu teada saada? 2. Välgu sähvatus kestab ainult ühe silmapilgu. Millega seletada müristamise kestust? 3. Miks kostub kammertooni heli tugevamini, kui ta jalg lauale toeb? 4. Kui kaugel on sein kui vile kaja alles 3 sekundi pärast kostub?

Fonograaf ja grammofon. Fonograaf¹⁾, sel kujul, nagu teda esialgu valmistati, kujutab terassilindrit, mille pinnale spiraalikujuuline vagu on aetud; seda katab õhuke tinapaber. Pöörlemise ajal liigub silinder oma telje sihis edasi. Tinapaberi vastu letrikujulise karbi põhja on kinnitatud kergelt vetruv plaat ehk membraan. Plaadi keskele on kinnitatud metallnõel, mis võlli pöörlemise korral vagu mööda jookseb ja tinapaberi pinda puutub. Kui membraanikarpi kõnelda või laulda, siis hakkab plaat ühes nõelaga võnkuma, kord nõrgemalt, kord tugevamalt rõhub ta tinalahte. Lehele jäävad mitmesugused jooned (14. joon.). Tina-

14. joon. Fonograaf.

lahte märgitud võnkeid võib uuesti kuuldavale tuua (nagu üleskirjutatud sõnu lugeda), selleks otstarbeks võetakse silindrilt plaat ära ja pannakse silinder esialgsesse asendisse. Nüüd asetatakse plaat uuesti oma kohale, nagu üleskirjutamise ajal. Silindri pöörlemisel vajub nõel augukestesse ja kerkib uuesti üles, jne. See üles-alla liikumine paneb membraani võnkuma, mis omakorda võnked õhule edasi annab. Õhk kannab need võnked meie kõrvu. Fonograafi ülesleidja on ameeriklane Edison. Grammofon on täiendatud fonograaf, läheb aga viimasest selle poolest lahku, et teda ainult hääle kuuldavale toomiseks tarvitatakse. Grammofoni tähtsamad osad on helikarp (15. joon.) membraaniga, mille keskele nõel on kinnitatud (teine helikarbi ots on pasunatoru sarnane) ja grammofoni plaat. Membraan on ristsihti asetatud ja nõel on tema külje peale kinnitatud.

15. joon. Grammofoni helikarp membraaniga.

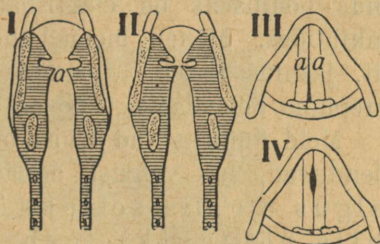
1) Fonograaf tähendab „häälekirjutaja“.

Grammofoni plaat on kõvast kummist ja šellakist valmistatud, kellavärk paneb ta keerlema. Plaadi pinnal on madalamad ja sügavamad augukesed, mis spiraalis keskkoha kohta kokku jooksevad. Nõel liigub lainetades plaadi pinnal ja paneb membraani võnkuma.

Inimese hääl.

Vaatlused. 1. Pane hääle kõrgust tähele laste ja täiskasvanute juures. Kes kõnelevad „sügavama“ häälega? 2. Katsu, kas sa saad madalaid ja kõrgeid toone t a s a laulda? 3. Kas sa saad ka sissehingamise ajal laulda? 4. Kuidas tekitab suupill helisid?

Inimese hääl tekib häälepaelte võnkumisest kõris, (16. joon.), kus nad nii on asetatud, et nende vahele pilu jääb, millest õhk hingamisel vabalt läbi pääseb. Kõnelemise ja laulmise ajal tõmbuvad häälepaelad pingule, nende ääred litsuvad pilu koomale; kopsust tulles tungib õhuvool häälepaelte vahelt läbi ja paneb nad võnkuma. Hääle kõrguse muutumine sünnib mitmel viisil: siin mõjuvad häälepaelte mitmesugune pinguliolek, õhuvoolu kiirus, mis neid võnkuma paneb, ja see, et mõnikord ainult osa häälepaelast võngub.

16. joon. a — häälepaelad.

I ja II — kurgu pikilõige hingamise ja häälitsemise ajal. III ja IV — vaade ülevalt häälepaelte peale madala ja kõrge tooni tekitamisel.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kuidas võime oma suud vilena tarvitada? 2. Kuidas annab tühi pudel häält, kui tema kaela puhuda?

Valgus.

Vaatlused. 1. Missuguse organi abil näeme asju? 2. Kas näeme meie ka öösi? 3. Pane pimedal selgel õöl tähtede sära ja värvi tähele. 4. Pane mitmesuguseid lampe tähele: raudteejaamas, uulitsatel ja eramajades.

Valguse allikad. Tähtsamaks valguse allikaks maakeral on päike. Ta valgustab maad ja me näeme meid ümbritsevaid asju. Öösi, pimedas toas ei näe me asju. Neid võime aga ka

öösi näha, selleks tõmbame tiku põlema: ta põleb heleda leegiga. Hoiame tangide abil nõõpnõela piirituse või gaasi leegis: nõel hakkab hõõguma, lööb punaseks. Põlemisel ja hõõgumisel tekib ka valgus. Aga me näeme pimedas toas ka siis asju, kui väljas välku lööb. Sädet, mis välku meelde tuletab, võime elektrimasina abil saada. Niisuguseid kehasid, mis iseendast valgust annavad, kutsutakse helenduvateks kehadeks ehk valguse allikateks. Kõik teised kehad on tumedad kehad. Öösi paistab kuu, mis oma valguse päikeselt saab ja siis edasi maa peale saadab. Kuu on tume keha. Virmaliste vehklemist paneme talve-öödel tähele; nende põhjuseks on elektrinähtused kõrgemates, hõredamates õhukihtides. Mõned loomad heidavad endast mahedat valgust, näit. jaaniussikesed. Lõunameredes leidub pisilasi, kes öösiti merepinna helendama panevad.

Meid ümbritsevad kehad on kas selle läbi nähtavad, et nad helenduvad, ise valgust annavad, või et neid valgustatakse. Valgus on siis selleks põhjuseks, mis kehasid meile nähtavaks teeb.

Seame põleva küünla ette klaasitüki. Läbi klaasi näeme leegi kuju ja värvi. Hoiame siis küünla ees õlise paberi: läbi paberi märkame ainult helendust, kuna leegi piirjoont täpsalt näha ei ole. Hoiame lõpuks küünla ees raamatu, siis ei näeme leeki üldse mitte. Kehasid, mis niipalju valgust läbi lasevad, et neist läbi asju selgesti võib ära tunda, nimetatakse läbipaistvateks kehadeks. Õline paber on ainult osalt läbipaistev, kuna raamat valgust sugugi läbi ei lase, täiesti läbipaistmatu on.

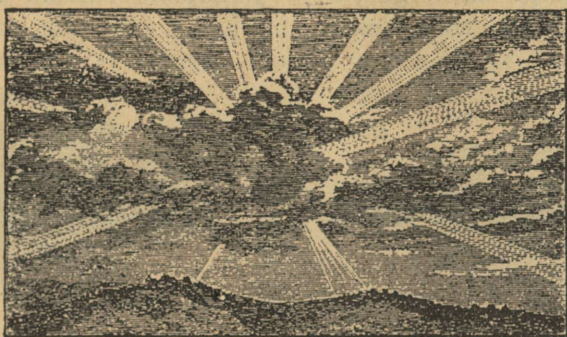
Ülesanded ja küsimused. 1. Nimeta mõned tumedad kehad, mis kuumendamisel helenduma hakkavad? 2. Mispärast tehakse laualampide kuplid „matist“, tuhmist klaasist? 3. Seadke päikese valguse (või küünla, lambi) ette järgmised asjad: valge paberileht, kuivatuspaberileht, kollane pakkimis-paberi leht, tükk sarve (kamm), tükike aknaklaasi ja tükike rohelist pudeliklaasi. Missugusesse järjekorda tuleb need asjad läbipaistvuse suhtes asetada?

Valguse levimine.

Vaatlused. 1. Vaatle oma kooliteel (õues, aias, väljal) puude, telegraafitulpade ja muude asjade varjusid. (Piirdu ainult ühe

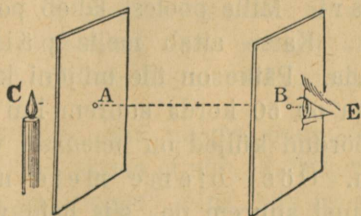
asja vaatlemisega ja pane tähele: a) varju pikkust enne lõunat, lõuna-ajal ja peale lõunat; b) kevadel, suvel, sügisel ja talvel.)
2. Pane tähele varju asendeid valguse allika suhtes!

Kui päikese valgus läbi väikese akna või pilu tupp tungib, siis on selgesti näha, et valgustatud koht põrandal (seinal) aknaga või piluga ühel sirgjoonel asub. Sirgjooni, mille sihis päikese valgus levib, kutsutakse päikese kiirteks. Valguse sirgjoonelist levimist võime ka päikese loojaminekul tähele panna, kui päikese kiired pilvede vahelt läbi tungivad (17. joon.). Sellepärast ei näe meie asju „ümber nurga“, vaid otsesihis endi ees. Võtame paberilehe ja torkame temasse nõelaga augu. Hoiame paberi silmast vähe eemal, nii et meie augu läbi küünla või

17. joon. Päikese loojaminekul.
Valguse kiired levivad sirgjooneliselt.

lambi leeki näeme. Silm, auk ja leek on siis ühel sirgjoonel. Lükkame paberilehe vähe kõrvale, siis ei näe me enam leeki. Võtame nüüd mitu auguga paberit ja asetame nad mitmesse kohta leegi ümber. Igas kohas võime silma nii seada, et ta auguga ja leegiga ühel sirgjoonel asub ja me leeki igalt poolt näeme. Valgus levib igale poole sirgjooneliselt (18. joon.).

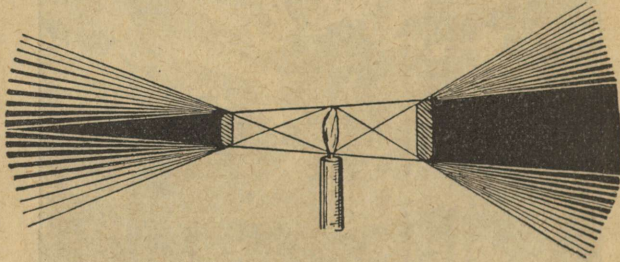
18. joon. Valgus levib sirgjooneliselt.

Varjud. Kui valguse kiirte teel asuvad tumedad kehad, nagu puud, kivid jm., siis ei saa kiired neist läbi tungida ja nende asjade taha jääb tume ruum ehk varj. Varjuks nimetame

niisugust ruumi, kuhu valgusekiiri sugugi ei tungi või kuhu neid vähe langeb. Mida kõvem on valguse allikas, seda järsem, tumedam on vari. Asub läbipaistmatu keha seinä lähedal, millele vari langeb, siis on vari hästi näha; kui keha seinast eemale viime, jääb vari segasemaks, nõrgemalt nähtavaks. Kera heidab endast ümmarguse varju.

Päikese ja kuu varjutused.

Süütame pimedas toas küünla või väikese lambi põlema. Võtame kaks kuuli, milledest ühe läbimõõt suurem on kui leegi laius ja teisel vähem. (Kuulikesed seome niidi otsa.) Asetame kuulid ja leegi ühekõrgusele ja paigutame ekraani niikaugele, et varjud selgesti näha oleksid (19. joon.). Suurem kuul heidab

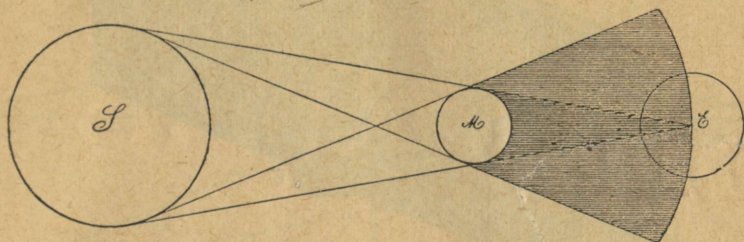
19. joon. Varjud.

varju, mille läbimõõt leegi läbimõõdust suurem; vari on tüvikoonus. Kuhikukujulist ruumi, kuhu ükski valgusekiir ei lange, kutsutakse täisvarjuks. Selle ümber asub aga poolvari. Mille poolest läheb poolvari täisvarjust lahku?

Katse aitab meile päikese ja kuu varjutusi seletada. Päike on üle miljoni korra suurem kui maakera, viimane aga on 50 korda suurem kui kuu. Maakera ja kuu päikese poole pöördud küljed on heledasti valgustatud, kuna tagaküljed varjus on. Öösi oleme meie maa varjus. Et päike maast ja kuust suurem on, siis heidavad nimetatud tumedad kehad koonusekujulise varju. Maakera täisvarju pikkus on suurem kui kuu kaugus maakerast.

Satub kuu maakera varju, siis muutub ta varjutuks. Kuu varjutus võib juhtuda täiskuu ajal, kui mõlemad taevakehad

ühel tasapinnal liiguvad. Varjutuse aega võivad täheteadlased täpsalt ette öelda. Varjutus võib olla täieline, kui terve kuu maakera täisvarju satub, või osaline, kui ainult osa kuud täisvarjust läbi läheb.

20. joon. Päikese varjutus. S — päike, M — kuu ja E — maakera.

Juhtub nii, et päikese, maa ja kuu keskpunktid ühel sirgjoonel asuvad, siis peab kuu maakera täisvarju keskelt läbi minema, milleks üle kolme tunni kulub.

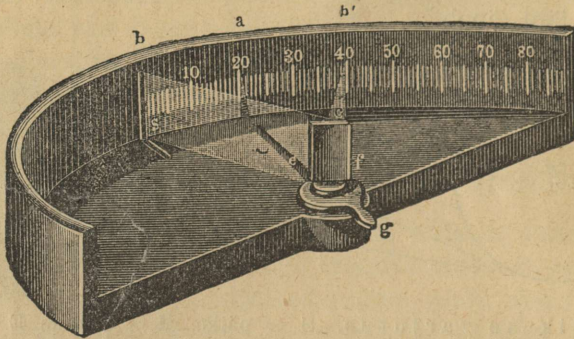
Asub kuu maakera ja päikese vahel, siis varjab ta päikese meie eest osaliselt või täieliselt: teataval kohal maakera pinnal on siis päikese varjutus (20. joon.). Kuu varjutus on näha väga laialdaselt maakera pinnal, kuna päikese varjutus maakeral õige väikese alaga piiratud on.

Tasapeegel ja peegeldumine.

- Vaatlused.** 1. Korda katsed 10. lhk. (hääle peegeldumine).
 2. Pane tähele enda kujutist peeglis: a) kus tekib kujutis?
 b) kuidas muutub kujutis, kui sa peeglile lähemale astud?
 d) kuidas avaldub kujutises sinu pahema (või parema) käe liigutus? 3. Millal näeme asja ja tema peeglikujutist ühekorraga?

Vaatame päeval läbi akn klaasi õue, siis näeme õues olevaid asju selgelt, kuna meie oma kujutist aknas ei näe. Lükkame akna lahti ja vaatame läbi ruudu vastu tumedat seina, siis peegeldab akn klaas. Samuti peegeldab ka klaasitükk, mis lauale pandud, kui temasse vaadata. Tume tagapind näib tarvilik olevat, et esineks peegeldumine. Ka harilik peegliklaas on nii tehtud, et tema läbi ei paista, ta on tagant hõbetatud. Klaas pole

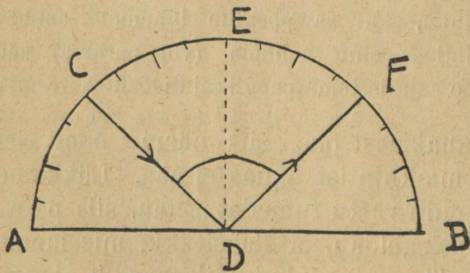
aga ainuke keha, mis peegeldumist võimaldab: ka taldrikud, poleeritud lauad j.m. peegeldavad asju. Kui aga keha pind on

21. joon. Valgusekiirte peegeldumine.

krobeline või kare, nagu riidel, valatud malmil ja saetud lauatükil, siis ei saa meie peeglikujutist. Siledat pinda, mis valgust tagasi heidab ehk peegeldab, nimetame peegliks. On pind tasane, siis nimetame peeglit tasapeegliks (ehk tasapinnaliseks peegliks), on pind aga kõver, siis kutsume ka peeglit kõveraks.

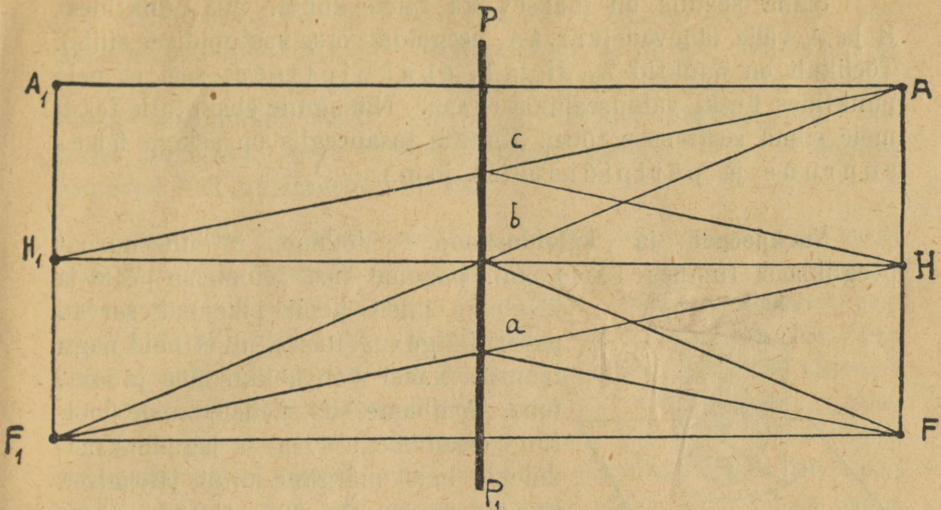
Võtame looka painutatud papiriba, mille keskel on väike avaus, ja laseme läbi avause päikese kiirte kimbu peeglile langeseda. Papil märkame valget plekki vähe maad avausest eemal. Nurgamõõtja abil mõõdame nurgad, mille langev ja peegeldunud kiir loodjoonega moodustavad (21. joon.).

22. joon. Langemisnurk võrdub peegeldumisenurgaga.

Valgusekiirte peegeldumises võime sedasama seadust tähele panna, mille hääle peegeldumisel leidsume:

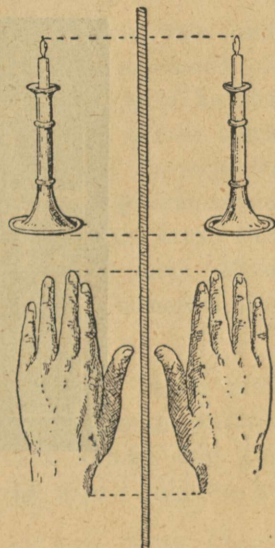
Langemisnurk CDE võrdub peegeldumisenurgaga EDF (22. joon.). Langev ja peegeldunud kiir asuvad loodjoonega ühes pinnas.

23. joonis. Kujutise tekkimine tasapeeglis.

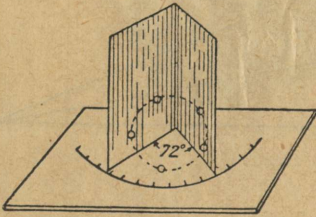
Pilvise ilmaga peegeldavad pilved ja õhus leiduvad tolmu-
kübemed päikese valgust igas sihis, nad hajutavad valgust.
Valguse hajumise tõttu näeme päeval asju
tubades ja sügavates keldrites. Hajunud
valgust saadab suurem osa meid ümbrit-
sevaid tumedaid kehasid.

23. joonis selgitab kujutise tekkimist
peeglis. PP_1 kujutab peeglit, A on inimese
silm, H inimese käsi ja F jalg. Meie keha-
osadest lähuvad (peegelduvad) valguse-
kiired igale poole laiali; üks osa neist lan-
geb peeglile ja peegeldub, sama suurt
nurka moodustades, kui nende langemis-
nurk on. Kiir Fa langeb peeglile längus
ja pörkub tagasi (missuguses sihis?).
Silma ta ei puutu. Silm otsib neid val-
guseallikaid, mis silma tungiva valguse-
kiirega ühel sirgjoonel asuvad, nii siis
sihis Ab, punkt F_1 asub sama kaugel
peegli taga, kui punkt F peegli ees (seal-
kus jooned FF_1 ja AF_1 kokku puutuvad).

24. joonis. Asjade kujutised
tasapeeglis.

Sama seadus on maksev ka kiirte kohta, mis punktidest H ja A välja lähevad (kiir AA_1 peegeldub otse vastupidises sihis). Tõelikult on punktid A_1 , H_1 ja F_1 ebakujutised, sest et neis punktides ühtki valguseallikat ei asu. Niisugune ebakujutis tekib meie silma iseärasuse tõttu. Kujutis tasapeeglis on asjaga ühesuurune ja päripidine (24. joon.).

Nurkpeegel ja kaleidoskoop. Võtame 2 ühesuurust peegliklaasi (umbes 12×8 sm), paneme nad teineteise peale ja

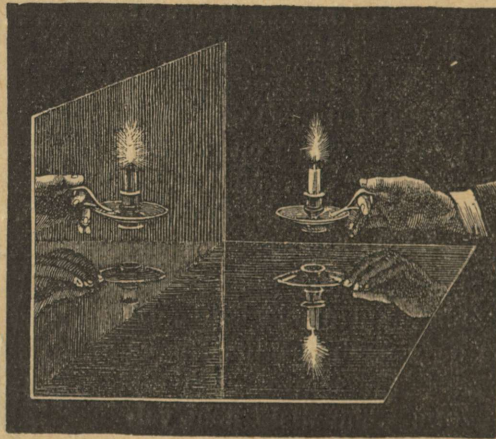

25. joon. Nurkpeegel.

kleebime ühelt poolt pikemad servad paberi külge (25. joon.), nii et neid nagu raamatu kaasi võib kokku lüüa ja lahti teha. Tõmbame siis siledale lauale poolringi (raadiusega 8 sm) ja jagame kraadideks; neist märgime ainult järgmised kraadid 45, 60, 72, 90 ja 120 ära. Poolringi keskpunkti kinnitame loodsihis

peenikese traadi ja tarvitame seda meie

nurkpeegli teljeks. Seame peegli 90° peale ja asetame külgede vahele kütünla (26. joon.). Me näeme siis kolme kujutist. Need kolm kujutist

26. joon. Kujutised nurkpeeglis.

moodustavad ühes kütünla leegiga täisnurga. Kui nurk on 72° , siis saame 4 kujutist jne. (25. joon.).

Nurkpeegel on kaleidoskoobi¹⁾ oluline osa. Kaks väikest peeglit moodustavad (harilikult) 60°-se nurga, nende ümber on toru, mille üks ots piimklaasiga kinni on pandud. Teisest otsast vaadatakse sisse. Torru on pandud mitmesuguseid värvilisi kehakesi, nagu klaaspulgakesi, torukesi jne. Peeglitest annavad nad huvitavaid kujutisi.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kuidas võib peegli abil nurga taha näha? 2. Kas võib aknaruutu peegliks tarvitada? 3. Missugused peavad hea peegli omadused olema? 4. Kuidas peegliklaasi pakust noatera²⁾ abil teada saada? Miks annab õhtul toas põlev lamp „akna taga“ kaks kujutist? 5. Mispärast paistavad jõekaldal kasvavad puud vees ümberpöörnutena (ladvad allpool)? 6. Miks läigivad („põlevad“) aknaklaasid loojamineva päikese kiirte käes? 7. Pane küünal laual püsti seisva peegli taha ja liiguta peegli ees teist põlevat küünalt niikaua, kui leegi kujutis esimese küünla tahi kohale satub. Mõõda mõlema küünla kaugused peeglist.

Valguse murdumine.

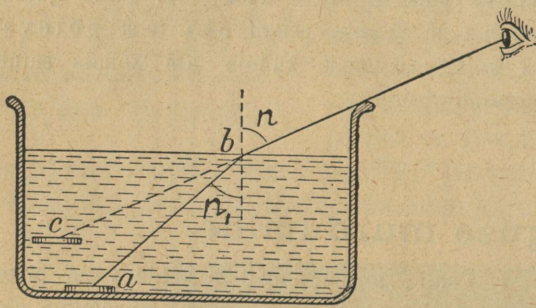
Vaatlused. 1. Vaata, missugune näib kaldu vette pistetud kepp (või aer)? 2. Kus kohal näib kepp murdunud olevat? 3. Sea kepp vette loodjoones. Kas näib ta ka nüüd murdunud (kõver) olevat? 4. Vala vett kaussi ja pane tähele, kas põhja asend näib muutunud olevat! 5. Vaatle pooleni vette pistetud ratast. Kas on tema endine kuju muutumatu? 6. Pane tähele õhku kuuma kolde või tuleaseme kohal õues. Kas on midagi märgata? 7. Vaatle selgel ööl tähti. Missugused tähed vilguvad rohkem, kas need, mis silmapiiri lähedal või kõrgel peakohal asuvad?

Valguse peegeldumise tõttu saavad tumedad kehad meile nähtavaks. Enne aga, kui valgusekiired meie silmani jõuavad, peavad nad ühest või mitmest läbipaistvast kehast läbi tungima. Näit. näeme läbi akna väljas olevaid asju: valguse kii-

1) Kreeka keelest: *kalós* — ilus, *eidós* — kuju, *skopeo* — vaatlen.

2) Hoiu noatera vastu klaasi ja vaata tema kujutise kaugust!

red tungivad esmalt läbi õhu, siis läbi klaasi ja uuesti läbi õhu, enne kui nad meie silma jõuavad. Läbipaistvaid kehasid, milledest valgusekiired läbi lähevad, kutsutakse keskkonnadadeks. Näeme meie kala vees, siis tungivad valgusekiired kalast läbi vee ja õhu. Vesi ja õhk on kaks isesugust keskkonda. Paneme pesukausi (või mõne plekknõu) põhja metallraha ja asume ise kausist niikaugemale, et tema serva tagant ainult raha tagumist äärt näeme. Laseme kedagi, raha paigal hoides, vett kaussi valada. Nüüd näeme tervet raha: ta näib põhjast kõrgemale kerkinud olevat (27. joon.). Rahast tulevad kiired pidid veest õhku tulles oma sihti muutma. Kuna silm asju ainult otsesihis oma ees näeb, paistab ka raha kõrgemal olevat. Sihi muutumine sünnib vee ja õhu lahtuspinnal. Nähtust,

27. joonis. Kiirte murdumine.

kus valgusekiired ühest keskkonnast teise tungides oma esialgset sihti muudavad, kutsutakse valgusekiirte murdumiseks. Igas üksikus keskkonnas liigub aga valgusekiir sirgjooneliselt.

Tõmbame valgele paberile pliitsiga paksu joone ja katame osa temast paksu klaasplaadiga kinni. Vaadates joont läbi klaasi, külje pealt, näeme, et klaasi all olev osa on kõrvale nihkunud joonega paralleelne. Vaatame otse ülevalt alla klaasi peale, siis näeme joont muutumatuna. Nii siis, ka klaasist õhku tungides (või ümberpöörduvalt) muudab valgusekiir oma sihti. Valgusekiirt vastupidises sihis lastes (27. joon.), silmast vee pinnale, punkti b , murdub kiir ja läheb uues sihis edasi, nimelt sihis ba , mis ristjoonele lähemal. Nurka n , mille sünnitab valgusekiir ristjoonega, nimetatakse langemisnurgaks ja nurka n_1 , mille sünnitab murdunud kiir ristjoonega, nimetatakse murdumisnurgaks.

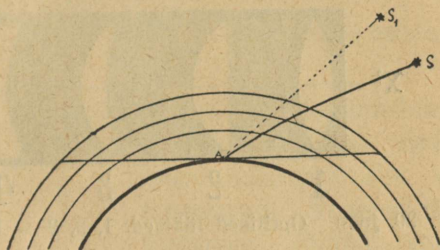
27. joonisest on näha, et kui valgusekiir hõredamast keskkohast (õhust) tihedamasse (vette, klaasi) läheb, siis on

murdamisnurk langemisnurgast väiksem; vastuoksa, kui valgusekiir tihedamast keskkonnast hõredamasse tungib, on murdamisnurk langemisnurgast suurem.

Aga ka õhk ise ei ole ühetasase tihedusega, vaid moodustab mitmesuguseid kihte. Ülemised kihid on hõredamad, madalamad, maapinna läheduses, on tihedamad. Selletõttu näeme meie päikest (ja paljusid tähti) vähe teisel kohal, kui nad tõelikult asuvad. Vahe on seda suurem, mida madalamal päike seisab. 28. joonis kujutab mitmesuguseid õhukihte.

Punktis A on vaatleja silm ja S on päike.

Hõredamast õhukihist tihedamasse tultes murdub valgusekiir (vähemat nurka moodustades ristjoonega); mitmest kihist läbi jõudes on ta esialgselt sihist tublisti kõrvale kaldunud ning selles uues sihis

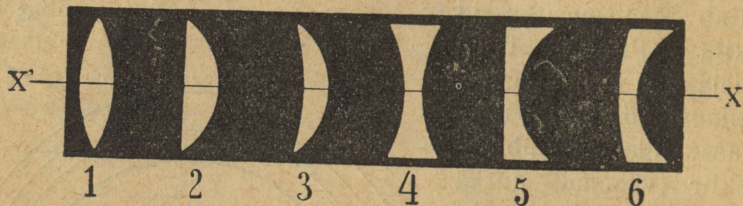
28. joon. Valgusekiirte murdamine atmosfääris.

tungib ta vaatleja silma, mis teda asendis S_1 näeb. Valgusekiirte murdamisel põhjeneb ka niikutsutud *terendus*, mis iseäranis sagedasti soojades kõrbedes ja merekallaste läheduses ette tuleb: mõnikord nähakse silmapiiril kaugeid kohti, mida harilikult näha ei ole.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kas tuleb jahimehel, kes vees kala tahab lasta, valgusekiirte murdamist arvesse võtta? 2. Millal murdub valgusekiir ristjoonele lähemal, millal ristjoonest kaugemal? 3. Joonista kiirte tee a) õhust vette, b) veest õhku (27. joon.). 4. Missuguses sihis peab päikesekiir maakerale langema, et ta oma esialgselt sihti ei muudaks? 5. Miks vilguvad rohkem need tähed, mis silmapiiri läheduses asuvad?

Optilised läätsed.

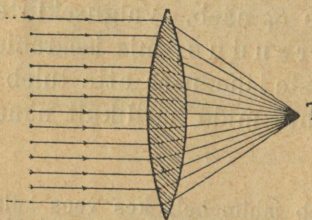
Optilisteks läätsedeks nimetame läbipaistvaid klaase, mis kahe kerapinnaga või ühe kera- ja ühe tasapinnaga piiratud (29. joon.). Kuju järele jagatakse neid kumerateks ja nõgusateks (29. joon. 1, 2, 3 — kumerad ja 4, 5, 6 — nõgusad), tegevuse järele koondavateks ja hajutavateks. Sirgjoont, mis kerapindade keskpunktist läbi läheb, nimetatakse

29. joon. Optilised läätsed. 1, 2, 3 — kumerad, 4, 5 ja 6 — nõgusad.

peateljeks. Peateljel asuvad kerapindade keskpunktid ja tulipunktid (29. joon., XX' — on peatelg).

Võtame kumera lääts (tuleklaasi) ja laseme ta peale päikesekiiri langeda. Päikesekiired langevad paralleelse kimbuna ja läätses läbi minnes koonduvad nad

30. joon. Kumer ehk koondav lääts.

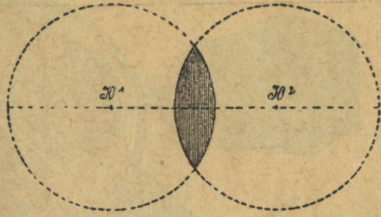
Tühte punkti (30. joon.), mida nad heledasti valgustavad ja nii soendavad, et puulaastusid, paberit jm. põlema võivad panna (31. joon.). See on läätses tulipunkt (30. joon. T). Sirgjoon tulipunktist läätses keskkoha annab meile

tulipunkti kauguse. Nõgusal peeglil on ainult üks tulipunkt, kumeral läätsel on neid kaks (vastavalt kahele kerapinnale) (32. joon.). Tulipunkti kaugus võrdub kerapinna raadiusega. Lääts muudab valgusekiirte sihti. Et kiirte murdumisest läätses kergemini aru saada, peame klaasprisma abiks võtma. Optiliseks prismaks ni-

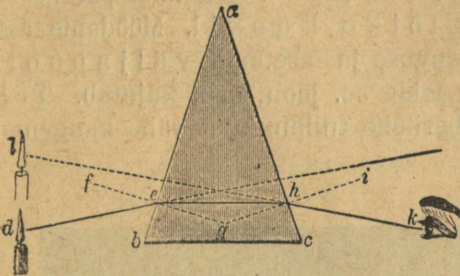

31. joon. Tulipunkt.

metame läbipaistvat keha, mida kaks lõikuvat tasapinda kahest küljest piiravad. Serva, milles tasapinnad lõikuvad, kutsutakse murdumisservaks (33. joon. a) ja nurka, mille nad moodustavad, nimetatakse murdumisnurgaks. Hoiame prisma servapidi ülespoole (33. joon.) ja vaatame läbi prisma mõnda asja. Asi paistab meile kõrgemale nihkunud olevat. Kiired, mida asi välja

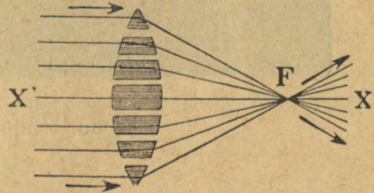
32. joon. Kumera lääts tekkimine.

33. joon. Prisma.

saadab, on siis murdunud, nimelt allapoole. Seame murdumisnurga alla, siis murduvad valgusekiired ülespoole. Nüüd võime lääts juurde tagasi pöörata. Lääts võib vaadelda kui hulgast prismadest koosnevat keha (34. j.). Ainult lääts keskmine osa pole prismakujuline, vaid kahe paralleelse tasapinnaga piiratud. Ristjoones

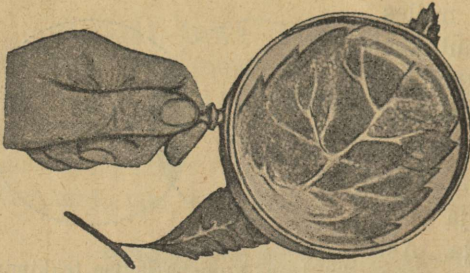
langev kiir läheb temas muutumatus sihis edasi ja püsib selles sihis ka uuesti õhku tulles. Kiiri, mis lääts keskpunktist läbi lähevad, nimetatakse p e a k i i r t e k s. Prismade murdumisservad on väljapoole pööratud ja järjelikult murravad nad kiiri lääts telje poole.

34. joon.

Kujutised läätsede abil.

K a k s i k k u m e r l ä ä t s. Paneme lääts trükikirjale. Kiri paistab ainult vähe suurendatud olevat. Tõmbame lääts kirjast kaugemale, siis suureneb ka kujutis. Niikaua kui

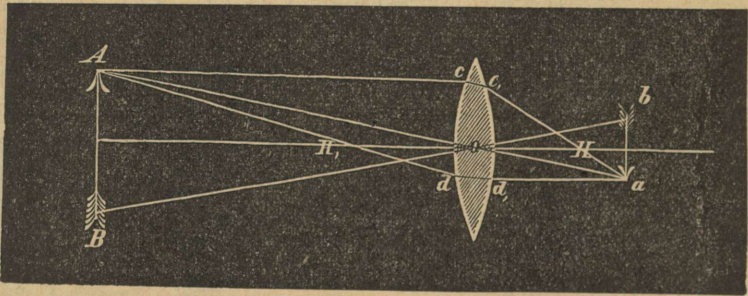

35. joon. Luup.

vahe kirja ja läätses vahel tulipunkti kaugusest vähem on, näeme suurendatud kirja. Sellepärast kutsutakse koonduvat läätses ka suurendusklaasiks ehk luubiks (35. j.).

Kui asi (valguseallikas) tulipunktis asub, ei teki üldse mingit

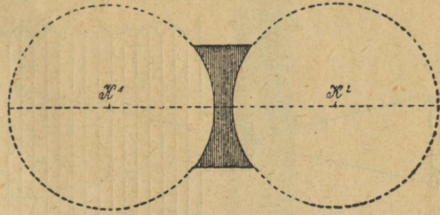
kujutist; sest kiired moodustavad peale murdumist paralleelse kimbu, sirgjooned ei löiku kuskil. Mõõdame läätses kahekordse tulipunkti-kauguse ja asetame väljapoole seda kaugust põleva küünla, mida 36. joon. nool kujutab. Teisel pool läätses hoiamise paberilehe tulipunktist vähe kaugemal.

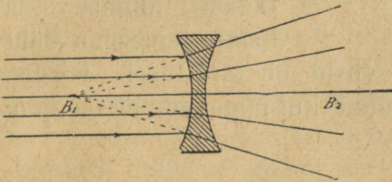
36. joon. Kujutis kumera läätses abil.

Paberile ilmub küünla vähendatud, ümberpööratud, tõelik kujutis. Kui asi läätses just nii kaugel on kui kahekordne tulipunkti kaugus, siis ilmub teisele poole läätses, sama kaugusele sama suur ümberpööratud kujutis. Asetame lõpuks asja läätses tulipunktist vähe kaugemale, nii et ta siiski kahekordsest tulipunkti kaugusest väljaspool ei ole, siis saame teisel pool läätses väljaspool kahekordset tulipunkti kaugusest asja tõeliku ümberpööratud ja suurendatud kujutise.

Nõgusad läätsed. Laseme nõgusale läätsle (37. joon.) paralleelselt peateljele kimbu päksekiiri langeda ja hoiame läätsle taga paberilehe. Paberil näeme tumedat sõõri, mida heledam ring ümbritseb. Kaugendame paberit läätselt: hele ring suureneb, aga heledus kahaneb. Katse näitab, et nõgus lääts valgusekiiri hajutab. Hajutavus suureneb kaugenemisega läätselt.

37. joon. Nõgusa läätsle tekkimine.

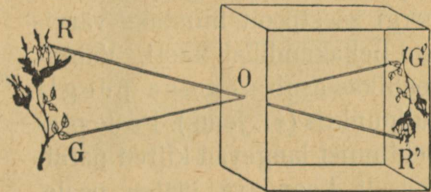

38. joon. Valguse hajumine nõgusale läätses.
B₁ — ebatulipunkt.

Teljele paralleelselt langevad kiired murduvad nii, et nende pikendused eespool läätsle ühte punkti koonduvad. Seda punkti nimetatakse hajumise- ehk ebatulipunktiks (38. joon.) Nõgus lääts annab ainult ebakujutise.

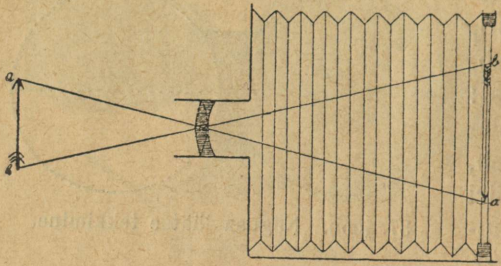
Ülesanded ja küsimused. 1. Kuidas saada nõgusa läätsle abil mõne asja päripidine suurendatud kujutis? 2. Missugusel juhul võib kumer lääts nõgusa peegli aset täita? 3. Sagedasti tarvitatakse lambivalguse kõvendamiseks veega täidetud klaaskuuli: kuidas seda nähtust seletada? 4. Täida keedupudel (kolb) veega ja hoi a tema ees põlev küünal. Vaata paberilehe abil, missugune on küünla kujutis kolvi taga? 5. Kas on kardetav kergesti põlema hakkavat ainet hoida päikese käes kolvis?

Pimekamber. Võtke mõni pappkast (paberossikestade karp), mille ühe külje asemele valge paber on pandud, ja puurige vastasolevasse karbi seina väike auk (umbes 1 mm läbimõõduga). Seadke pimedas toas karbi ette põlev küünal, nii et küünla leek augukesega ühekõrgusel asuks; siis näete paberil leegi ümberpööratud kujutist (39. joon.). Et tuba iga kord hästi pimedaks ei saa teha, siis värvitakse kasti seinad seestpoolt mustaks. Seesugust kasti kutsutakse pimekambriks. On avaus kasti seinas

39. joon. Pimekamber.

suur, siis ei saa me tagaseinal asjade selget kujutist. Et kasti rohkem valgust juhtida ja asjade selget kujutist saada, asetatakse avausesse kumer

40. joon. Päevapildi-aparaat.

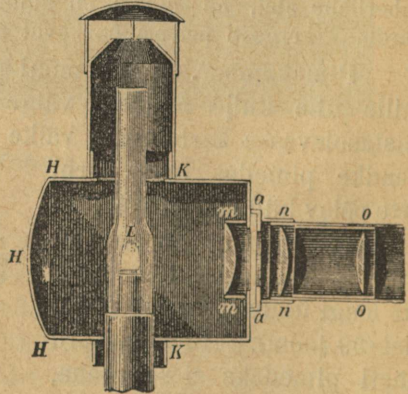
dada ja kaugendada. Mõlemad viisid on tarvitusel. Päevapildiaparaat pole ka midagi muud kui pimekamber (40. joon.).

läätse. Asjade kujutised kumera läätse abil olenevad aga sellest, kui kaugel on asi (ja tagasein) läätsest. Selgema kujutise saamiseks peab võimalus olema kas läätse edasi-tagasi nihutada või jälle kasti tagaseina lähenda

Kumera läätse tarvitamine.

Kumeral läätsel on väga suur tähtsus. Tema on mikroskoobi, pikksilma, udupildi-aparaadi jm. oluline osa. Vaatame, kuidas mõned nendest riistadest on valmistatud.

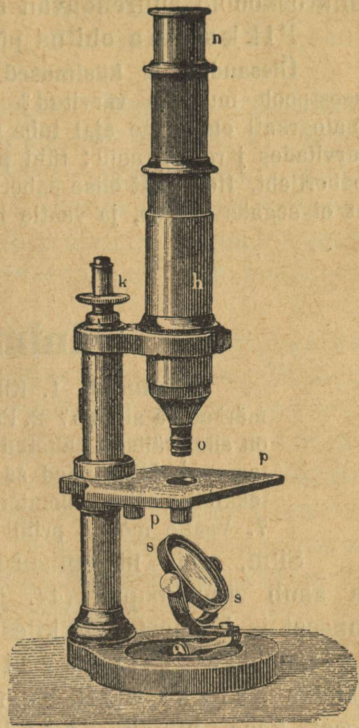
Udupildi-latern (projektsiooni-aparaat). Ka kõige kaugemates maanurkades korraldatakse aeg-ajalt ettekandeid udupiltidega; kohase aparadi abil, mis tugeva valgustuseallikaga varustatud, näidatakse valgeline linal (näitelinal) mitmesuguseid pilte. Udupildi-latern kujutab endast, nagu pimekambergi seestpoolt mustaks värvitud neljakandilist kasti. Valguseallikas asub nõrgusa peegli tulipunktis (41. joon.). Peale peegeldumist langevad kiired paralleelselt koondava läätse peale, mis nad klaasile tehtud pildile a a juhhib. Pilt asub teise läätse tulipunkti kaugusest väljaspool (aga lähemal tema kahekord-

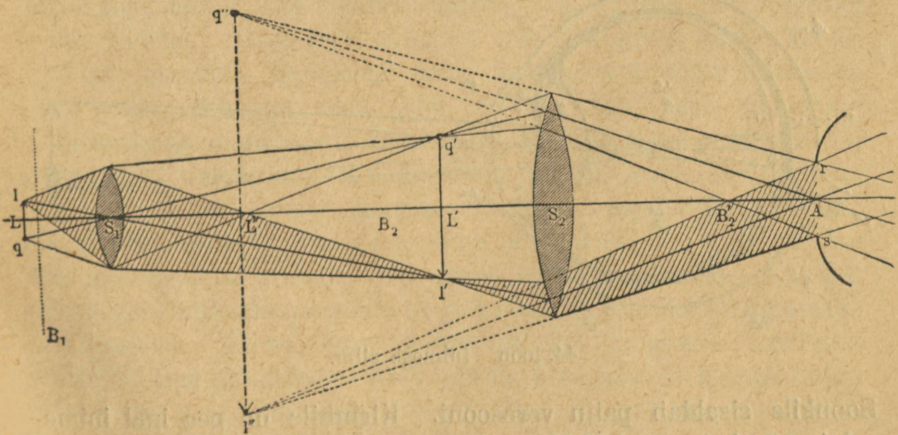
41. joon. Udupildi-aparaat.

(aga lähemal tema kahekord-

sest tulipunkti-kaugusest). See lääts heidab valgele seinale või pingule tõmmatud linale pildi ümberpööratud ning suurendatud kujutise. Et kujutis linal loomulik, päripidi oleks, pannakse pilt ümberpöörduvalt aparati. Kinematograafiaparaat on peajoonetes udupildi-laterna sarnane, tal on ainult läätsedetorus lõhe (a a kohal), millest läbipaistvate piltide lint läbi jookseb. Lindi paneb liikuma kas inimene või kellavärk. Mikroskoopi tarvitatakse õige väikeste asjade vaatlemiseks, mida palja silmaga näha ei saa. Ta kujutab endast metalltoru, millesse kaks kumerat klaasi on kinnitatud (42. joon.). Üks on toru alumises otsas ja teda kutsutakse objektiiviks; tema all asub vaadeldav asi. Teine on toru ülemises otsas ja kannab okulaari nime. Asjade vaatlemisel hoitakse silm peaaegu vastu okulaari. Kuidas

42. joon. Mikroskoop.

43. joon. Kiirte käik mikroskoobis.

asja kujutis tekib, näitab kiirte käik 43. joonisel. Head mikrokoobid suurendavad asju üle tuhande korra.

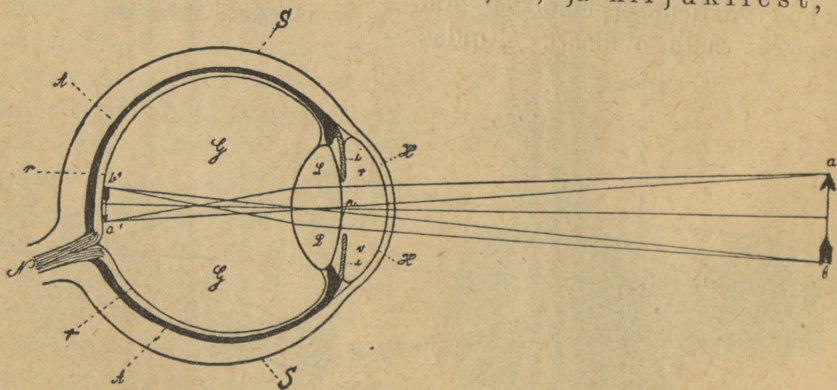
Pikksilma ehitus põhjeneb samal alusel kui mikrokoobil.

Ülesanded ja küsimused. 1. Miks on päevapildi-aparaadi seinad seestpoolt mustaks värvitud? Miks peab udupiltide näitamise ja kinematograafi etenduste ajal tuba pime olema? Valmista kodus pimekamber, tarvitades järgmisi asju: tühi paberossikestade kast, tuleklaas ja õline paberileht. Hoiä kast õlise paberiga silmade ees, tõmba must rätik üle pea, et ei segaks valgus, ja vaatle lähedal seisvate asjade kujutisi paberil.

Inimese silm.

Vaatlused. 1. Kirjelda silma välimust; missuguseid osasid märkad sa silmas? 2. Pane tähele silmalaugude liigutusi! 3. Kuifdas on silm väliselt kaitstud? 4. Vaata õige lähedalt oma sõbra silmaterasse! Mida näed sa seal? 5. Millega seletada enda kujutise tekkimist sõbra silmateras? 6. Miks kannavad inimesed prillisid? 7. Vaatle mõnda prilliklaasi; katsu, kas ta on nõgus või kumer.

Silm, meie nägemisorgan, on kerakujuline („silmamuna“) ja asub silmakoopas (44. joon.). Ta seisab koos silma sisemusest ja kolmest nahkkilest, kõige väljaspoolsem neist on kõva valgekile, „silma valge“ (S), mis eespool kumera, läbi-
paistva sarvkile, H, moodustab. Ka teine kile seisab kahest osast koos, nimelt soonkilest, A, ja kirjukilest, i.

44. joon. Inimese silm.

Soonkile sisaldab palju veresooni. Kirjukile on pea igal inimesel isevärvi, tema sisekülj on pruuni värvi, ta ümbritseb värvilise

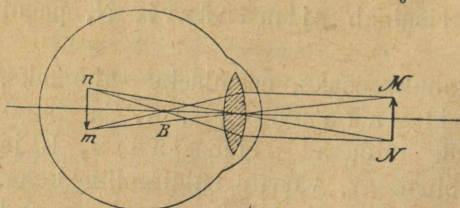
pärjana ümmargust auku, p, silmatera. Seespool soonkilet on kolmas kile, võrkkile, r. See kile on õrn, läbipaistev ja väga valgusetundlik, tema sisaldab silmanärvi, N, peeni harusid.

Kirjukile jagab silma kaheks osaks, eesmiseks vähemaks, niinimetatud eesmiseks silmakambriks, v, ja tagumiseks, suuremaks osaks, mille täidavad silmalääts, L, ja klaaskeha, G: see on läbipaistev, värvita süliditaoline keha. Nagu nimi näitab, on silmalääts läätsekujuline (tagumine pind on kumeram kui eesmine), läbipaistev keha, mis asub klaaskeha taldrikusarnases nõos.

Nägemine. Meie silma tähtsam osa on silmalääts, aga ka teised osad aitavad valgusekiirte murdumiseks kaasa. Et silm asju näeks, peavad valgusekiired asjast silma tungima: nad langevad läbi sarvkile, silmatera, silmalääts ja klaaskeha võrknahtale. Nimetatud üksikud silma osad mõjuvad valgusekiirte peale, kui koondav lääts, ja heidavad võrknahtale asja ümberpööratud ja vähendatud kujutise. 44. joon. selgitab valgusekiirte murdumist silmas. Silma sattunud valgusekiired ärritavad võrkkiilet, selle ärrituse kannab silmanärv peaaugusse.

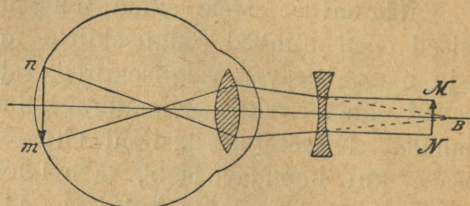
Asja kujutise kaugus optilisest läätsest oleneb asja kaugusest: on asi läätse lähedal, siis on kujutis kaugel ning suurendatud, viime asja läätsest kaugemale, siis väheneb kujutis ja läheneb läätsele (36. joon.). Kuidas on lugu silmaga? Silm näeb nii kaugel kui lähedal olevaid asju selgesti, kuna me tõelikult asju ainult siis selgesti näeme, kui kujutis just võrkkilele asub. Selleks, et päevapildi-plaadil selget kujutist saada, lähendatakse aparaadi tagumine sein läätsele või tõmmatakse ta kaugemale. Silmaga seda teha ei saa. Siin peab silmalääts muutuma: lähedate asjade vaatlemisel muutub lääts kumeramaks, kaugemate vaatamisel lamedamaks, vähem kumeraks. Silma omadust, mitmesuguses kauguses asuvate asjade kujutisi just võrknahtale asetada, nimetame silma kohastamisvõimeks (ehk akkomodatsiooniks). See võime on aga piiratud: kaugust, milles silm ilma pingutamata selgelt näeb, kutsutakse nägemiskauguseks. Silma, mis umbes 25 sm kauguses harilikku trükikirja ilma pingutuseta võib lugeda, nimetatakse harilikuks ehk normaalsilmaks. Normaalne nägemiskaugus on siis 25 sm; lähemal kui 10 sm ei näe normaalsilm asju selgesti.

Nägemise puudused ja prillid. Kui silm omaduse kaotab kaugelenägemiseks kohaneda ja ainult lähedal olevaid asju selgesti näeb, siis on ta lühidaltnägiija. Tema nägemiskaugus on väiksem kui normaalne, tema lääts on kas liiga kumer või on silmamuna liiga piklik. Kummalgi juhul tekib normaalnägemise

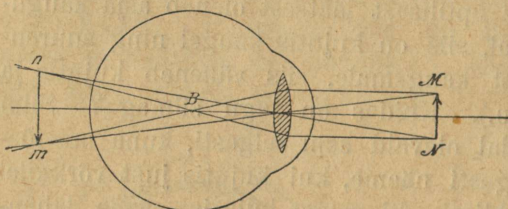
45. joon. Lühidaltnägiija silm.

kaugusel asuva asja kujutis võrkstile ees (45. joon.). Et niisuguses silmas valgusekiired liiga „tugevalt“ murduvad, tarvitavad lühikese nägemisega inimesed prille, mis valgusekiiri hajutavad, nii et nad alles kaugemal (võrknahal) kujutiseks ühinevad. Need prillid on nõgusate klaasidega (46. joon.). Näeb silm ainult kaugaid

46. joon. Nõgusad prillid lühidaltnägiijale.

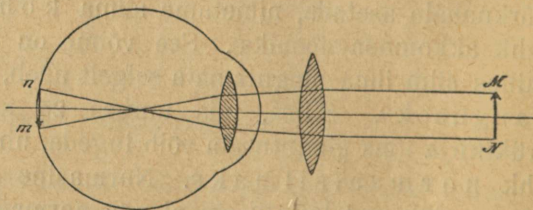
asju, ilma et ta lähedate asjade vaatamiseks suudaks kohaneda, siis on ta kaugelenägiija. Tema nägemiskaugus on suurem kui normaalne ja silmalääts on liiga vähe kumer. See suguse silmaehituse puhul tekib normaalnägemise

47. joon. Kaugelenägiija silm. Kujutis tekib võrknaha taga.

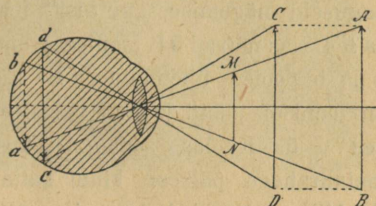
mise kaugusel asuva asja kujutis võrknaha taga (47. joon.). Seda nägemise puudust kõrvaldavad kumerate klaasidega prillid (48. joon.). Vanadusega kaotab silmalääts osalt oma kohastumisvõime.

Prillide valiku puhul tuleb alati silmaarsti poole pöörata!

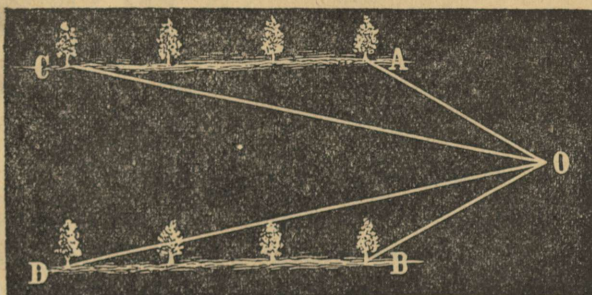

48. joon. Kumerad prillid kaugelenägiijale.

Nägemisnurk. Pigista üks silm kinni ja hoi a teise ees ristsihis pliiats. Vaata nüüd lähedal oleva kirikutorni või kõrge puu peale: pliiats katab torni või puu kinni; ta paistab meie silmale sama suur olevat. Samuti paistavad kaugemal kasvavad puiestee puud vähemad olevat kui lähedal seisvad. Selle nähtuse põhjuseks on nurk, mille valgusekiired silma langemisel moodustavad. 49. joonisel on AB ja CD ühepikkused nooled; et lähemal seisva keha CD otsadest tulevad kiired läätse keskkohaga suurema nurga moodustavad, siis on ka vastav kujutis võrknaahal (cd) suurem kui kujutis ab. Selle vastu moodustavad valgusekiired, mis punktidest AB ja MN tulevad, ühesuuruse nurga;

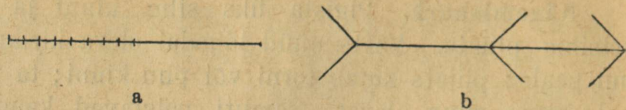
49. joon. Nägemisnurk.

50. joon. Nägemisnurk AOB on suurem kui COD.

nende kujutised on ühesuurused, ehk küll nool MN lühem on kui AB. Nurka, mille asja äärtest tulevad valgusekiired silmaläätse tülles moodustavad, nimetatakse nägemisnurgaks (50. joon.). Tema suurusest oleneb kehade kujutiste suurus silma võrknaahal.

Ülesanded ja küsimused. 1. Miks hoiab lühikese nägemisega inimene raamatu silmade lähedal, kui ta ilma prillideta loeb? 2. Võrknaahale langeb asja ümberpööratud kujutis. Kuidas näeme meie asju selle

peale vaatamata päripidi? 3. Missuguseid nägemise „pettusi“ tead sa? 4. Kas näivad 51. joonisel joonte a ja b pooled ühepikkused? Kas on joonisel pikad jooned paralleelsed? 5. Kuidas saame väikese metallrahaga päikese kinni katta? 6. Miks paistavad kuu ja päike loojamineku ajal suuremad olevat kui siis, kui nad kõrgel on? 7. Kas on liiga peene trükikirja lugemine silmadele kahjulik?

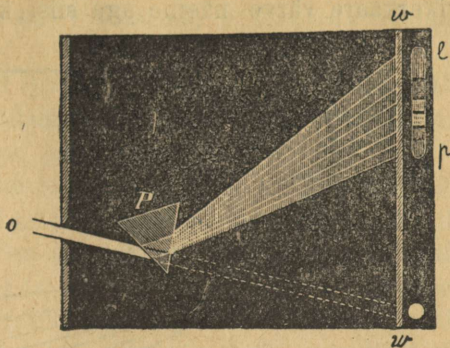
51. joon. Nägemise pettused.

Valguse lahutamine.

Vaatlused. 1. Missugustest värvidest koosneb vikerkaar? Missugune on värvide järjekord altpoolt üles? 2. Pane vikerkaare kuju tähele. Vaata, kus seisab päike, kui vikerkaar paistab? 3. Vaatle värvide mängu päikesekiirte käes olevas kastetilgas. Kas on värv igast küljest vaadates ühesugune?

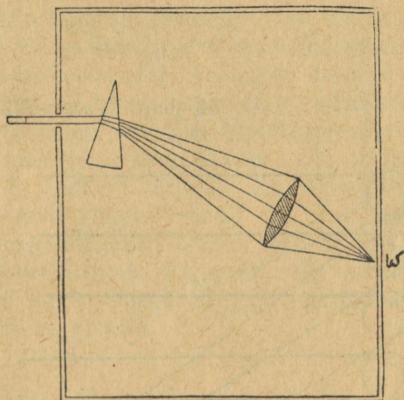
Läbi väikese augukese papitükis laseme valgusekiiri põrandale langeda: põrandale ilmub hele täpp — päikesekujutis. Paneme nüüd avause taha klaasprisma, murdumisnurgaga allapoole, ja hoiame prismast vähe maad eemal paberilehe, nii et valgusekiired peale murdumist lehele langevad. Paberile ilmub värviline lint, all punane, üleval lilla (ehk violett). Värviline lint asub sellest kohast kõrgemal, kus enne valge täpp oli. Valgusekiired murduvad prismast läbi minnes, aga kõik kiired ei murdu ühesuguse tugevusega: punased kiired murduvad kõige vähem, lillad kõige rohkem. Värvide järjekord prisma abil saadud värvi-

lises lindis on järgmine: punane, ruuge (orange), kollane, roheline, helesinine (taevassinine), tumesinine ja lilla. Säärast värvilist linti nimetatakse päikese-spektrumiks¹⁾. Spekt-rumi tekkimise nähtust nimetatakse valguse värvideks lahutamiseks (52. joon.).

52. joon. Valguse lahutamine.

Võtame mõne värvi-lise klaasi; näiteks punase, mis ainult punaseid kiiri läbi laseb, ja hoiame ta valgusekiire teel; värvilindi asemel ilmub paberile (seinale) nüüd punane täpp. Katset võime korrata mõne muu spektrumi-värviga, näit. sinisega, kollasega jne., alati ilmub ühevär-viline kujutis. Spekt-rumi üksikuid värve ei saa me enam lahutada (nad ainult murduvad prismas), nad on liht-värvid. Valge päikesevalgus seisab aga seitsmest lihtvärvist koos. Koondava läätsel abil võime spektrumi värve uuesti valgeks muuta või kokku liita (53. joon.).

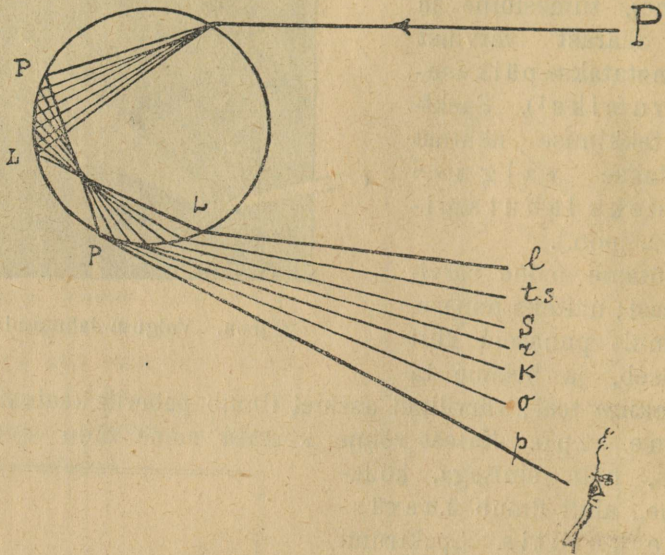

53. joon. Koondav lääts liidab spektrumi värvid uuesti valgeks.

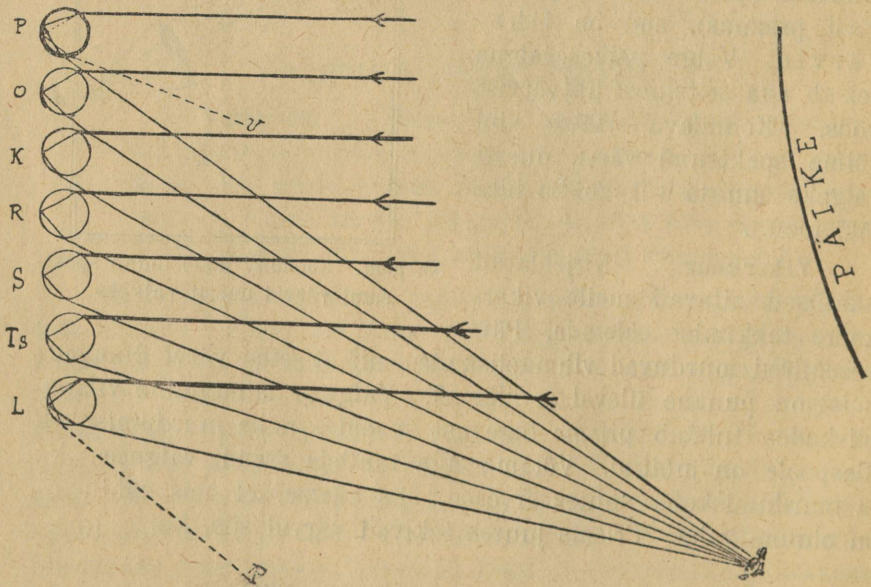
Vikerkaar. Kirjeldatud nähtused aitavad meile vikerkaare tekkimist seletada. Päikesekiired murduvad vihmapiiskades, nii et seitse värvi ilmuvad; neist on punane üleval ja lilla all. Valguse lahutamine vihmapiiskades tuletab prisma tegevust meelde, mille murdumisnurk ülespoole on juhitud. Võtame aga vaatleja asendi valguse ja murdumiskoha suhtes arvesse, siis näeme, et neis nähtustes on oluline vahe. Prisma juures tekivad värvid siis, kui

1) Spectrum tähendab ladina keeles kujutist, pilti.

kiired prismast läbi on läinud, see tähendab, prisma taga, vikerkaare värve näeme aga siis, kui me päikese ja murdumis-

54. joon. Valgusekiirte käik vihmapiisas.

55. joon. Vikerkaare tekkimine.

keha — vihmapiiskade — vahel seisame, siinpool vihmapiiske (päikese küljel).

Kui nähtused mõlemal juhul samasugused oleksid, siis peaksime vikerkaart vihmapiiskade päikese poolt ärapööratud küljel nägema, teiste sõnadega, pilvede taga.

54. joonis selgitab meile valgusekiirte käiku vihmapiisas. Kui valgusekiir vihmapiisa ülemisele poolele langeb, siis murdub ta ja lahustub värvideks. Piisa tagumisele seinale langeb päikese spektrum, punane üleval ja lilla all. Värvilised kiired peegelduvad tagaseinalt ja murduvad piisast õhku tulles uuesti. Enne seda lõikuvad nad piisas, mis nende asendid muudab, nii et punane alla ja lilla üles jääb. Vahe üksikute värviliste kiirte vahel muutub kaugusega suuremaks, nii et ühest piisast ainult üks teatavavärviline kiir meie silma jõuab. Nii peab siis vikerkaare moodustamisest palju vihmapiisku osa võtma (55. joon.).

Ülesanded ja küsimused. 1. Miks muutub kastetilga värv, kui me oma seisukohta muudame? 2. Millal võime purskkaevu mahalangevates piiskades vikerkaart näha? 3. Mispärast moodustab vikerkaar kaare? 4. Millal moodustab vikerkaar poolringi? 5. Jaga papist ringseitsmeks ühesuuruseks sektoriks ja värvi igaüks neist isesugust vikerkaare-värvi. Kui sa ringi kiirelt pöörlema paned, mis värvi omandab ta? 6. Millal paistab üks keha valge olevat? 7. Kuidas seletada koidupuna ilmumist? 8. Kas võib vikerkaart terve ringina näha? 9. Valmista klaasprisma: võta kaks ühesuurust neljanurgalist klaasi, kinnita kaks serva vahaga nii, et nad 60° nurga moodustavad. Ka otsad võib vahast teha, nii tihedad, et nad vett läbi ei lase. Veega täidetud murdumisnurk lahutab valgust nagu harilik optiline prisma.

Päevapildistus.

Vaatlused. 1. Kes on ennast päevapildistada lasknud, jutustagu, kuidas „ülesvõtmine“ sündis? 2. Kas saab ülesvõtte kohe kaasa võtta?

Võtame valgusetundliku ainega kaetud paberi¹⁾, paneme tema peale puulehe, katame mõlemad klaasruuduga kinni ja asetame valguse kätte. Paberi osad, mis lehega kinni katmata, muutuvad peagi pruuniks ja lõpuks päris mustaks. Aegamööda tungivad valgusekiired ka pool-läbipaistvatest leheosadest läbi.

1) Broomhõbe-paberit võib ise valmistada. Valame ühte kaussi broom-aaliumi lahust ja teise põrgukivi lahust. Kastame paberi esiti broomkaaliumi-, siis põrgukivi-lahusesse.

Paberile tekib lehe kujutis (56. joon.); need kohad, mis valgust vähe läbi lasevad, on heledamad, teised tumedamad. Seesugust kujutist nimetatakse negatiiviks (57. joon.).

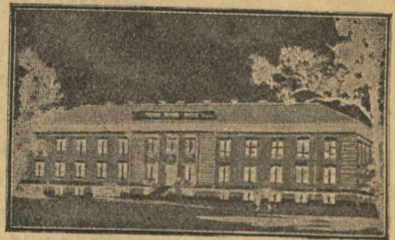

56. joon. Pitsi ja lehtede kujutised päevapildi-paberil.

peegeldavad mitmesugusel määral valgust, mille tõttu kõik plaadi osad ühetasaselt ei valgustu. Peale ülesvõtmist viiakse päevapildi-plaat pimedasse tuppa ja valatakse niinimetatud ilmutajat peale, mis valguse käes muutumatute kohtade peale mõjub. Plaat on ikkagi veel valgusetundlik ja teda ei tohi välja viia. Valguse mõju vastu peab negatiivi veel «kinnistama». Et negatiivist positiivset kujutist, pilti (63. joon.), saada, millel valgus ja varjud on samas suhtes, kui tõelikel asjadel, peame kujutise valgusetundlikule paberile kopeerima. Positiivset kujutist kinnistatakse samuti kui negatiivigi.

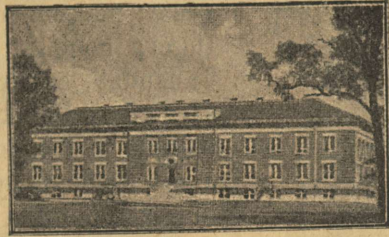
Samasugune nähtus esineb ka päevapildistamisel («ülesvõtmisel»): päevapildi-plaat on samuti valgusetundliku (broomhõbeda) seguga kaetud. Niipea kui plaat aparati on pandud ja läätse (objektiivi) eest kate ära võetud, tungivad valgusekiired läbi kumera läätse plaadile. Aparaat seatakse nii, et temasse päikesevalgus otsekohe ei langeks, vaid peegeldatud valgus nendest asjadest, mida päevapildistatakse. Üksikud kehaosad ja riided

valgust, mille tõttu kõik valatakse niinimetatud il-

57. joon. Negatiiv.

Kinematograafilisteks ettekanneteks tehakse mõnest liikuvast asjast, nagu raudtee-rongist, terve rida üksteisele järgnevaid kiir- (moment-) ülesvõtteid. Ülesvõtted kantakse läbipaistvale lindile. Kinematograafi-aparaadi töötamisviisi õppisime juba eespool tundma (lk. 29). Kuna silm valguse muljet umbes 0,1 sek. pärast seda alal hoiab, kui muljet tekitav kujutis võrknahalt on kadunud, siis sulavad kiirelt näitelinale ilmuvad pildid üheks „liikuvaks“ pildiks.

58. jon. Positiiv.

Ülesanded ja küsimused. 1. Miks ei tohi päevapildistumise ajal enast liigutada? 2. Kas tuleb värvi muutumist päikesekiirte mõjul ka igapäevases elus ette? 3. Joonista päevapildi-aparaat läbilõikes! 4. Kust on kinematograafis pilti selgemini näha, kas ligidalt või kaugelt?

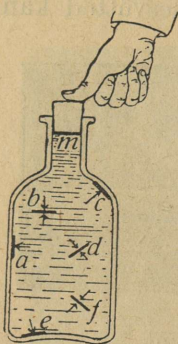
Vedelikud ja gaasid.

Vedelikud.

Vaatlused ja eelkatsed. 1. Tuleta meelde, mida eelmisel aastal vee omaduste kohta tundma õppisid! 2. Võta väike kotike liivaga, pane lauale ja rõhu ülevalt liiva peale. Mis sünnib koti seintega? 3. Võtta kummipall ja torka temasse tulise nõelaga mitmesse kohta augud. Üks avaus tee suurem, nii et palli saaks vett valada. Kata suurem auk sõrmega kinni ja vajuta veega täidetud palli. Mida sa näed? 4. Korda eelmist katset seapõiega. Nimelt, võta täiesti terve seapõis ja leota ta enne tarvitamist vees pehmeks. Võta siis kahe auguga kork; pista ühte auku $1-1\frac{1}{2}$ meetri pikkune klaastoru, mis lehtriga varustatud, ja teise augu jaoks muretse kohane puuprunt. Seo nüüd põis korgi ümber tihedalt kinni. Täida põis veega, kuni vesi teisest korgi august välja hakkab voolama, ja pane siis sellele augule prunt ette. Vala lehtri kaudu klaastorru vett juurde. Mis sünnib siis põie seintega, kui vesi torus tõuseb? Võta nõel, aja tema ots tules punaseks ja torka temaga põide mitmesse kohta augukesi. Mis sünnib nüüd veega?

Rõhu edasiandmine vedelikkudes. Vedelikel puudub kindel kuju, aga nad hoiavad alal oma ruum-

ala. Käsna võime kokku pigistada, samuti ka leivatükki: rõhu mõjul väheneb nende ruumala. Vedelikkude ruumala muutub aga õige vähe isegi väga suure rõhu all. Täi-

59. joon. Vesi annab rõhumise igas sihis edasi.

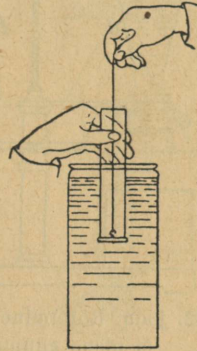
dame näiteks pudeli ääreni veega, ja paneme korgi peale; mähime pudeli käterätikusse ja lööme korgi tugeva hoobiga pudelisse: pudel läheb puruks. Tähendab, esiteks, vesi ei lase end kokku suruda; teiseks, rõhumine, mis mõjub vee pinnale *m* (59. joon.), avaldab mõju ka vee sise-
miste osade ja pudeli seinte (külgede) peale, kusjuures nimetatud rõhumine edasi andub sama suure jõuga igale vee pindalale (mõlemalt poolt) ja seinte pinnale, mis võrdsed *m*-ga: *a*, *b*, *c* jne. See, mis vee kohta ette toodud, on maksev ka iga muu vedeliku kohta. Nii siis, vedelikud annavad edasi rõhumist, mis nende pinnale mõjub igas sihis ja ühtlaselt. Seda seadust nimetatakse tema ülesleidja, kuulsa prantsuse õpetlase Pascali (60. joon.) nime järele Pascali seaduseks. Pascali seadusel põhjeneb vesipressi ehitus.

Vedeliku rõhumine anuma põhja peale. Vedelikul, nagu igal muulgi kehal, on oma raskus, sellega on siis isendast mõistetav, et vedelik anuma põhjale rõhub, millesse ta on valatud. Raskusetungi mõjul rõhuvad ülemised vedeliku osakesed nende all asuvate peale; need omakorda rõhuvad nende all asuvate osakeste peale, kuid juba suurema jõuga, sest nad rõhuvad oma raskusega ja annavad ülemiste osakeste rõhumise edasi, jne. Pascali seaduse järele andub rõhumine ühte viisi igale poole, nii et iga vedeliku osake igast küljest sama suurt rõhumist

60. joon. B. Pascal, kuulus prantsuse teadusemees (1623—1662).

tunneb, kui ülevalt. Kui rõhumine ühest küljest suurem oleks, siis hakkaks vedeliku osake rõhumist avaldava tungi sihis liikuma. Rõhumine kasvab aga osakese kaugusega (sügavusega) vedeliku pinnast. Võtame silindrikujulise klaastoru (või lambi-klaasi), millel hästi sile ots on, hoiame niidi abil tema otsa vastu siledat plaati ja pistame niisuguse liikuva põhjaga klaasi vette, nii sügavale kui klaas lubab. Kui nüüd niit lahti lasta, siis ei vaju plaat alla ega tungi vesi torusse (61. joon.). See katse näitab meile, et vesi tõesti alt üles surub. Nimetatud rõhumise suuruse määramiseks valame klaasi niipalju vett, et plaat alla langeks: klaasi valatud vee raskus võrdub otsitava rõhumise suurusega. Vett ettevaatlikult klaasi valades näeme, et plaat hakkab siis langema, kui vesi klaasis peaaegu välise veepinnani on tõusnud. (Plaadil

61. joon. Vesi surub alt üles.

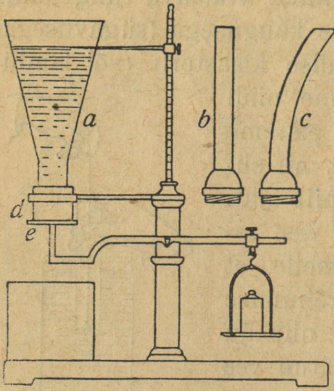
on ka omal raskus, mis vee raskusele juurde tuleb arvata.) Siit järeldame, et rõhumine plaadile alt üles võrdub veesamba raskusega klaasis. Selle veesamba aluseks on plaadi pind ja kõrguseks plaadi kaugus vee pinnast.

Kui plaat alla on vajunud, asub tema asemele õhuke veekiht ja vesi tõuseb klaasis välise veepinna kõrguseni. Selle veekihi peale rõhub nüüd veesammas klaasis kogu oma raskusega. Kuna rõhumine alt üles võrdub veesamba rõhumisega klaasis, jääb veekiht paigale.

Kujutame nüüd ette, et klaas püsti nii sügavale vette on pistetud, et ta anuma põhja puudutab. Õhukesele vedelikukihi pinnale klaasi otsas rõhub klaasis olev veesammas oma raskusega. Kogu see rõhumine andub anuma põhjale. Et põhja iga pinnaosa on vee püstsamba raskuse rõhu all, mille aluseks nimetatud põhja pinnaosa ja kõrguseks põhja kaugus vabast veepinnast, siis on rõhumine põhja peale võrdne vedeliku püstsamba raskusega, mille aluseks on anuma põhi ja kõrguseks põhja kaugus vedeliku vabast pinnast.

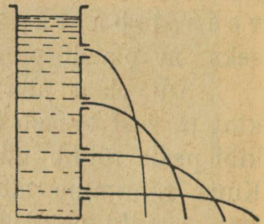
Katseks tarvitame silindrikujulist klaastoru; tõelikult ei olene aga rõhumine põhja peale anuma kujust. Võtame kolm mitmekujulist ilma põhjata anumad (a, b, c, 62. joon.) ja krurvime

nad järgemööda ühe ja sama rõnga d sisse, mille vastu alt on kangi ja raskuse abil siledaks lihvitud plaat e pigistatud. Neisse ettevaatlikult vett valades leiame, et vesi plaadi vahelt siis hakkab välja voolama, kui ta teatava kõrguseni on tõusnud, mis kõigi anumate jaoks üks ja sama on. Kokku võttes leiame, et rõhumine põhja peale ei olene anuma kujust ja on võrdne vedeliku püstsamba raskusega, mille aluseks on anuma põhi ja kõrguseks põhja kaugus vedeliku vabast pinnast¹⁾.

62. joon. Rõhumine põhja peale ei olene anuma kujust.

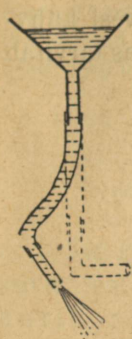
Vedeliku rõhumine anuma seinte peale. Vedeliku osakesed, mis anuma seintel asuvad, annavad neile seda rõhumist edasi, mida nad ise vedelikult saavad. Nagu nägime, on rõhumine vedeliku osakese peale seda suurem, mida kaugemal asub osake vedeliku vabast pinnast (63. joon.). Nii siis on rõhumine anuma seina (külje) mõne pinnaosa peale seda suurem, mida kaugemal see osa asub vedeliku pinnast, ja oleneb loomulikult ka küljpinna suurusest. Täheandame siin, et vedelik peab anuma seinte peale perpendikulaarselt rõhuma, — muidu hakkaksid vedeliku osakesed seinu (külgi) mööda edasi nihkuma.

63. joon. Vedeliku rõhumine anuma seinte peale.

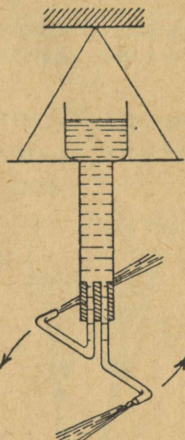
Rõhudes mõne anuma külje peale, katsub vedelik anumad rõhumise sihis liikuma panna. Et vedelik ka vastasoleva külje peale sama jõuga rõhub, jääb anum muutmatult paigale. Teatavil juhtudel võime aga rõhumise tagajärjel tekkinud nih-

1) Kaugust paralleelsete pindade vahel mõõdetakse sirgjoont mööda, mis on pindadele perpendikulaarne.

64. joon.
Vee rõhuline klaas-
toru külje
peale.

kumist märgata. Selleks kinnitame klaasleetri külge lühikese (õhukeste seintega) kummitoru abil pika klaas-
toru, mille alumine ots on täisnurgaks painutatud (64. joon.). Paneme alumise otsa kummikorgikesega kinni ja valame letrisse vett. Klaastoru jääb peaaegu ristsihis rippuma. Võtame kummikorgi ära, siis voolab vedelik torust välja ja toru nihkub välja-
voolavale veele vastupidises sihis. Vedeliku rõhumisel anuma külgede peale põhjeneb ka nn. Segneri¹⁾ ratas. Kõige lihtsamal kujul võib Segneri ratast lambiklaasist valmistada: klaas seotakse niidi külge, kitsam ots pannakse korgiga kinni, millest kahtepidi painutatud klaastoru läbi pistetud (65. joon.). Kui lambiklaasi vett valada, siis hakkab vesi torust välja voolama ja paneb kogu riista pöörlema. Segneri ratast tuletab oma tegevuse poolest veeturbiin meelde, mida veejõu kasutamiseks tarvitatakse.

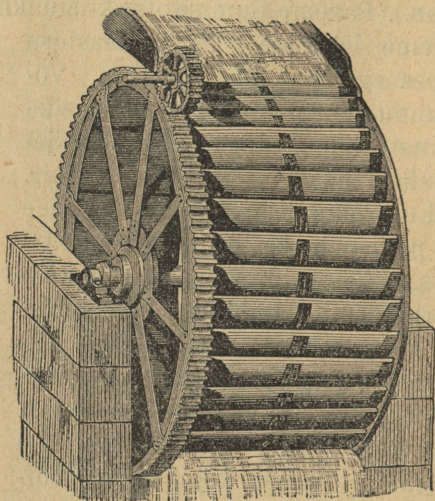
65. joon.
Segneri ratas.

Vesirattad. Langeva vee liikumisjõudu ja raskust kasutatakse vesirattaste käimapanemiseks, mis omakorda mitmesuguseid masinaid jahu- ja saeveskites jm. käima panevad. Nad jagunevad kahte liiki: pealtlöödavad (66. joon.) ja altlöödavad (67. joon.). Vesirattad pöörlevad horisontaaltelje ümber ja on varustatud kühvlitega.

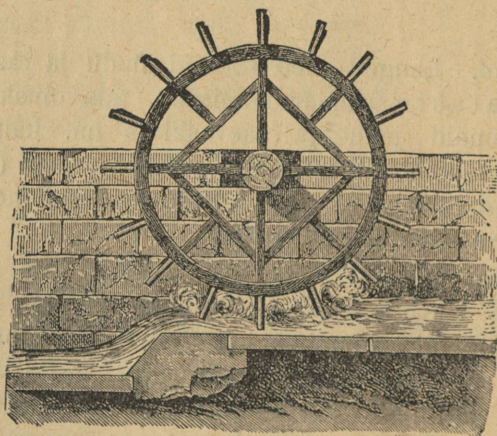
Tammi (paisu) abil tõstetakse veepind jões kõrgemale ja vesi juhitakse kitsasse kanalisse, milles vesiratas asub. Kiirelt voolav vesi lööb ratta alumiste kühvlite vastu ja paneb vesiratta ringi käima. Seesugused altlöödavad vesirattad kasutavad õige väikese osa liikuva vee jõust ära. Pealtlöödavas rattas mõjub vesi peasjalikult oma raskusega. Kühvlid on völli poolt kinnised ja moodustavad teatava nurga ratta raadiusega (kodaratega). Vesi juhitakse renni mööda ratta peale, ta täidab ratta ühel poolel kühvlid; vee raskusel hakkavad kühvlid vajuma

1) Johann Andreas Segner oli saksa teadusemees (1704—1777).

ja panevad ratta pöörlema. Ühel pool ratast täidab vesi kühvleid, teisel pool jookseb neist välja. Pealtlöödav vesiratas tarvitab vähe vett.

66. joon. Pealtlöödav vesiratas.

67. joon. Altlöödav vesiratas.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kasti põhjaks on ruut, mille laius 1 m, tema kõrgus on ainult 1 sm. Kasti kaanest käib neljakandiline toru läbi, mille laius on 1 sm ja kõrgus 6 m. Kui palju mahub niisugusesse anumasse vett (kui ta toru ülemise ääreni on täidetud)? Kui suur on rõhuline põhja peale (kg-des ja naeltes)? 2. Miks peavad torud, mida mööda

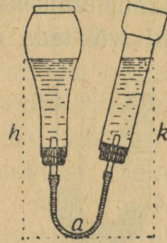
vett kõrgele veetorni juhitakse, paksust rauast olema? 3. Joonista Segneri ratas nelja alumise toruga. Vaata, et toru otsad õieti kääntatud oleksid! 4. Missugust vesiratast on otstarbekohasem väikese oja-kese veejõu kasutamiseks tarvitada, kas pealt- või alltöödavat?

Ühendatud anumad.

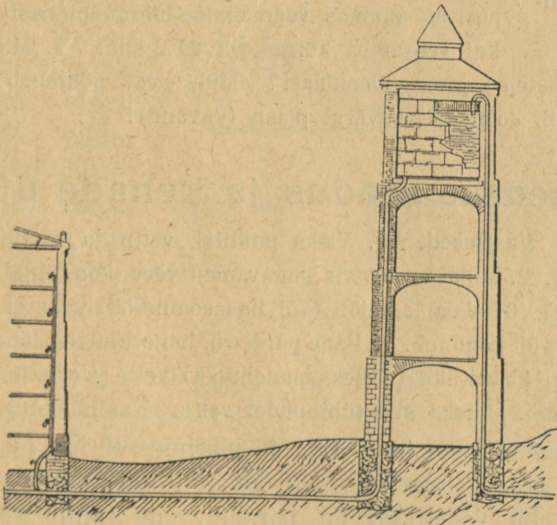
Vaatlused. 1. Korda katset lehtri ja klaastoruga (Looduse-õpetus, IV õppeaasta, lk. 14). 2. Kuidas seletada arteesiakaevu tegevust?

Kui kahte kummitoruga ühendatud klaastorru (või muusse anumasse) vett valada, siis jääb veepind mõlemas ühele horisontaalsele tasapinnale püsima (68. joon.).

Arvesse võttes vedeliku rõhumise seadusi põhja ja külgede peale leiame sellele nähtusele lihtsa seletuse. Olgu a (68. joon.) vedeliku vertikaalne läbilõige kõige alamas toru osas. Pahemalt poolt rõhub sellele pinnale vedelik, mis on pahempoolses anumasse, ja paremalt poolt vedelik, mis parempoolses anumasse. Kui nüüd rõhumine pahemalt poolt suurem oleks, siis liiguks vedelik paremale poole, ja ümberpöördult, on rõhumine paremalt poolt suurem, siis valguks vedelik parempoolsest anumast pahemal pool asu-

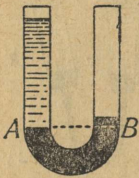
68. joon. Ühendatud anumad.

69. joon. Veevärk.

vasse anumasse. Vesi jääb seisma siis, kui rõhumised pinnale a mõlemalt poolt on võrdsed. Et rõhumine pinnale a oleneb vedeliku vaba pinna kaugusest (h ja k), siis on selge, et vedelik ühest anumast teise ei valgu sel juhul, kui veesammaste kõrgused h ja k on võrdsed. Ühendatud anumate omadusel põhjeneb veevärgi ehitamine (69. joon.) ning pursk- ja arteesiakaevude tegevus.

Veevärgi sisseseadmiseks valitakse linnas mingi kõrgem koht, kuhu veetorn ehitatakse (näit. Tallinnas Tõnismäel). Veetorn peab kõikidest linna majadest kõrgem olema. Tema ülemises osas asub veereservuaar (s. t. ruum vee tagavarakshoidmiseks), kuhu vesi kõrgemal asuvast järvest ise valgub või teda masinate abil pumbatakse. Veereservuaarist läheb

70. joon. Ühendatud anumad kahe mitteseguneva vedelikuga.

toru maa sisse, kus ta mitmeks peenemaks toruks haruneb; neid mööda juhitakse vesi majadesse. Et majad veereservuaarist madalamal asuvad, siis jookseb vesi kraanidest iseendast välja.

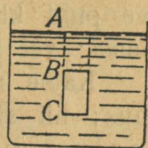
Ülesanded ja küsimused. 1. Ühendatud anumaisse (70. joon.) on valatud esiti elavhõbedat ja siis ainult ühte anumasse vett. Selle tagajärjel kerkib elavhõbeda pind ühes anumad ja langeb teises. Elavhõbeda erikaal on 13,6. Kui palju on elavhõbeda pind parempoolses anumad vedelikkude lahutuspinnast A kõrgemal, kui veesamba kõrgus on 27,2 sm? 2. Misjaoks tarvatakse aurukatelde juures veeklaasi? Mille peal põhjeneb tema ülesseadmine? 3. Joonista veevärgi plaan (kavand)!

Archimedese seadus ja kehade ujumine.

Vaatlused. 1. Viska puutükk vette ja vaatle, kuidas ta ujub. 2. Millal on lootsik sügavamalt vees, kas tühjalt või inimesetega? 3. Vala lambiõli (või linaseemne-õli) vette ja pane tähele, kuhu õli koguneb. 4. Pane pardi või hane ujumist tähele. 5. Viska mõni klaasitükk (näiteks pudelitükk) vette ja vaatle, mis temaga sünnib. Viska siis tühi pudel vette. Kas läheb ta põhja?

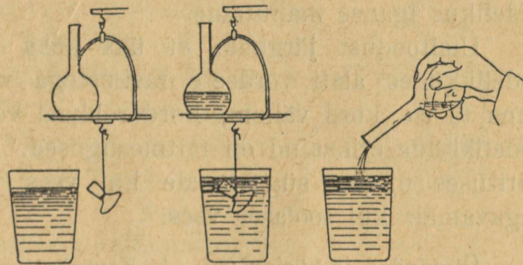
Archimedese seadus. Lk. 40 nägime, et iga (seisva) vedeliku osake igast küljest ühesuurust rõhumist tunneb; kui aga mõni võrkeha vedelikku on pandud, siis rõhub teda vedelik igast küljest. Kujutame ette, et vees asub keha, mille alused

(otsad) on horisontaalsed ja küljed vertikaalsed (71. joon.). Vedelik rõhub keha peale ülevalt, alt ja külgedelt. Rõhumine külgedele peale ei pane keha liikuma, sest et rõhumisele, mis mõne küljepunkti peale mõjub, vastab rõhumine vastandseina mõnel punktil, mis vastupidises sihis mõjub. Rõhumine ülevalt püüab keha põhja vajutada, rõhumine alt üles püüab teda pinnale kergitada. Need kaks rõhumist ei ole võrdsed, sest rõhumine ülevalt võrdub vedeliku püstsamba kaaluga, mille aluseks keha aluspind, ja kõrgus võrdub AB -ga; rõhumine alt üles võrdub aga vedeliku püstsamba kaaluga, mille aluspind sama suur, kuid kõrgus suurem on, nimelt AC . Järjekult on rõhumine alt üles suurem ja püüab keha vedeliku pinnale tõsta. Tung, millega vedelik püüab keha tõsta, võrdub nende kahe vedelikusamba raskuste vahetega. See vahe aga võrdub vedeliku püstsamba raskusega, mille kõrgus on BC , tähendab, just selle vedelikuhulga raskusega, mille keha vettevajumisel välja tõrjub.

71. joon.
Rõhumine vedeliku sees.

Vedeliku hulka, mille keha vedelikku vajumisel välja tõrjub, võib kergesti ära kaaluda. Riputame kaalukausi külge niidi abil mõne keha, näit. klaaskorgi, kuuli või muu asja ja asetame samale kaalukaussile keedupudeli (72. joon.). Teisele kaalukaussile paneme niipalju raskust, et kaalud tasakaalu jääksid. Võtame siis klaasi veega, mille pinna kõrguse klaasi küljele märgime (näit. märja pabeririba abil), ja lähendame klaasi vee-aga altpoolt rippuvale kehale, nii et keha

72. joon. Keha on vees kergem.

täiesti vette vajuks. Selle juures hakkab kaalukauss, mille külge keha riputatud, üles kerkima, vesi rõhub temas asuvat keha ülespoole. Et rõhumise suurust teada saada, valame keedupudelisse ettevaatlikult vett, kuni kaalud uuesti tasakaalu jõuavad. Keha vettevajumisel tõuseb veepind klaasis. Märgime selle vee-pinna uue seisukoha klaasi küljele. Kahe märgi abil klaasi küljel

võime veehulga suuruse teada saada, mille vees asuv keha asendab. See veehulk võrdub kolbi valatud veehulgaga, mida väga lihtne on tõestada. Tõmbame keha veest välja, siis langeb vee pind klaasis esimese märgini. Valame nüüd vee kolvist klaasi: vee pind kerkib ülemise märgini.

Katse näitab, et keha vedelikus näib kergem olevat kui õhus; nii siis: vedelikku lastud keha kaotab oma kaalust niipalju, kui palju kaalub kehaga asendatud veehulk, s. t. kui palju kaalub vedelik keha ruumala suuruses. Selle lause (seaduse) leidis kõige kuulsam vana aja teadusemees Archimedes (elas 287.—212. a. e. Kr.), kelle nime järele teda ka Archimedese lauseks (seaduseks) kutsutakse.

Kehade ujumine. Vette lastud keha püüab raskuse tungil põhja vajuda, aga teda püüab vedeliku rõhumine pinnale tõsta. Selle järele, missugune neist tungidest suurem on, vajub keha põhja või ujub vee pinnal. Archimedese seadus seletab kõik need nähtused, mis kehaga võivad juhtuda, kui see vette on pandud. Kui keha raskus on suurem kui samamahulise veehulga raskus, siis vajub keha põhja, kui vähem — siis ujub ta. Võrdub aga keha raskus tema ruumala suuruses võetud veehulga raskusega, siis jääb keha igasse kohta tasakaalu, kuhu me teda vedelikus iganes mahutame.

Ülaltoodust järgneb, et üks keha ujudes mitmesugustes vedelikkudes alati võrdsete raskustega veehulgad välja tõrjub, kuna ta ise kord vähem, kord rohkem vedelikku vajub, sest et vedelikkude erikaalud on mitmesugused. Nii näit. vajub puutükk piirituses ujudes sügavamale kui vees ujudes, magedas vees sügavamale kui soolases vees.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kaubakast, mis 50 sm pikk, 30 sm lai ja 20 sm kõrge ja 20 kg kaalub, kukkus vette. Kas vajub ta põhja või jääb ujuma? 2. Kaalukausside külge seoti niitidega kaks keha, üks suurem, teine vähem, ja kaalud seati raskuste abil tasakaalu. Kas jäävad kaalud tasakaalu, kui mõlemad kehad vette lasta? 3. Mispärast ei vaju raudlaevad põhja? 4. Millest tuleb, et veega täidetud pange vees kerge on tõsta ja liigutada, kuna teda veest väljas palju raskem on tõsta? 5. Teades, et merevee erikaal on suurem kui jõeveel, seletage, kas vajub laev sügavamale, kui ta merelt jõele sõidab?

Märgumine ja jõhvsus.

Vaatlused. 1. Kasta suhkrutükk ühte otsa pidi vette ja vaatele, kuidas terve tükk aegamööda märgub. 2. Vaatele, kuidas õli uut lambitahhi mööda üles imbub! 3. Pane tähele, kui vihma tükil ajal pole sadanud, kas on kalda liiv (muld) jõepinnast vähe kõrgemal niiske.

Pistame sõrme vette ja tõmbame ta kohe jälle välja. Sõrm on märg. Kordame katset klaasitükiga, ka klaas saab märjaks. Kastame nüüd klaasi tüki elavhõbedasse. Elavhõbe ei hakka klaasi külge. Meie ütleme: vesi märgab klaasi, aga elavhõbe ei märga klaasi.

Kui kindel keha vedelikus märgub, siis jookseb keha pinnale valatud vedelik laiali, kui kindel keha vedelikus ei märgu, siis omandab vedelik keha pinnal ümmariku (tilga) kuju. Märgumise nähtust võime seletada külgetõmbamisega: asjad tõmbavad veesakesi külge ja hoiavad neid küljes ka siis, kui keha veest välja on võetud. Selle tagajärjel seisab vesi klaasis äärtel kõrgemal kui keskel (73. joon.). Elavhõbedaga aga on asi vastuoks: äärtel on vedelik madalamal kui klaasi keskel, sest et siin tõmbejõud elavhõbede osakeste vahel suurem on kui elavhõbede ja klaasi vahel.

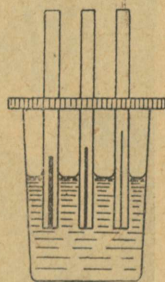

73. joon. Märgumine. Vesi ja elavhõbe klaasides.

vesi õige kõrgele. Vedelikkude omadust, peeni torusid mööda üles tõusta (kui vedelik neile külge hakkab), nimetatakse jõhvsuseks. Jõhvsuse nähtusi tuleb meil igapäevases elus õige sagedasti ette; sellel põhjeneb õli tõusmine lambitahhis, tindi imbumine kuivatuspaberisse jne.

Ülesanded ja küsimused. 1. Rasvaga kaetud kehad ei märgu veega. Katsu, kas jääb rasvaga kaetud nõel vee pinnale ujuma. 2. Veelinnud, nagu pardid, haned jt., määrivad noka abil oma sulgi alati rasvaga. Mis

Kui me peene klaasitoru vette pistame, siis tõuseb vesi torus vähe kõrgemale kui klaasis (74. joon.). Mida peenem on toru, seda kõrgemale tõuseb temas vesi (74. joon.). Õige peentes, niinimetatud juusvõi jõhvtorudes tõuseb

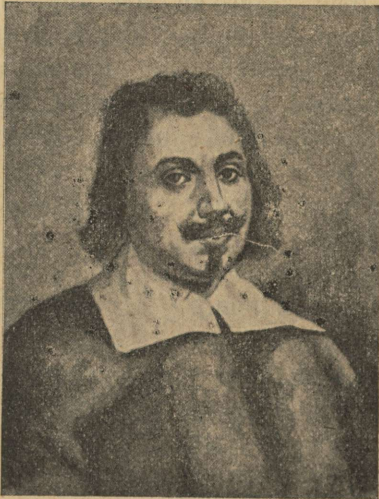
74. joon. Jõhvsus.

tähtsus sellel on? 3. Kuidas turrutatakse anumaid? Millega seletada turrutamist? 4. Mispärast hoiavad saepuru ja liiv niiske põranda kuiva? 5. Seleta, miks võime käterätikut kuivatamiseks tarvitada? 6. Mispärast ei kuiva hästi haritud põld nii kiiresti kui harimata? 7. Mispärast ei tohi aurukatelde veeklaasid liiga kitsad olla? 8. Täida klaas nii veega, et klaasil „kuhi“ peal oleks!

Gaasid.

Õhu rõhumine.

Olgugi et gaasidel puudub kindel kuju ja nad tungivad laiali lagunema, siiski mõjuvad gaasid kehade peale ka oma raskusega. Me teame juba, et õhkkond maakera pinnal asuvate asjade peale rõhub; nüüd asume selle rõhu mõõtmisele.

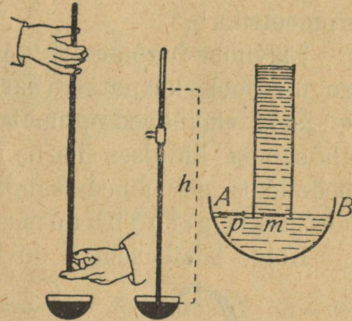

75. joon. E. Torricelli, kuulus itaalia õpetlane (1608—1647).

Juba ammu teadsid inimesed, et vesi pumbas kannu järele tõuseb, kuid mis teda tõusma sunnib, oli teadmata. Kord, XVII aastasaja alul, taheti vett 7 sülla kõrguseni pumbata, kuid nüüd märkasid inimesed, et vesi ainult viie sülla kõrguseni pumba kannu järele tõuseb. See nähtus pani sel ajal Itaalias elavat kuulsat teadusemeest Torricelli't (75. joon.) mõtlema; ta arvas, et see õhk on, mis oma raskusega vett sunnib pumbas tõusma. Kui õhurõhumine vett pumbatorus tõstab, siis peab ta iga muudki vedelikku tõstma, näit. elavhõbedat. Torricelli tõestas

oma oletust katsetega. Katse on järgmine. Võtame umbes 80 sm pikkuse, ühest otsast kinnise toru ja täidame ta elavhõbedaga. Paneme toru lahtise otsa sõrmega kinni, pöörame toru ümber ning pistame toru ühes sõrmega elavhõbeda-anumasse. Tõmbame sõrme siis toru otsa eest ära: torust valgub ainult vähe elavhõbedat välja. Umbes 30 tolli kõrgune elavhõbeda-sammas jääb torusse;

selle peal on täiesti tühi, õhuvaba ruum („Torricelli tühjus“). Elavhõbeda-sammast hoiab torus õhu rõhumine anumast oleva elavhõbeda pinnale. Teades samba kõrgust, h (76. joon.), võime kergesti teada saada, kui suur on õhurõhk elavhõbeda pinna mõne pinnaüksuse peale. Kujutame ette toru sees mõne pinnaüksuse, m , mis võrdub p -ga ja lamab tasapinnas AB (76. joon.). Rõhumine, mis mõjub pinnale m , võrdub elavhõbeda püstsamba raskusega, mille aluseks on m ja mille kõrgus on h . Pascal'i seaduse põhjal

76. joon. Ohurõhumise mõõtmine.

andub see rõhumine pinnaüksusele p alt üles. Et p paigal püsib, siis peab õhk ülevalt sama suure jõuga rõhuma. Nii siis, õhk rõhub elavhõbeda pinnaosa p peale tugevusega, mis võrdub elavhõbeda püstsamba raskusega, mille kõrgus h ja alus pinna osa p .

Vaatlused näitavad, et elavhõbeda-samba kõrgus alatasa muutub, see tähendab, et ka õhu rõhumine on muutuv. Selge, kuiva ilmaga on elavhõbeda-sammast harilikult kõrgem kui vihmase ja tuulise ilmaga. Õhu rõhumist mõõdetakse elavhõbeda-samba kõrgusega, millimeetrites (Inglismaal tollides). Õhu rõhumist, mis 760 mm kõrgust elavhõbeda-sammast 0° juures üleval hoiab, nimetatakse normaalseks rõhumiseks. Teades elavhõbeda-samba kõrgust ja tema erikaalu (13,6) võime arvutada, kui suur on rõhumine mõne pinnaüksuse peale. Võttes samba aluspinnaks 1 sm^2 leiame, et elavhõbeda-sammast sisaldab 76 sm^3 elavhõbedat, mis kaalub $13,6 \times 76 = 1033$ gr ehk ligikaudu 1 kilogramm; nii siis rõhub õhk iga ruutsentimeetri suuruse pinna peale umbes 1 kg raskusega.

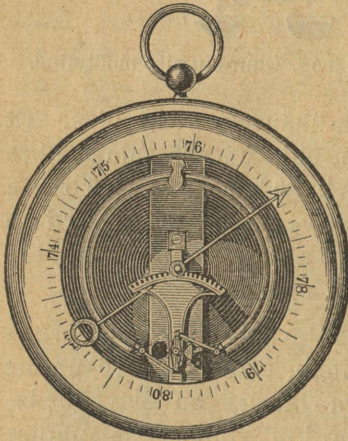

77. joon.
Elavhõbe-
baromeeter.

Baromeetrid ja nende tarvitamine. Et paremini jälgida elavhõbeda-samba kõrguse muutumisi

klaastorus, kinnitatakse loodjoones asuva elavhõbeda-toru kõrvale skaala ehk numbrilaud, mis millimeetriteks jagatud. Niisugust riista, mille abil me õhurõhumist mõõdame, kutsutakse baromeetriks¹⁾.

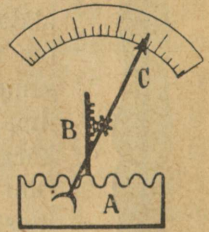
Elavhõbe-baromeetri kausikese aset võib täita baromeetri-toru ülespoole käänatud (harilikult laiem) ots (77. joon.). Lahtise haru elavhõbeda-pinnale rõhub õhk ja hoiab üleval elavhõbeda-samba kinnises harus. Elavhõbeda-pinnalt lahtises harus mõõdetakse elavhõbeda-samba kõrgust. Niisugust baromeetrit nimetatakse *sifonbaromeetriks*.

78. joon. Metallbaromeeter.

metallplaadist tehtud. Välise rõhumise suurenemisel vajub kaas vähe nõkku; kaanega koos liigub nõel B, mis hammasratta abil näitaja C liikuma paneb. Numbrilauale on elavhõbeda-samba kõrgus vastavate rõhumiste aegu märgitud. Sagedasti muutub õhurõhumine enamalt, kui ilma muutust märkame, sellepärast võime, jälgides hoolega baromeetri abil õhu rõhumist, ilmade seisukorda ette ütelda ehk ennustada. Meie maal on ilmade ennustamine kaunis raske. Metallbaromeetri numbrilauale leiame siiski vastavaid tähendusi ilma kohta: „muutlik“, „selge“ jne. Peale ilmade ennustamise

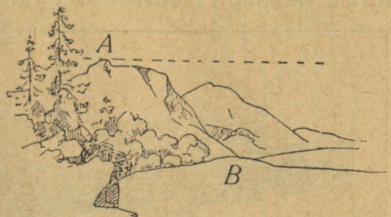
Kõige laialdasemalt on tarvitusel metall-baromeetrid (78. joon.), mis on palju hõlpsamad ühest kohast teise kanda ja kogu poolest palju vähemad. Välimuse poolest tuletab metallbaromeeter seinakella meelde. Õhurõhumist näitab nool (näitaja), mis rõhumise muutumisel kas ühele või teisele poole kaldub. Seesuguse baromeetri tähtsam osa on metallkarbike A (79. joon.), millest õhk välja on pumbatud. Karbi kaas on laine-taoliselt koolutatud peenest

79. joon. Metallbaromeetri ehitus.

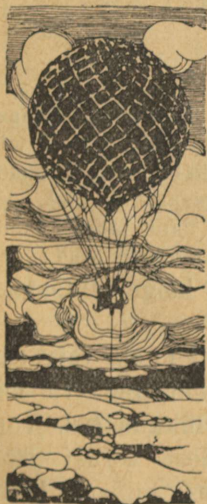
1) Kreeka keeles tähendab *báros* — raskust ja *metréo* — mina mõõdan.

võime baromeetri abil teada saada, kui palju üks koht maakera pinnal teisest kõrgem on. Kui näiteks koht A (80. joon.) teisest kohast B kõrgemal asub, siis on õhurõhumine kõrgemal kohal vähem, sest et selle koha peale rõhub vähema paksusega õhukiht. Mida kõrgemal üks koht teisest asub, seda suurem on õhurõhumiste vahe. Sel teel võime näiteks mäe kõrguse kindlaks määrata. Suur tähtsus on baromeetril selle tõttu ka õhusõidus.

80. joon. Kõrguse mõõtmine baromeetri abil.

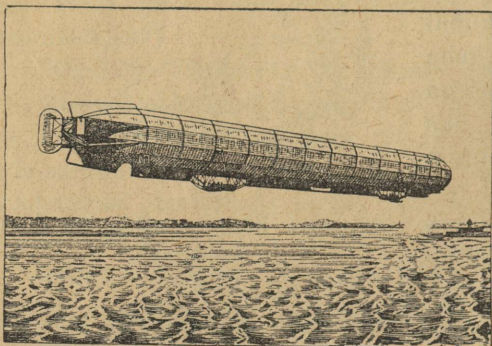
Kehade ujumine gaasides. Õhusõit. Rõhumised, mis ole-
nevad gaaside raskusest, anduvad neis edasi samuti kui vede-
likes. Sellest järeldame, et Archimedese seadus on mak-
sev ka gaaside kohta, tähendab, iga keha kaotab gaasis
niipalju oma kaalust, kui palju kaalub kehaga võrdse ruumalaga
gaasihulk. Kui keha raskus gaasis (õhus) vähem on kui võrdse
ruumalaga gaasi hulgal, mille keha välja tõrjus, siis püüab gaas
keha üles tõsta. Soe õhk on kergem kui külm õhk ja sooja
õhuga täidetud seebimull tõuseb õhus üles. Samuti tõusevad õhus üles ka õhu-
pallid ehk aerostaadid (81. joon.). Õhu-
pall kujutab endast kerastarnast tihedast rii-
dest kesta (mis gaasi läbi ei lase), mille
külge nõõride abil korv on kinnitatud. Õhu-
palli kere peab nii suur olema, et kogu va-
rustuse ja inimeste — lendurite — kaal vä-
hem oleks kui õhuhulgal, mille ruumala võr-
dub palli ruumalaga. Esimesi õhupalle täi-
deti kuuma õhuga, pärast hakati õhupallide
täitmiseks kergeid gaasisid (näit. vesinikku)
tarvitama. Tahavad õhusõitjad kõrgemale
tõusta, siis viskavad nad ühe osa kaasa
võetud raskustest (liivakottisid) maha, taha-
vad nad alla tulla, siis lasevad nad ühe osa
gaasi kestast sellekohase klapi abil välja.

81. joon. Õhupall.

Õhupalli võib tuul igale poole kanda, temaga ei saa vastu tuult sõita. Uuemal ajal tehakse õhulaevad sigarikujulised ja varus-

tatakse masinatega, mis kruvi liikuma panevad. Säärase õhulaevaga võib igale poole sõita. Kõige laialdasemalt on tuntud krahv Zeppelin'i ehitatud õhulaevad (82. joon.).

82. joon. Juhitav õhulaev.

liiga peen (alla 5 mm) olla? 5. Kui suur on õhu rõhuline inimese keha pinnale, teades, et täiskasvanud inimese kehapind on $1,5 \text{ m}^2$? Miks ei tunne me seda suurt rõhumist? 6. Merepinnalt üles tõustes langeb elavhõbe baromeetris 1 mm võrra iga 10 m kõrguse kohta. Kui kõrge on mäehari, kui temal on keskmine baromeetri seis 62 sm? 7. Suur Munamägi on 324 m kõrge. Missugune on keskmine baromeetri seis Suurel Munamäel? 8. Millal jääb õhupall tõusmises peatuma?

Ülesanded ja küsimused.

1. Kui klaastoru üks ots vette pista ja teisest otsast imeda, siis tungib vesi klaastoru mööda üles. Seleta seda nähtust! 2. Kui pikk peab toru olema, et temaga Torricelli katselt korrata, võttes elavhõbeda asemel piirituse (piirituse erikaal on 0,8, elavhõbedal — 13,6)? 3. Mille poolest läheb elavhõbebaromeeter termomeetrist lahku? 4. Miks ei tohi baromeetritoru

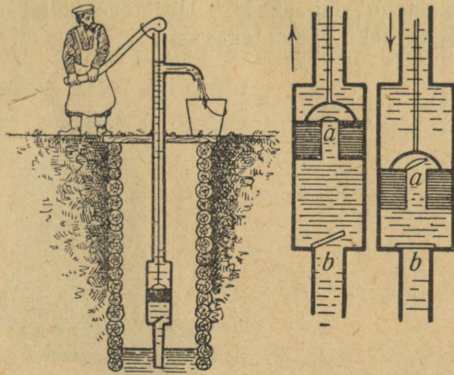
Veepumbad.

Vaatlus ja katse. 1. Võta klaastoru ja valmista temasse tihedalt minev punn. (Punniks võib tarvitada sukavarrast, mille otsa vatitükk niidi abil kõvasti seotud.) Lükka punn klaastoru otsani ja pista veeklaasi. Tõmba punn ettevaatlikult üles. Kas kerkib punniga ühes ka vesi klaastorus? 2. Pane tähele, kuidas vett pumbatakse. Missugused on pumba nähtavad osad?

Veepumbasid on mitu liiki; neist on kaks kõige tähtsamad: imeja ja suruja pump.

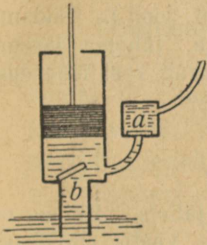
Imejat pumpa tarvitatakse siis, kui vett ei ole vaja väga kõrgele tõsta. Tema pea-osa moodustab ümmargune (või kandiline) toru, milles pumba kann tihedalt võib liikuda (83. joon.). Kannust käib kanal (auk) läbi. Ümmargusest torust läheb üks vähe peenem toru alla vette ja teine üles, millega lühike kõrvaltoru ühendatud. Pumbal on kaks klappi: üks (a), mis kannu augu kinni katab, ja kannu all teine (b), mis alumise toru avause kinni katab. Mõlemad klapid käivad ülespoole lahti.

Kui kann üles liigub, tekib tema all hõre ruum, kuhu õhurõhumise tagajärjel vesi tungib ja klapi b avab. Kannu klapp on kinni, sest et rõhumine ülevalt suurem on. Kui kann kiirelt alla liigub, surub ta vett, klapp b läheb kinni. Vesi tõstab klapi a üles ja tungib läbi avaase toru ülemisesse osasse. Järgmisel kannu tõusmisel ja vajumisel satub uus osa vett kannu peale torusse. Nii tõuseb veesammas kannu peal ikka kõrgemale ja kõrgemale, kuni ta kõrvaltoruni jõuab ja siis välja voolab.

83. joon. Imeja pump.

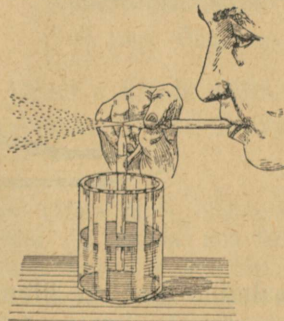
Suruja pumba abil võib vett kõrgemale pumbata kui imeja pumbaga. Tema kann on ilma auguta ja kõrvaltoru, mida mööda vett edasi juhitakse, on ühendatud ümarguse toru alumise osaga, asub seega siiski kannu all (84. joon.). Nagu imejal, nii on ka surujal pumbal kaks klappi: üks, a, millega kõrvaltoru kinni käib, ja teine, b, millega kannu all oleva peenema toru ots kinni käib. Ka siin võivad klapid ainult ülespoole avaneda. Kannu tõusmisel vajub klapp a kinni ja vesi tuleb, klapp b läheb kinni ja vesi tõstab kannu surumisel a üles ning tungib kõrvaltorusse.

84. joon. Suruja pump. tõstes klappi b, torusse. Kannu allavajumisel läheb klapp b kinni ja vesi tõstab kannu surumisel a üles ning tungib kõrvaltorusse.

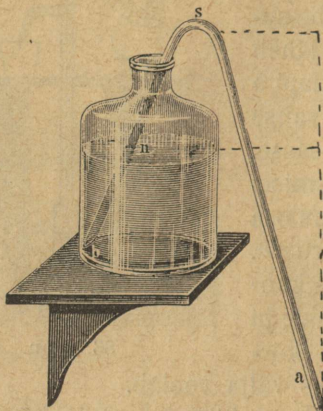
Pumbad, mille abil kõva veejuga võib saada, nagu aia niisutamise pumbad ja tulekustutamise prits, on surujad pumbad.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kui suur võib olla vahe veepinna ja pumba alumise klapi vahel, et pump võiks töötada normaalsel õhurõhumisel? Millest tuleb, et kuival suveajal pump mõnikord „ei tööta“? Kuidas sellest üle saada? 3. Kumb pumpadest (kas imeja või suruja) annab

85. joon. Pulverisaator.

vett kannu tõusmisel, kumb vajumisel? 4. 85. joon. kujutab piisardajat ehk pulverisaatorit, mille abil vedelikke õige peente piisakestena võib saada. Üks toru hoitakse otsapidi vees, teise puhutakse. Seleta selle riista tegevust! 5. Sifoniks nimetatakse painutatud toru,

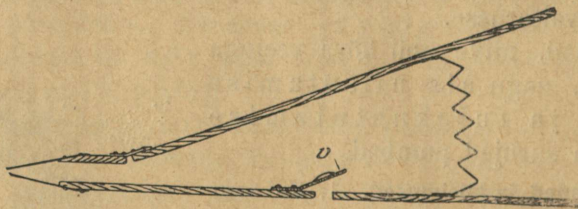
86. joon. Sifon.

mille abil vedelikke ühest nõust teise võib valada (86. joon.). Täidame sifoni veega ja hoiame pikema haru otsa ees sõrme, lühema laseme vette. Kui me sõrme otsa eest ära võtame, siis hakkab vesi iseendast voolama. Seleta seda nähtust!

Lõõts ja hingamine.

Vaatlused. 1. Pane sepikojas lõõtsa tähele. Kuidas on ta ehitatud? kuidas temaga töötatakse? 2. Vaatle rinnakasti liikumist hingamise ajal!

Lõõts koosneb kahest nahaga ühendatud lauast (87. joon.).

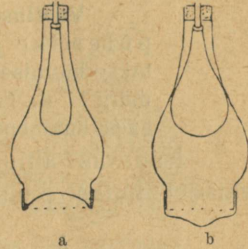

87. joon. Lõõts.

Pealmine laud on liikuv. Alumine, põhilaud on nahkklapiga v varustatud. Lõõtsa lahtitõmbamisel tekib sees õhuhõre ruum. Väline õhk surub klapi lahti ja tungib lõõtsa. Kokkulükkamisel

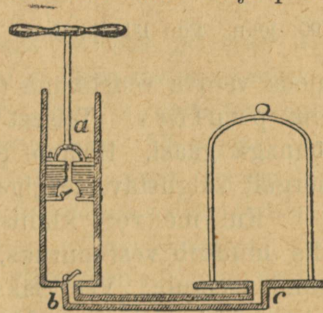
surume õhu lõõtsas kokku; klapp vajub kinni ja õhk voolab ees avausest välja. Lõõts oleks seega siis suruja õhupump.

Meie hingamisaparaati võib lõõtsaga võrrelda. Võtame hästi mõhuka lambiklaasi, mis rinnakasti kujutaks (88. joon.). Seome tema alumise otsa ette õhukese kummitüki ja ülemisesse pistame auguga kummikorgi, millest lühike klaastoru läbi käib. Klaastoru alumise otsa üle on õhuke kummikotike seotud. Vajutame nüüd kummitüki peale, sellega surume õhku lambiklaasis (88. joon. a) ja see omakorda surub kummikotikest. Tõmbame kummi alla, siis hõreneb õhk klaasis ja väline õhk tungib kummikotti (b). Sama lugu sünnib ka kopsudega. Kui rind tõuseb, paisuvad kopsud, õhk kopsudes hõreneb ja väline õhk läheb kopsu. Rinna vajumine surub ühe osa õhku välja.

88. joon. Kopsude liigutused välja- ja sissehingamisel.

Õhupump. Õhupump, mille abil nõudest õhku välja pumbatakse, on imeja pumba sarnane; temal on kaks klappi: toru all ja kannus (89. joon.). Pump on ühendatud siledaks lihvitud taldrikuga, c. Tahame meie näit. kupli alt õhku välja pumbata, siis asetame ta pumbataldrikule ja tõmbame kannu (a) üles. Pumbatorus (silindris) hõreneb õhk ja üks osa kupli all olevast õhust tungib klapi (b) vahelt torusse. Kannu allalükkamisel läheb klapp b kinni ja õhk läheb a kaudu välja. Nii võime anuma õhust peaaegu tühjaks pumbata. Täiesti õhuvabaks me anumaid imeda ei saa.

89. joon. Õhupump.

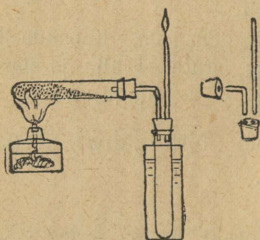
Ülesanded ja küsimused. 1. Kuidas võime meie ölekõrre abil juua? 2. Mis otstarvet täidab lõõts sepikojas? 3. Seleta, mis ühist on kopsude ja lõõtsa tegevusel. 4. Korgime õhuga täidetud pudeli hästi kinni ja paneme ta õhupumba kupli alla. Kui õhku kuplist välja pumbata, mis võib siis pudeliga juhtuda?

Tähtsamad orgaanilised ja anorgaanilised ained.

Puu destilleerimine kuivalt ja selle saadused.

Vaatlused. 1. Kirjelda neid nähtusi, mida eelmisel aastal põlemise juures tundma õppisid. 2. Missuguseid puid tarvita-takse kütmiseks? 3. Missugune puu põleb paremini, kas kuiv või märg? 4. Pane tähele, kuidas puu takistatud õhu-juurdevoolu käes kuumendamisel söestub.

Küdevas ahjus põlevad puud pika leegiga, järele jättes väikest hulka puusütt; on aga õhu juurdevool tugev, siis põleb süsi edasi, kuni järele jääb ainult peotäis tuhka. Võtame katseklaasi ja paneme temasse kuivatatud puupil-paid. Seame kokku riista, nagu 90. joonis näitab. Soendame katseklaasi esmalt nõrgalt, siis kõvemini: puu läheb pruuniks ja muutub viimaks mustaks puusöeks. Tekkinud au-rud lähevad painutatud toru mööda kogujasse, kuhu üks osa neist tu-

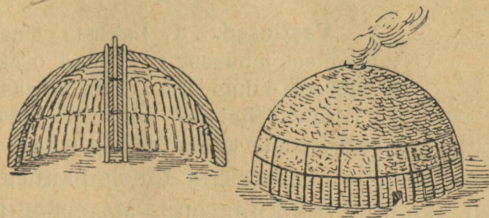
90. joon. Puu läbiajamine.

meda veniva vedelikuna (ühes veega) koguneb. See on tõkat ehk puutõrv. Teisest klaastorust voolab välja iseloomuliku lõhnaga gaasi. Hoiame põleva tiku toru otsa kohal. Gaas lööb nõrgalt valgustava leegiga põlema.

Kui me vett kinnises anumaskoosendame, nagu siin puud, siis muutub vesi auruks, mis kogujasse jälle veeks tiheneb ehk kondenseerub. Vesi läks ainult ühest olekust teise, kuid aine jäi ikka endiseks — veeks. Puu kuumendamisel laguneb puu-aine: katseklaasi jääb kindel keha — puusüsi, kogujasse vedelik — tõkat ja kogujast voolab välja tihenematu puugaas. Nii vee kui ka puu juures on välised toimingu-d sarnased, mille tõttu seesugust puu kuumendamist kinnises anumaskoosend (kuhu õhk ligi ei pääse) ka „kuivaks“ destil-leerimiseks kutsutakse. Puugaas ja tõrv on väga keerulise koosseisuga ained. Järele jäänud puusüsi sisaldab aga peale vähese tuhahulga puhtal kujul süsi-ainet ehk süsinikku. Süsinik põleb hapniku käes süsihapi-gaasiks. Puusüsi annab põledes head kuumust ja teda tarvitavad sepad ääsil.

Keedame õige nõrka lakmuslahust umbes $\frac{1}{4}$ tundi värskes puusöepulbriga. Lahus valastub. Tähendab, puusüsi vabastas vee värvainest.

Okaspuud annavad destilleerimisel peale muude saaduste veel tärpentiini. Söe ja tõkati saamiseks destilleeritakse puud suurel määral. Kõige lihtsam puu söestamisviis on miilimine (91. joon.). Miilimine sünnib järgmiselt. Puuhalud laotakse heinasaosarnasessesse hunnikusse ja kaetakse pealt mulla

91. joon. Puu söestamine ehk miilimine.

või tuhaga, et õhu juurdepääsmist takistada. Siiski jäetakse mõned õhuangud välisesse kattesesse. Ühte kohta jäetakse sissekääk, kust hunnik põlema süüdatakse. Kuna õhku puudulikult juurde pääseb, siis ei edene põlemine täielikult, vaid esineb kuiv destilleerimine. Seesugune söestumine kestab umbes 10—15 päeva. Uuemal ajal destilleeritakse puud raudretortides või isesugustes ahjudes.

Ülesanded ja küsimused. 1. Mis vahe on puu põlemise ja destilleerimise vahel? 2. Kui miilimisel puud ei oleks mullaga kaetud, mis juhtuks siis nendega? 3. Valmista paberist kurn ja riputa temasse puusöepulbrit. Vala nüüd kurna musta haisvat vett. Missugune on kurnatud vesi? 4. Mõnikord hoitakse laevadel joogivett seestpoolt söestatud puuanumates. Mispärast? 5. Pane katseklaasi natuke tärklis ja destilleeri. Mis jääb katseklaasi? 6. Joonista miiliriit läbilõikes!

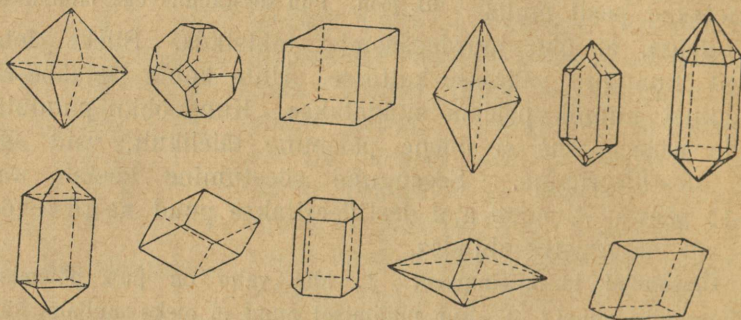
Liht- ja liitkehad. Puu kuival destilleerimisel laguneb puu-aine, moodustades terve rea lihtsamaid aineid, nagu süsiainet ehk süsinikku, mõnesuguseid gaasilisi kehasid jm. Katsume puusütt kinnises anumades edasi kuumutada, ta ei lagune. Berthollet'-soola kuumutamisel laguneb see, vabastades gaasi — hapnikku. Õhust eraldasime veel lämmastikku. Süsinikku, hapnikku ja lämmastikku ei saa meie ühegi katse abil lihtsamateks aineteks lahutada, küll astuvad nad aga ühendusse omavahel ja teiste ainetega ning moodustavad seega siis palju ühendeid. Niisuguseid kehasid, mida mitmeks isesuguseks aineks ei saa lahutada ja mis ainult ühest aineliiigist koos seisavad, nimetatakse lihtkehadeks ehk elementideks. Neid tun-

takse 90 ümber. Kõiki muid kehasid, mis kahest või mitmest liitkehast koos seisavad, nimetatakse liitkehadeks ehk ühenditeks.

Kristallid ja amorfsed kehad.

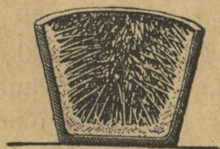
Vaatlused. 1. Lahusta maarjajääd kuumas vees ja pane jahtumisel lahusest eraldunud osakeste kuju tähele! 2. Lase keedusoola-lahus ära aurata ja vaatle järelejäänud soolaterakesi. 3. Võrdle eelmistest katsetest saadud maarjajää ja keedusoola osakesi tule kivi-tükikestega.

Keedusoola-terakesi tähele pannes näeme, et neil kõigil kindel (kandikute) kuju on. Maarjajää-terakesed on samuti ühte

92. joon. Mitmesugused kristallid.

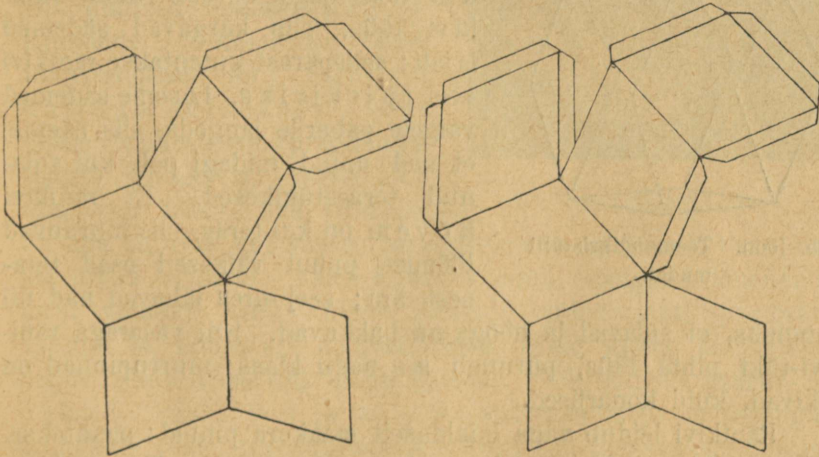
moodi, olgugi, et nad kuju poolest keedusoola-terakestest lahku lähevad. Kõik need osakesed on siledate, just kui lihvitud tasapindadega piiratud. Seesugust loomulikku siledate pindadega korrapäraselt piiratud keha nimetatakse kristalliks. Kristallide kuju on väga mitmesugune (92. joon.), mis oleneb ainst ja kristallide saamise tingimustest. Ka üks ja sama aine võib mitmesuguseid kristalle moodustada. Kristalle võib hõlpsasti küllastatud lahustest saada. Kristallid tekivad veel vedelate kehade tardumisel, näit. jää- ja väävlikristallid. Sulatame kinnises portselanist kausikeses natuke väävlit. Kui väävel on sula, laseme teda pikkamööda jahtuda, kuni vedelale väävlile kooruke peale tõmbub. Klaaspulgaga torkame nüüd koorest augu läbi ja valame sula väävliosa kausikesest välja. Kausi seinte ja koorukese

93. joon. Väävlikristallid.

külge jäänud väävel moodustab jahtudes ilusaid kristalle (93. j.). Puusõe purul ja tahma-osakestel pole aga mingit kindlat kuju. Seesama lihtaine süsinik, mis tahmana ja sõena esineb, moodustab ka grafiidi¹⁾ aine, mida maa seest leitakse (näit. Soome maal) ja millest pliatsite südameid tehakse. Grafiiti leitakse harilikult tihedate kujuta massidena, kuid harukordadel ilmub ta ka kristallidena. Imeilusate kristallidena esineb süsinik teemandis²⁾. Grafiit ja teemant põlevad hapniku voolus süsihapuks gaasiks, mis tõestab, et need ained, nagu tahmgi, ainult süsinikust koos seisavad. Nii näeme, et üks ja sama lihtaine, süsinik, võib looduses mitmel kujul leiduda: teemandina ja grafiidina moodustab ta kristalle, nõena (tahmana) moodustab **kujuta** osakesi. Kehasid, mida kristallidena ei leidu, nimetatakse kujuta ehk amorfseteks kehadeks. Amorfsete kehade hulka kuulub klaas, mille valmistamisega me juba tutvavad oleme.

Ülesanded ja küsimused. 1. „Kasvata“ silmakivi-kristalli, riputades üht väikest kristalli niidi otsas sama aine küllastatud lahusesse. 2. Glaubrisool (seda võib igast apteegist saada!) lahustub hästi kuumas vees. Laske

94. joon. Teemandi kristallivõrk.

kuum küllastatud glaubrisoola-lahus läbi kurna ja koguge ta puhtasse keedupudelisse. Laske lahus ära jahtuda, ilma et te kolbi tõukaksite või puudaksite. Kas tekivad soolakristallid? Siis visake jahtunud lahusesse väikene

1) Kreeka keeles *graphein* — kirjutama.
2) Sõnast *adamas* s. t. sundimatu.

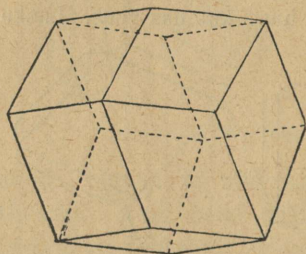
kristall. Mida nüüd näete? 3. Missugused grafiidi omadused võimaldavad teda kirjutamiseks tarvitada? 4. Kuidas tehakse klaasist kunstlikke kalliskive (teemante), sest klaasil puudub kristalliline kuju? 5. Lõika paksust paberist 94. joon. kujutatud teemandi- (kaksteist-tahk) kristallivõrk välja ja kleebi kristallimudeliks kokku (95. joon.).

Tähtsamad kiviliigid.

Ränikivi.

Vaatlused. 1. Kus leidub meil Eestis ränikivi? 2. Löö vasaraga ränitükk pooleks ja vaatle murrukohta. 3. Löö terasetükiga (noa seljaga) vastu ränikivi. Mida märkad sa? 4. Misjaoks tarvitatakse ränikivi? 5. Lase ränitükk päev otsa tules olla. Kas ta muutub?

Ränikivi ehk kvarts, mida mõnel pool veel konna-kiviks nimetatakse, on harilikult valkjashall. Ta on nii kõva, et teras ega klaas tema peale ei hakka.

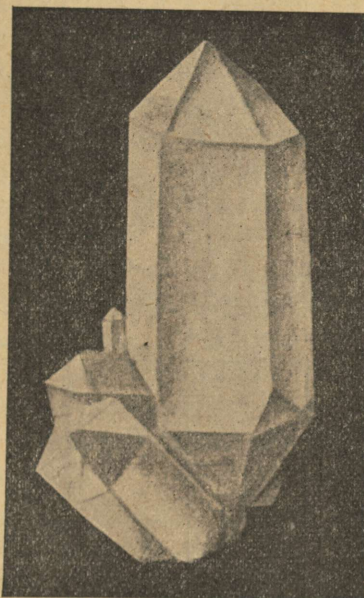
95. joon. Teemandikristallimudel.

Kui noaseljaga kõvasti vastu ränikivi lüüa, siis kargavad sädemed laiali; sellepärast kutsutakse ränikivi veel tulekiviks. Laseme sädemed valgele paberile langeda, siis näeme, et nad muud midagi pole kui sulanud terasetükikesed. Et ränikivi kõvem on kui teras, siis murduvad löömise puhul väikesed osad terasest ära; seejuures lähevad nad nii

kuumaks, et sulavad ja hõõguma hakkavad. Kui vasaraga ränikivi-tüki pihta lüüa, puruneb see nagu klaas: murrupinnad on läikivad, kuid konarlised.

Ränikivi leidub väga laialdaselt maakera pinnal: oletatakse, et ta ühe kolmandiku maakera pinnast moodustab. Ta on liiva tähtsam osa ja sellepärast leidub meil teda rohkesti mererannas. Teda leidub ka raudkivis. Mägedes leitakse ränikivi mõnikord ilusate suurte kristallidena, mis sagedasti suurteks „kobarateks“ kokku on liitunud. Mõned kvartsikristallid on täiesti läbipaistvad, nagu klaas; neid kutsutakse mäekristallideks (96. joon.). Mäekristallil on mõnikord nii puhas läbipaistvus

et teda hästi selgeks jääks võiks pidada. Nii arvasid vanad roomlased, et jääga kaetud mägedelt (Alpidelt) päritolev kvarts oma siledate, läikivate pindadega on jää, mis kange ja kestva külma käes suure kõvaduse ja vastupidavuse on omandanud. Nad nimetasid seda ainet siis „krüсталlos“, see tähendab jää. Sama nime tarvitati pärast ka kõikide teiste looduslikkude kehade jaoks, mis tasapindadega korrapäraselt piiratud. Värvilistest mäekristalli liikidest on kõige enam tuntud lillavärviline (violett) — ametüst ja hallikaspruun (suitsukarva) — „suitsutopaas“. Puhta ühetasase värviga ametüste hinnatakse väga kõrgelt.

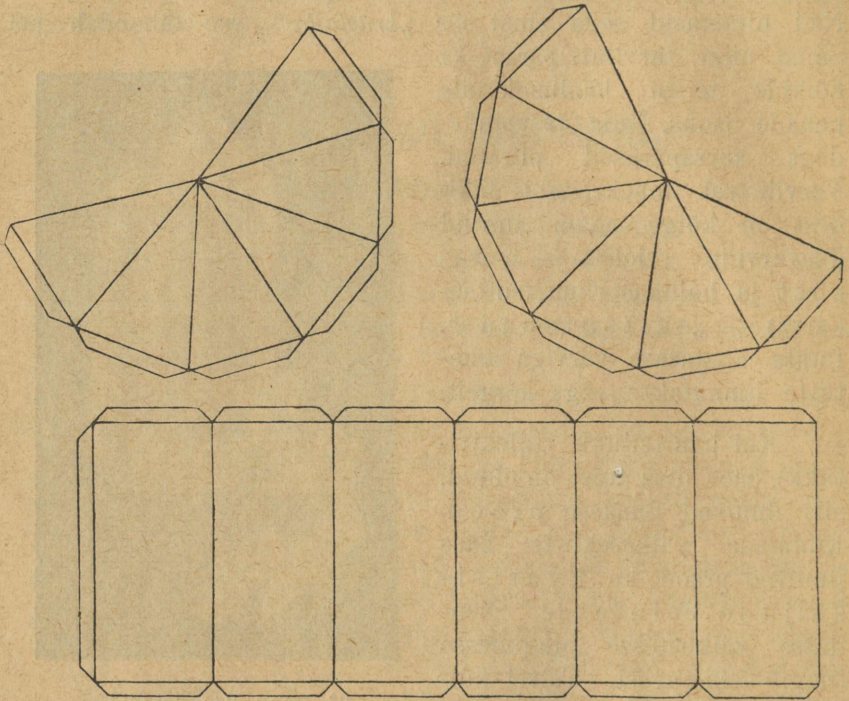

96. joon. Mäekristallid.

Kui kvartsitükk (tulekivitükk) päev otsa tules on olnud, siis ilmuvad temasse praod. Kuumade päikesekiirte käes ilmuvad praod ka kvartskaljude seintesse. Nendes väikestesse pragudesse tungib vihmavesi. Talvel külmub vesi jääks. Jää ruumala on aga suurem kui võrdse raskusega veehulgal, selle tõttu surub jää praod laiemale. Aasta-aastalt kordub niisugune lõhenemine, kuni viimaks kalju küljest üksikud tükid lahti purunevad. Vihma- ja lumeveed kisuvad need tükid kaasa ja hõõruvad nende teravad servad ümmarguseks. Nii tekivad kvartsi-munakad. Päike, vesi ja jää avaldavad oma mõju ka seesuguste munakate peale, neid killustades, kuni nad jooksva vee uhtmisel koredaks liivaks muutuvad, vähemad tükikesed kuhjuvad aga peeneks liivaks.

Ränikivi tarvitamine. Liiva tarvitatakse väga laialt majapidamises ja tööstuses. Nii puhastatakse liivaga metallnõusid, lihvitakse ja poleeritakse kive. Müürisepad valmistavad liivast, lubjast (ja savist) müürilupja. Linnades valmistatakse joogi-

vee puhastamiseks liivkurnasid. Kõige tähtsamat osa etendab liiv aga klaasivalmistamises. Vanal „hallil ajal“ oli tulekivi väga tarvilik aine: temast valmistati noolte ja odade otsi, vasaraid ja nuge.

97. joon. Mäekristalli mudeli võrk.

Mäekristall ja tema värvilised teisendid on veel ehte- (ilu-) asjadena tarvilisel.

Ülesanded ja küsimused. 1. Missuguse omaduse tõttu annab kvarts terasega löömisel sädemeid? 2. Kas lahustub ränikivi vees? 3. Pane veega täidetud pudel ööseks välja ja vaata, mis temast järgmisel hommikul on saanud. 4. Joonista papile mäekristalli võrk (97. joon.), lõika osad välja ja kleebi nad kristallimudeliks kokku.

Raudkivi ehk graniit.

Vaatlused. 1. Kus tulevad meil raudkivi-mürakad põllul või aasal ette. 2. Vaatle, milleks tarvitatakse raudkive. 3. Vaatle surnuaial, missugused hauakivid (või ristid) on raudkivist tehtud. Kas on nad kõik ühte karva? 4. Eorda ränikivi juures antud 2. ja 3. vaatlust raudkiviga.

Vaadeldes tähelepanelikult graniiditükki, näeme, et tema ei ole ühtlase koosseisuga, nagu ränikivi, vaid teda moodustavad mitu üksteisest lahkuminevat osa (tera)¹⁾, mis läbisegi korratult kokku on liitunud. Hõlpsasti võime kolme üksikut kiviliiki eraldada. Ühel on konarline murrupind, ta on klaasjasvalge ja läikiv: see on meile tuntud kvarts ehk ränikivi. Teisel, punakal (mõnikord ka pruunikal või hallil) on murrukohad siledate pindadega piiratud, mis valguse käes läigivad. Seda graniidi osa nimetatakse põldpaoks. Kolmandat liiki võime noa otsaga lahti murda. Ta eraldub läikivate mustade (või hallikate) lehekestena. See on vilgukivi.

Kvarts on kõvem kui põldpagu ja põldpagu omakorda on vilgukivist kõvem. Raudkivi hinnatakse tema kõvaduse ja läike järele, mis lihvimisel ja poleerimisel ilmub. Kõige enam tarvatakse graniiti punaka põldpaoga.

Graniiti leidub peaaegu igal maal. Meie maal leidub ta üksikute suurte mürakatena (rändkivid, „Kalevite räpsukivid“) või kuhjunud rusikasuuruste munakatena. Meie naabrimail Soomes ja Rootsis moodustab graniit terveid mäeahelikke. Mitme tuhande aasta eest kandsid jääliustikud graniiditükke sealt meie maale. Kui Põhja-Euroopa kliima soemaks muutus, siis sulasid jääliustikud, maha jättes kivimürakaid.

Graniidi murenemine. Olgugi et raudkivi, nagu tema nimi näitab, üks kõvematest kividest on, siiski ei suuda ta õhu, vee ja vahelduva soojuse ning külmuse mõjule muutumatult vastu panna. Ta praguneb ja puruneb, samuti kui ränikivi. Seesugust nähtust nimetatakse porsumiseks ehk murenemiseks. Kuna graniit kolmest iseosast koos seisab, millel on lahkuminevad omadused, siis mureneb graniit veel hõlpsamini kui kvarts. Päikese kuumuses paisub graniit, kusjuures tumedamad osad jõudsamini paisuvad kui heledamad; öösi, jahtudes tõmbuvad tumedamad osad suurema jõuga kokku. Nii tekib üksikute osade vahel hõõrumine, tung lahti lüüa. Pika-peale ilmuvad graniidi pinnale lõhed. Nüüd algab oma tööd vesi: lõhedesse tunginud vesi paisub jääks külmudes ja rõhub lõhed (praod) laiemale (98. joon.). Siin kordub nähtus, mis kvartsi juures kirjeldatud: graniidikaljust eralduvad üksikud

1) Nimi graniit tulebki ladina keele sõnast *granum* — tera.

tükid; nende kallal jätkavad vesi ja temperatuuri muutumised oma tööd. Ráni osakesed on vee mõjule kõige vastupanevad, aga alalise hõõrumise ja uhtmise tagajärjel muutuvad nad kord-

98. joon. Murenenud graniidi kaljud.

korralt ikka väiksemaks. Voolav vesi kannab neid edasi järve või merde, kus nad liivana aegamööda põhja sadestuvad ehk settivad. Kergemini saab vesi põldpaost ja vilgukivist jagu: murenenud põldpagu moodustab savi. Et savi endasse vett imeb (1 kg savi võib endasse kuni 750 gr vett imeda), siis ei kuiva savine pind suvel nii kiiresti ära kui liivane. Ta on aga külmem kui liivane pind; see annab end põllumehele kevadel tunda, takistades külvi. Niisugune maapind, mis savi kõrval ka liiva sisaldab, on põlluks kohane. Liiv teeb savipinna kohevaks. Vesi pääseb seega kergesti sügavale taimede juurteni.

Ülesanded ja küsimused. 1. Missugused graniidi omadused lubavad teda ehitus-kiviks tarvitada? 2. Kust on raudkivi-munakad põllule sattunud? 3. Kuidas seletada, et raudkivi, kui teda terasega lüüa, sädet annab? 4. Vaatle murenenud raudkivi. Missugune osa on kõige enam muutunud? 5. Katsu noa abil üksikuid vilgukivi lehekesi ahti kangutada ja vaatle nende läiget päikesevalguses!

Mineraalid ja kiviliigid.

Kindlad kehad, mis maakera koore moodustavad, on väga mitmesugused. Neist õppisime tundma ráni- ja raudkivi ning nende lagunemise ehk murenemise saadusi. Kuna ränikivi oma

koosseisu poolest täiesti ühtlane on, leiame graniidis kolme kor-
ratult liitunud osa. Needsamad
graniidi osad võivad aga ka kor-
rapäraseid kihikesi moodustada;
siis saame varesekivi ehk
gneisi (99. joon.). Niisugu-
seid aineid nagu kvarts, põld-
pagu ja vilgukivi, mis on üht
liiki looduslikud kehad, nime-
tatakse mineraalideks. Mine-
raalide kuhjumusi ehk lademeid
kutsutakse kiviliigiks. Kui
kiviliik ainult üht mineraali sisal-
dab, näit. puhast liiva, siis kutsutakse teda liht-kiviliigiks.
Mitmest mineraalist tekkinud kiviliike nimetatakse liit-kivi-
liigiks (näit. raudkivi). Kõik mineraalid ei tekita kiviliike;
mõned tulevad harva, üksikult või vähestes hulkades ette, nagu
teemant jm. kalliskivid.

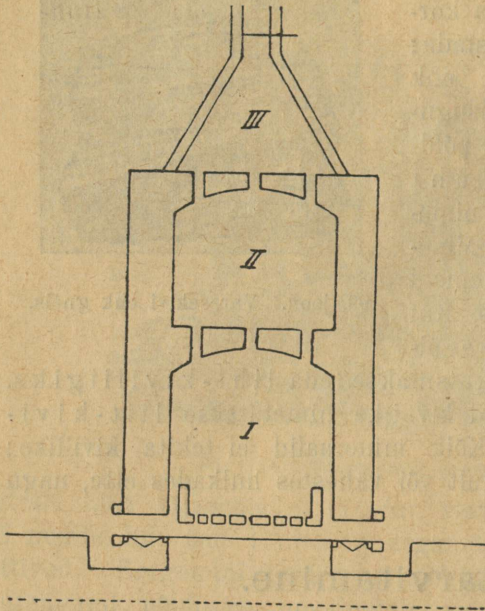
99. joon. Varesekivi ehk gneis.

Savi tarvitamine.

Vaatlused. 1. Nimeta asju, mis a) harilikust savist, mis
b) portselanist tehtud! 2. Pane tähele mitmesuguste telliskivide
värv! 3. Kus kohas tarvitatakse „glasuuriga“ telliskive? 4. Mis-
sugune on alustassi, ahjupoti murrupind?

Harilikust savist valmistatakse lillepotte, kausse,
taldrikuid, ahjupottisid jm. Kõige esmalt uhetakse savi liivast
ja lubjast puhtaks. Kui ta ühtlaseks taignaks on muutunud,
siis vormitakse teda. Vormimine sünnib kas käsitsi või
kipsist (ka savist) valemite abil. Siis lastakse nõusid õhu käes
kuivada ja pärast kuivamist põletatakse neid sellekohases ahjus.
Tehakse vahet kõvasti ja nõrgasti põletatud savinõude vahel,
mis oleneb ahju temperatuurist. „Põletamisel“ tõmbuvad savi-
nõud kokku. Nõrgasti põletatud nõud (nagu lillepotid) on urb-
sed ehk poorsed, kõvasti põletatud sellevastu on tihedad. Et
savinõu pinda täiesti tihedaks („veekindlaks“) muuta, vaataba-
takse ehk glasuuritakse teda, selleks otstarbeks tarvita-
takse lupja, keedusoola jm. Kuumas ahjus sulavad need ained
klaasi taoliseks massiks, tungivad saviterakeste vahele ja um-
mistavad vahesid. Tina sisaldavad glasuurid on tervishoiuliselt

kahjulikud. Mõnikord kaunistatakse savinõusid maalidega. Maal võib glasuuri all olla (mis enne põletamist sünnib) või glasuuri peal.

100. joon. Ahi portselan-nõude põletamiseks.

abil. Viimasel juhul tehakse portselanitaigen õige vedel ja valatakse kipsist valemitesse, mis vee ära imevad. Esmalt kuivatatakse nõusid pikkamööda õhu käes ja pärastpoole kõetud ruumides. Sellele järgneb põletamine isesuguses „portselaniahjus“ (100. joon.). Ahi on nii ehitatud, et põlevad gaasid ahju põranda kaudu I ruumi tungivad, sealt tõusevad nad II kuumendusruumi ja lähevad ahju ülemisest osast, III, korstnasse. Portselan-nõud asetatakse ühes valemitega igasse ahju osasse (I—II). Ahju jäävad asjad üle öö-päeva, siis lastakse ahi pikkamööda ära jahtuda. Portselan on tihe, osalt valgust läbilaskev klaasjas mass, mis löömisel heliseb. Portselan-nõude kodumaa on Hiina. XVIII aastasajal hakati neid ka Euroopas valmistama.

Telliskivid. Telliskivide valmistamiseks tarvitatakse savi, mis liiva, lupja ja rauda sisaldab. Liivasisalduse tõttu puudub

Kaoliinist ehk portselanmullast valmistatakse portselan-nõusid. Kaoliinil puudub savi iseloomulik lõhn ja ta ei hakka keele külge. Nagu harilikkude savinõude valmistamisel savi, nii uhetakse ka kaoliin lisanditest puhtaks, niisutatakse ja lisatakse räni- ja põldpao-pulbrit juurde. Segu lastakse läbi kurnpresside, mis teda üleliigsest veest vabastab. Masinad töötavad segu veel läbi ja siis jäetakse ta mõneks ajaks niiskesse keldrisse seisma. Nõusid valmistatakse kas vormimise või valamise

tal puhtale savile omane venivus ja vormitavus. Lubi ja raud mõjuvad tema sulavuse peale ning peale selle annab raud telliskividele põletamisel punase värvi.

Ülesanded ja küsimused. 1. Missugused savi ja kaoliini omadused võimaldavad neist nõusid valmistada? 2. Mõnikord võetakse värskesaviga rasvaplekkisid välja. Millega seda seletada? 3. Kas võib selleks otstarbeks ka põletatud savi tarvitada? 4. Misjaoks vaabatakse savinõusid? 5. Kas on sarnasust savi ja portselani vahel? Millest omandavad telliskivid punase värvi? 7. Kuidas valmistatakse telliskive?

Liivakivi.

Vaatlused. 1. Kas leidub koolimaja naabruses liivakivi? 2. Milleks tarvitatakse liivakivi? 3. Vaatle liivakivi-tükki esiti palja silmaga, siis suurendusklaasi abil! 4. Katsu, kas hakkab nuga liivakivi peale!

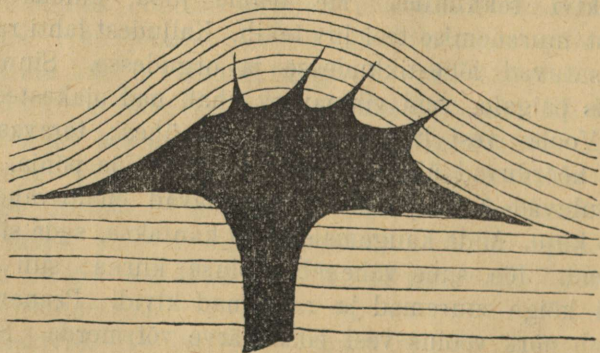
Liivakivi koostub üksikutest terakestest, lähemal vaatlemisel leiame, et need on liivaterakesed. Kivis on nad kihikestena korraldatud, kihikeste sihis on liivakivi kõige kergem lõhestada ehk killustada. Liivaterakeste vahesid täidab sideaine, kas lubi või savi, mis terakesi koos hoiab. Harilikult on liivakivi valkjashall või kollane. Kui sideaine rauda sisaldab, siis on kivi punakas. Et liivakivi võrdlemisi kõva on, kuid end siiski kergesti laseb purustada ja ümber töötada, siis tarvitatakse teda laialdaselt ehitusmaterjalina. Temast valmistatakse ka käiasid, luiskusid jm.

Liivakivi leidub maakera pinnal rohkesti: mõnes kohas, nagu Saksamaal, moodustab ta terveid mägesid.

Liivakivi tekkimine. Me teame juba, kuidas kõvadest kiviliikidest murenemise teel liiv tekib. Kaljudest lahti rebenenud osakesed satuvad lõhestikkudesse ja orgudesse. Sinna ei jää nad kauaks paigale, vaid vihmavesi uhab nad ojakestesse ja jõgedesse. Voolav vesi kisub nad endaga ühes: teravaservalised kaljutükid hõõrduvad üksteise vastu ja vastu jõe põhja. Teravad servad „kuluvad ära“ ja kivid omandavad enam-vähem sileda ümmariku kuju. Mida kaugemale kivid kantakse, seda siledamaks nad lähevad. Jõe suus väheneb vooluse kiirus; siin langevad põhja esiti kõige suuremad ja raskemad kivid. Peenemaid osakesi kannab nõrk voolus veel edasi järve või merde. Seal settivad nad aegamööda põhja. Vesi kannab aga uusi liivateri alata juurde: nii kuhjuvad jõe suhu liivaseljangid.

Suuremaid kive jõepõhjas hõõruvad veega kantavad osakesed ikka peenemaks, nii et ka nemad aegamööda liivaks muutuvad ja merde kantakse. Voolav vesi ei kanna ainult liivaterakesi merde, vaid ka muid vette sattunud kehasid, nagu konna-karbikesi, puulehti ja oksakesi ja palju muud. Need vettivad ja langevad meres ühes liivaterakestega põhja. Savi- ja lubjaterakesed on harilikult peenemad kui liivaterad, need täidavad põhja settides liivaterakeste vahed. Nagu müüri-sepp müürikivide vahele lubja ja liiva segu paneb, mis kuivades kõveneb ja üksikud kivid kindlaks müüriks seob, nii seovad („kitivad“) lubi ja savi üksikuid liivateri mere põhjas. Et vesi alatasa uut ainet juurde kannab, satuvad ühed kihid varssi teiste rõhu alla. Liivamasid tihenevad rõhu all liivakiviks. Maakoore pika-aegsed muutumised kannavad viimati need põhjakihid päevavalgele.

Kiht- ehk sette-kiviliigid ja kristall-kiviliigid. Niisuguseid kiviliike, nagu liivakivi, mis vees on tekkinud sadestumisel ja millel on kihiline ehitus, nimetatakse kiht- ehk settekivi liikideks. Neis leiame ka loomade või taimede jäänuseid, mida kivististeks kutsutakse. Graniidis ei leidu korrapärasest ehitusest ega kihtisid, temas puuduvad ka kivistised. Ta lasub sügaval maapõues, ja kus ta maapinnale ilmub, seal moodustab ta künkaid ja mäeahelikke. Tema osa-ained on kristallikujuga. Nagu väävlikristallid sulanud väävlist jahtumisel tekkisid, nii oletatakse, et graniit on mineraalide sulamassi jahtumisel tekkinud (101. joon.). Seesuguseid kiviliike nimetatakse kristall-kiviliikideks.

101. joon. Graniidimass mis on tardunud kiht-kiviliigis.

Ülesanded ja küsimused. 1. Missugusest kivist on kergem hoonet ehitada, kas raud- või liivakivist? 2. Missugune kivi mureneb kergemini, kas raud- või liivakivi? 3. Teades, et saviosakesed on peenemad ja kergemad kui liivaterad, seleta, kumba neist voolus kaugemale merde kannab! 4. Millest tuleb, et mererannas leiduvad kivid enam-vähem siledad ja ümmarikud on? 5. Mis vahe on kristall- ja sette-kiviliikide vahel?

Savi-kildkivid.

Vaatlused. 1. Katsu mõnda kirjutustahvli tükki noaga üksikuteks lehekesteks killustada! 2. Hõõru krihvliitükk peeneks ja hinga ta peale. Kas on iseloomulikku savi lõhna tunda? 3. Pane tähele, milleks tarvitatakse savi-kildkive!

Savi-kildkivi tuleb meie kodumaal õige sageli ette. Põhjarrannikul moodustab ta ühes paekiviga paksusid kihtisid. Harilikult on savi-kildkivi mustjashalli või halli värvi. Noaga võib kildkivi kergesti üksikuteks lehekesteks killustada, millest ta ka oma nime on saanud. Peenekstõugatud kildkivi on kuiva savipuru sarnane.

Kildkivi tarvitatakse väga mitmeks otstarbeks. Tihe hall kildkivi läheb katuste tegemiseks („katuse tahvliid“). Kõvast mustjashallist kildkivist valmistatakse tahvleid ning pehmest — krihvleid jm.

Kõvad graniidikaljud purunevad aja jooksul ja purunemise lõppsaadused liiv ning savi kantakse voolava veega merde, kus nad põhja settivad. Liivast tekivad liivakivi-kihid ja savist suure rõhumise all aja jooksul savi-kildkivid. Nii on siis ka savi-kildkivi kiht- ehk sette-kiviliik. Vaikses vees settib savi horisontaalsete kihtidena. Välised jõud võivad aga esialgset kihtide ladestumisviisi muuta. Vastandiks liivakivile ei tarvita saviterakesed siin enam muud side-ainet. Savi-kildkivides tuleb sagedasti kivistisi ette.

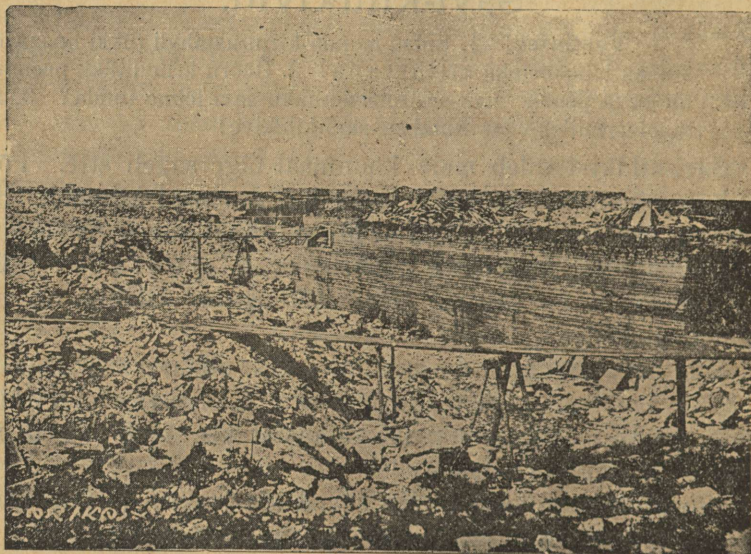
Ülesanded ja küsimused. 1. Missugused omadused peavad kildkivil olema, et teda katusekivina saaks tarvitada? 2. Mispärast peab krihvliikivi tahvlikivist pehmem olema? 3. Mispärast me oletame, et savi-kildkivi on sette-kiviliik?

Paekivi ja lubi.

Vaatlused. 1. Katsu raudnaelaga paekivi kriipida. 2. Niisuta paekivi ka nage äädikaga. Mida märkad siis? 3. Mida märkad sa seltersi (mineraalvee) pudelit lahti tehes? 4. Katsu, kas paekivi

lahustub vees. 5. Missuguseks otstarbeks kasutatakse paekivi ja lupja ehituste juures? 6. Vaatle, kuidas kustutavad müürisepad lupja. 7. Pane tähele, millal ja kuidas pritsitakse viljapuid lubjaveega.

Paekivi on meie maa tähtsam kiviliik. Ta moodustab siin paksude kihtidena aluspinna. Paemurdudes on paekivi kihiline ehitus selgesti näha (102. joon.), samuti on huvitav pae-

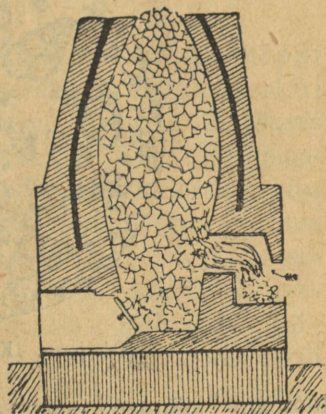

102. joon. Paemurd.

kihte meie riigi põhjarannikul vaadelda. Paekivi pole nii kõva kui kvarts, nuga hakkab tema peale. Ta ei lahustu vees, kuid lahustub äädikas, mille mõjul temast süsihappu gaas eraldub. Paekivi on mitu liiki, neist on tähtsamad harilik paas (lubjakivi), kriit ja marmor.

Harilik paas koostub väikestest tihedalt kokkuliitunud terakestest. Ta on suuremalt jaolt halli värvi, kuid leidub ka kollakaid ja valgeid paekive. Paekivis võib juba palja silmaga konnakarpe kivististe näol tähele panna: need on endiste mereloomade jäänused, mis ühes muude ainetega on põhja langenud. Nii on siis neis kohtades, kus praegu paas päevavalgele ilmub, maakera ajaloo teatud järgul olnud meri. Meie maal on paas tähtis ehitusmaterjalina. Suurem osa meie pealinna majadest on paekivist ehitatud ja tema kõnniteed on pae-

tahvlitega sillutatud. Aga ka väljaspool meie kodumaad on paas ehitusmaterjalina laialdaselt tarvitusel. Osa kuulsaist Egiptuse püramiididest on paekivist ehitatud. Niisama tähtis on paas ehk lubjakivi sideainena ehituste juures: temast valmistatakse müürilupja ja krohvi. Selleks otstarbeks põletatakse lubjakivi isesugustes ahjudes (103. joon.). Lubjaahi kujutab endast tõmpi torni, alumisesse osasse pannakse küttaaine ja ülevalt täidetakse ahi lubjakiviga. Kõrges kuumuses eraldub paekivist (samuti ka kriidist ja marmorist) süsihappu gaas, järele jääb põletatud ehk kustutamata lubi. Kui kustutamata lubja peale vett valada, siis neelab ta vett ja läheb nii soojaks, et üks osa veest auruks muutub; seejuures laguneb kivi valgeks puruks, mida kustutatud lubjaks nimetatakse. Kui kustutatud lubjale vett juurde lisada, muutub ta valgeks, piimakaks vedelikuks, niinimetatud lubjapiimaks. Seismisel settivad lubjaosakesed põhja ja sette peale jääb puhas lubjavesi. Ehituste juures segatakse (liigutatakse) tupradega ehk lubjapiitsadega põletatud lupja ja vett, mis kustutamise aeglasemaks teeb. Lubjapiimaga lubjatakse (s. t. tehakse valgeks) seinu. Müürilubja ja krohvi valmistamiseks segatakse kustutatud lupja vee ja liivaga, nii et veniv taigen tekib; seda pannakse ehituskivide vahele, mis neid kindlaks müüriks seob. Liiva sisalduse tõttu on lubi urbe (poorne) ja õhk pääseb kivide ning lubjaosade vahele. Osa õhus leiduvast süsihappust gaasist ühineb kustutatud lubjaga, nii et uuesti kindel lubjakivi moodustub. See ühinemine läheb õige aeglaselt, sellepärast ongi vanad müürid kindlamad kui uued. Veealuste ehituste jaoks tarvitatakse savi ja lubja segu¹⁾, mida tsemendiks kutsutakse.

103. joon. Lubja-ahi.

Kriit on peeneteralisem kui paekivi ja nii pehme, et teda sõrmega tükikesteks võib puretada. Paljale silmale paistab kriit

1) $\frac{1}{5}$ savi ja $\frac{4}{5}$ lupja aetakse kuumuses valgeks ja jahvatatakse pulbriks.

ühtlase ehitusega olevat, kuid suurenduskiaasi abil võime temas teokarbikesi, nende kaasi jm. märgata (104. joon.). Kõik need

104. joon. Kriiditerakesed mikroskoobi all.

loomade jäänused seisavad lubjast koos, mis loomad mereveest on omandanud. Mereloomade suremisel langevad nende lubikatted põhja. Et väikesi vee-elukaid alatasa sureb, siis suureneb ka «meremuda» hulk mere põhjas. Ülemiste kihtide rõhumisel purunevad sagedasti konnakarbid ja muutuvad peeneteraliseks massiks, milles siiski palju terveid karbikesi leidub. Nii on siis kriit pisikeste, ainult mikroskoobi abil nähtavate veeloomade lubikatetest või -karbikestest aja jooksul tekkinud.

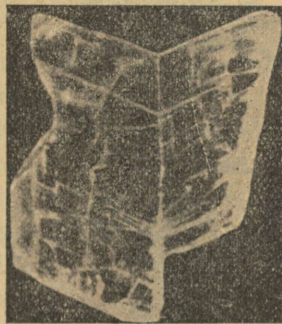
Puhastatud kriiti tarvitatakse kirjutamiseks, seinä värviks, metallide puhastamiseks jm. Koosseisu ja tekkimise poolest on paekivi kriidiga täiesti sarnane, teda moodustavad ainult suuremad konnakarbid.

Marmor läheb paekivist ja kriidist sisemise ehituse poolest lahku. Mikroskoobi abil näeb, et marmori moodustavad üksteisega tihedalt liitunud kristallterakesed; temas ei leidu loomade jäänuseid. Kuid ka siin on meil ikkagi lubjakiviga tegemist, mis sügavas maapõues suure rõhumise ja kuumuse käes on muutunud ja kristallilise kuju omandanud. Marmor on muutunud kiviliik. Meie kodumaal leidub marmorit vähe, näit. Vasalemmas, kuid Soomes esineb teda suuremal määral. Kõrgelt hinnatakse Itaalia, Carrara marmorit. Marmorit võib poleerida ja sellepärast tarvitatakse teda kujude, mälestussammaste ja paljude muude asjade valmistamiseks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Milleks tarvitatakse lubjakivi a) looduslikus olekus (ümbertöötamata), b) põletatuna ja c) põletatuna ning kustutatuna? 2. Milleks tarvitatakse kriiti ja marmorit? 3. Miks peab põletatud lupja kuivas kohas alal hoidma? 4. Mis on kivistis? 5. Kuidas on marmor kristallilise ehituse omandanud?

Kips. Lubjakivi-kihtide seas tuleb mõnikord ka kipsi ette. Välimuse järele tuletab ta esimesel silmapilgul paekivi meelde, kuid ta on paekivist palju pehmem. Irboska ümbruses Petserimaal leiduvad suured kipsilademed. Kipsipagu moodustavad ilusad läbipaistvad, läikivad lehed. Kristallteraline kips ehk alabaster on valge ja osalt läbipaistev. Mõnikord moodustab kips siidiläikega kiudusid (kiudkips). Kui katseklaasis kipsitükikest kuumendada, puruneb ta, eraldades veeauru. Nii sisaldab siis kips vett. Katseklaasi jääb järele põletatud kips. Kui põletatud kipsile vett peale valada, siis tekib piimjas vedelik. Kui segu hästi segada, muutub ta taignaks, mis kiiresti kõveneb (ära kuivab).

Kips lahustub võrdlemisi raskesti vees, kui aga veele natuke soola juurde lisada, siis lahustub kips temas kergemini. Seismisel eralduvad lahusest ilusad kipsikristallid (105. joon.). Kange äädikas ja soolhape ei mõju kipsi peale, tähendab, temas ei leidu süsihaput gaasi. Kipsist valmistatakse kujusid, valemeid (vormisid), seinailustusi, krohvi (stuka-tuuri) jm. Kipsi tarvitatakse ka väetuseainena. Olgugi et kips ja lubja-

105. joon. Kipsikristall.

kivi vees ainult vähesel määral on lahustatavad, siiski uhab voolav vesi nende lademetesse aja jooksul õõsi (tühemeid), koopaid. Mõnikord kaob maa-alusesse koopasse terve jõgi ja tuleb tüki maa tagant jälle maapinnale. Nüisuguseid jõgesid kutsutakse salajõgedeks ehk pugemeteks. Seesugused on näit. Jõe-
lehtme jõgi Kostiveres, Salajõgi Lääne-Nigulas jt.

Ülesanded ja küsimused. 1. Mille poolest läheb kips paekivist lahku? 2. Kuidas mõjub vesi põletatud kipsi peale? 3. Soenda kipsi katseklaasis.

Turvas ja kivisüsi.

Vaatlused. 1. Vaatle turbatükki ja katsu temast taimejäänuseid eraldada. 2. Võrdle välimuse järele turvast ja kivisütt. 3. Vaatle, kuidas põleb turvas!

Nagu paekivi merepõhjas väikeste veeloomade jäänustest tekkis, nii tekkisid turvas ja kivisüsi taimejäänustest.

Turvas on pruunikas või pigikarva must; pealtnäha ei lähe ta harilikust mullast palju lahku. Kui aga turbatükikesi vees leotada, siis eralduvad kergesti sambla ja sootaimede osakesed. Kuiv turvas ujub vee pinnal.

Meie kodumaal on rohkesti turbarabasiid. Vaadeldes rabades turbakihtide läbilõike, võime ülemistes kihtides selgesti taimejäänuseid ära tunda; alumistes kihtides pole taime osasid

enam näha. Soode tekkimise vaatluses nägime, et nad järvede kinnikasvamise tagajärjel on sündinud. Ummistunud järvede pinnale asub turbasammal (106. joon.). Et taimkatte all veel vaba vesi leidub, siis mädanevad seal pikka-mööda alumised taimed, imevad end vett täis ja langevad põhja. Ülemised kasvavad ikka edasi. Kui taimkattest kepiga läbi torgata, siis ilmuvad vee pinnale gaasimullid. See gaas põleb, järjekult pole siin hariliku õhuga tegemist, vaid niinimetatud soogaasiga. Gaas tekib taimeosade pikaldasel mädanemisel vees, sest et õhu hapnik nende juurde ei pääse. See nähtus tuletab meelde puu söestumist miilimisel. Mida vanem on turvas, seda kaugemale on söestumine jõudnud ja seda tumedam on turba värv.

106. joon. Turbasammal.

Turvas võib samblast ainult vees tekkida seal, kus savikas veekindel põhi on. Kui turbarabast vesi välja lasta, raba kuivatada, siis jääb turba tekkimine seisma.

Turvast tarvitatakse peaaesjalikult kütteenäna. Selleks kuivatatakse kõige pealt raba. Turvas lõigatakse teravate labidatega telliskivi sarnasteks tükkideks. Tükid laotatakse virna ja jäetakse õhu kätte kuivama (107. joon.). Õhukuiv turvas sisal-

dab siiski veel palju vett ja tema kütteväärtus on vähem kui kivisöel. Turvas tekib ka praegusel ajal rabades.

107. joon. Lõigatud turvas hunnikutes.

Kivisüsi on must või hallikasmust. Ta määrib sõrmed mustaks. Kivisütt võib kergesti mustaks pulbriks hõõruda. Ta on raskem kui vesi ja vajub vees põhja. Kivisütt ei leidu meie maal, küll leidub teda paksude kihtidena (mis mõnikord kuni 16 m ulatuvad) aga mujal Euroopas ja muudes ilmajagudes. Kivisöe-kihid vahelduvad alati savi- ja liivakihtidega. Neist kihtidest leiame taimejäänuseid. Mõnikord leitakse kivisöe-kihtides söestunud puutüvesid ja ka kivisöe-tükikestest võib mikroskoobi abil taimede jäänuseid leida. Sellest järeldatakse, et kivisüsi taimedest on tekkinud. Lähem uurimine näitas, et niisuguseid taimi, puid, meie ajal maakera pinnal enam ei kasva. Need taimed tuletavad hiiglasuuri, puude kõrguseid osje ja sõnajalgu meelde. Vette sattunud puud vettivad ja vajuvad põhja, nende peale langevad savi ja liiv, kattes neid õhukese kihina. Nagu turbarabas, nii hakkavad ka järve või mere põhjas puud aegamööda „mädanema“, söestuma. Kuival destilleerimisel võime puu-aine kergesti gaasiks ja söeks lahutada. Samasugune lahutumine toimub puudega ka sügavas maapõues, maakera sisemise soojuste mõjul. Pika aja jooksul on taimede jäänustest paksud kivisöe-lademed tekkinud.

Kivisüsi on üks tähtsamaist kütteaineist: ta annab rohkem sooja kui turvas, puu ja põlevkivi. Kivisöe väljavõtmiseks kaevatakse maa sisse sügavad kaevused ehk šahti'd (108. joon.), mis maa all kivisöe-kihtide kohaselt mitmeks „käiguks“ ehk galeriiks harunevad. Käikude lõpus murtakse kivisöe-tükid lademest välja, pannakse kaarikusse ja saadetakse peakäigu

108. joon. Kivisöe-kaevandus.

juurde; sealt vinnatakse kivisüsi üles maapinnale. Kivisöekaevandustesse koguneb sagedasti suurel määral soo- ehk kaevandusgaasi, mis õhuga segatuna tulesädemest plahvatub. Plahvatuse tagajärjel tekib vingugaasi, mis hingamisele väga kahjulik on. Huvitav on asjaolu, et linnud vingugaasi vastu väga tundlikud on; seepärast võtavad mäetöölised päästmistöle minnes sagedasti kanarilindusid kaasa: lindude surm hoiatab neid hädahoju eest.

Kivisöest aetakse retortides valgustusgaasi; retortidesse jääb koks ja kõrvalsaadusena eraldub jahutamisel retortist välja voolavast gaasist ja aurust kivitõrv. Kivitõrv omakorda on väga väärtuslik aine õlide ja värvide saamiseks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kumb on parem kütteeaine: kas turvas või kivisüsi? 2. Arvesse võttes, et turbal ja kivisöel on palju sarnasust, kas võime ka turvast gaasijamamiseks tarvitada? 3. Missugune turvas on tekkimise poolest vanem, kas see, milles taimejäänuseid selgesti näeme, või see, millest me neid mitte ei leia? 4. Korda destilleerimiskatset kivisöega, kas on lõhna poolest vahet puu- ja kivitõrval?

Põlevkivi.

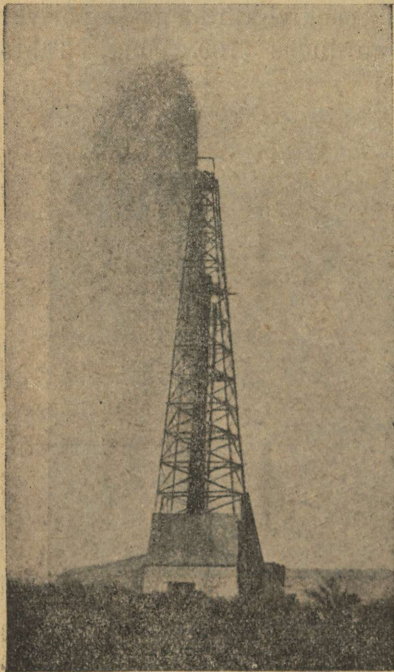
Meie kodumaa loodusvarade hulgas seisab põlevkivi silmapaistval kohal. Pealiskaudsel vaatlemisel võib teda pruunikaks savi-kildkiviks pidada. Aga temas leidub sageli põlevat ainet rohkem kui mittepõlevat, s. o. tuhka. Põlevkivi on kihilise ehitusega ja nii pehme, et teda sõrmeküünega võib kriimustada. Täiesti kuiv põlevkivi on harilikult valkjaspruun. Õhukesed põlevkivi lehekesed hakkavad tikuga süütamisel kergesti põlema, sealt on see kiviliik oma nimegi saanud. Tallinna-Narva raudteeliinist põhja pool lasuvad põlevkivi-kihid õige maapinna läheduses. Nad vahelduvad paekivi-kihtidega ja põlevkivi murtakse nagu paatki lahtistes murdudes (109. joon.). Tähtsa-

109. joon. Põlevkivi-kaevandus.

mad Eesti põlevkivi-kaevandused on Järve-Kohtla ning Kukruse kaevandused Kohtla jaama juures ja Vanamõisa kaevandus, Rakverest mõni verst põhja pool.

Tekkimise järele kuulub põlevkivi sette-kiviliikide hulka. Ta on rikas kivististest. Põlevkivi moodustamisest võtsid nii väikesed veeloomakesed kui ka vetikad osa. Nende lagunened jäänustest on miljonite aastate jooksul põlevkivi „põlev-aine“ tekkinud. See aine teeb kivi väärtuslikuks loodusvaraks. Põlevkivi tuhk koostub peasjalikult lubjast ja savist. Põlevkivis on põlev-aine ja tuhk teineteisega tihedalt seotud ja moodustavad täiesti omapärase kiviliigi. Peale Eesti leitakse põlevkivi sarnaseid kiviliike veel Inglismaal, Prantsusmaal, Ameerikas ja mujal. Kõiki neid kiviliike võiks ühe nimega „õlikiviks“ nimetada, sest et neid õliajamiseks tarvitatakse. Põlevkivi tarvitatakse toorel kujul kütteainena (meie maal ja Brasiilias) ja õliajamiseks. Kütteainena võib teda kivisöe asemel tarvitada, olgugi et ta vähem sooja annab kui kivisüsi. Kuival destilleerimisel saab põlevkivist tooresõli, mis teatud piirini maaõli ehk nafta aset võib täita.

110. joon. Nafta purskkaev.

Maaõli ehk nafta.

Peale turba, kivisöe ja põlevkivi saadakse maa seest veel üht tähtsat põlevat ainet — naftat ehk maaõli. Nafta on iseloomuliku lõhnaga pruunikas vedelik. Kui teda vette valada, siis tõuseb ta veepinnale: ta on veest kergem. Ta võtab kergesti tuld ja põleb õhus suitseva leegiga. Naftat leidub, nagu kivisüütiki, väga mitmel pool. Tähtsamad nafta leiukohad on Kaukasuses ja Põhja- ning Kesk-Ameerikas. Mõnikord voolab naftat allikana maa seest välja, kuid suuremalt jaolt tuleb tema kättesaamiseks sügavad kaevud puu-

rida. Kaevu kohale ehitatakse neljakandiline „torn“ ja pumbatakse siis naftat masinate abil maa seest välja. Kaevudest hakkab nafta mõnikord suure jõuga välja purskama (110. joon.). Nii-suguste purskkaevude tegevus ei kesta harilikult kaua.

Allikate juurest juhitakse maaõli torusid mööda õlivabri-kutesse, kus temast mitmesuguseid õlisid, nagu lam-bi-, määre- ja masinaõlisid aetakse. Peale õlide saab naftast veel vaseliini ja küünalde valmistamiseks valget läbipaistvat ainet — paraffiini.

Ülesanded ja küsimused. 1. Mille poolest tuletab põlevkivi savikildkivi meelde ja mille poolest läheb ta sellest lahku? 2. Süüta põlevkivitükk põlema ja vaata, missuguse leegiga ta põleb. Kas on põlemisel ka mingit lõhna tunda? 3. Destilleeri katseklaasis põlevkivi puru. Mis jääb katseklaasi, mis tiheneb kogujas? 4. Mis mõttes võib põlevkivi „õlikiviks“ nimetada ja kas võib ta nafta aset täita? 5. Teades, et lambiõli kergem on kui vesi, kas võime põlema lõõnud õli vee abil kustutada? 6. Kuidas võime põrandal või laual põlevat õli kustutada?

Anorgaanilised ja orgaanilised ained.

Eespool-kirjeldatud põlevad ained, nagu turvas, kivisüsi, põlevkivi ja puu, jätavad põledes alati tuhka järele. Tähendab, ainult üks osa nendest ainetest on põlev, nimelt see osa, mis süsinikku sisaldab¹⁾. Põledes ühineb süsinik õhu hapnikuga ja tekib süsihappu gaasi. Nii-sugused ained, mis süsinikku sisaldavad ja põlevad, kutsutakse orgaanilisteks aineteks. Suurema osa nendest ainetest saame elavatest organismidest, loomadest ja taimedest, sellepärast on need süsiniku-ühendid ka orgaaniliste ainete nime saanud. Nafta, rasv, suhkur, tärklis, piiritus j.m. on orgaanilised ained. Kuumendamisel lagunevad ja söestuvad need ained. Kõiki muid aineid, mis ei põle ega süsinikku sisalda, nimetatakse anorgaanilisteks ehk mitteorgaanilisteks aineteks. Seesugused on, näiteks, ränikivi, graniit, keedusool ja palju muid aineid. Väävel põleb küll, kuid ei sisalda süsi-nikku, seega kuulub ta anorgaaniliste ainete hulka.

1) Vähesel määral leidub loendatud ainetes veel vesinikku, mis ka põleb.

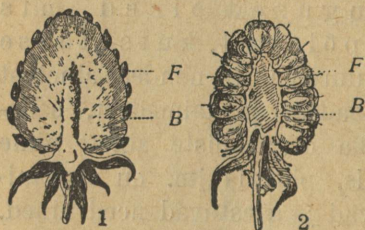
Elus loodus.

Aias.

Aedmaasikas.

Vaatlused. 1. Vaatle hoolega maasika lehti ja võrdle neid hobukastani omadega. 2. Vaatle õite rühmitust õievarrel ja eriti üksiku õie katteid. 3. Vaata õite seisu õhtul ja halval ilmal. 4. Pane tähele, missugused putukad käivad õitel ja mis eesmärgiga. 5. Vaatle valmivate marjade värvi ning suuruse muutumist ja selgita, millest oleneb eeskätt nende küpsemise kiirus. 6. Näita, kus asuvad aedmaasika seemned ja mille poolest läheb nende asetumine marjas õuna omade asetusest lahku (111. joon.). 7. Kes kannavad maasika seemneid laiali? 8. Kirjelda aedmaasika eest hoolitsemist ja tema harilikke paljundamisvõtteid.

Aedmaasikal on pruun juurikas, millelt nõorjate juurte kimp maapõue poeb. Juurika maapealselt otsalt võrsuvad õite varred,

111. joon. 1. Maasikas ja 2. vaar-
mari piki-läbilõikes. B — õiepõhi;
F — seemned.

lehed, ja nende kaenlast algavad võrsundid. Iga leherootsu alusotsa ümbritsevad kaks soomuse-
taolist abilehte. Pika rootsuga
lehtede laba on lõhestatud sõrm-
jas. Lehelaba alumine pool on
siidpehme valge karvastikuga kaetud. Harv kare karvastik katab
ka leherootsusid ja noori kokku-
rullitud lehti. See karvastik ta-
kistab tigude ja teiste lehehävi-
tate loomakeste liikumist maasikal.

Maasika õied on kobaratena koondunud. Õit piirab kahe-
kordne roheline tupp, mida moodustavad kitsad rohekad lehe-
kesed. Kroonis on viis lumivalget kroonlehekest. Õie keskel,
kumeral lihaval õiepõhjal leidub palju emakaid, mida arvurik-

kad tolmukad piiravad (112. joon.). Laial õiepõhjal on mesilastel, liblikail ja kärbsel mõnus peatuda ja nii tolmutamiseks soovitud vahendajaiks olla. Et emakasuudmed on enne tolmukate valmimist avanenud, siis toimub tolmumine aedmaasikail ristamisi. Ei sünni ristamisi tolmumine kas halva ilma tõttu või mõnel muul põhjusel, siis toimub see sama õie tolmuga. Öösiti ja halval

112. joon. 1. Õis altpoolt. 2. Õiepõhi piki-läbilõikes; b — sigimik; c — tolmukas; d — katted.

ilmal vajuvad õied longu ja nii jääb õietolm niiskusest puutumata. Ka äraõitsnud nupud kummarduvad maa poole. Peale õitsemist venib õiepõhi pikemaks ja kujuneb lihavaks. Alguses on ta rohu maiku, hiljemini muutub ta mahlaseks, lõhnavaks ja hakkab punetama. Soojadel päikesepaistestel ilmadel läheb valmimine kiiresti. Sellel lihaval pinnal on palju pruunikaid teri. Need on sigimikud, millest väikesed pähklakesed kujunesid, kus seeme. Maasika vilja, marja kutsutakse ebaviljaks. Ebavilja tunnuseks on lihavaks (seemnete levitamiseks) muutunud õiepõhi. Linnud on maiad selle lihava «marja» peale. Seemned aga jäävad tugeva kesta tõttu linnu kehas seedimismahladest puutumata ja rändavad ühes väljaheidetega mullale tagasi, kus nad arenema hakkavad. Nii on siis linnud maasikaseemnete levitamisel tähtsad vahendajad. Seemnest arenev aedmaasikas ei õitse esimesel aastal, vaid järgnevail. Harilikult paljundatakse aedmaasikaid, millede võsundeid vabalt lastakse areneda. Teistel maasikatel, milledest aga head saaki soovitakse saada, tuleb võsundid hoolega ära kärpida, sest nende arendamiseks peab taim palju jõudu kulutama.

Aedmaasikas tarvitab hästi rammutatud muredat niisket maad. Eriti palju niiskust neelab ta õitseajal; siis peab peenraid hoolega kastma.

Võsunditel kujunevad siin ja seal väikesed maasikapõõsakesed, mis iseseisva juurestikuga maasse kinnituvad. Seesugused põõsakesi ühendavad võsundid lõigatakse katki ja iga põõsake istutatakse peenrale $\frac{1}{2}$ -meetrilise raadiusega alale. Siit istutatakse ta umbes kuu aja pärast teisele peenrale. Neid mõlemaid ümberistutamisi toimetatakse harilikult sügisel. Talveks kaetakse maasikapeenar sõnnikuga nii, et ainult maasikapõõsakesed vabaks jäävad. See sõnnikukord kaitseb neid lumeta külmade eest ja kevadiste järskude ilmu muutuste vastu. Kevadel tuleb maasikapeenra mulda kohendada. Maasikapeenraid tuleb 3—4 aasta järele vahetada, sest maasikad kurnavad maa pikapeale ära. Mõne aja järel võib neid jälle endisele kohale istutada. Aedmaasikas

113. joon. Metsmaasikas. a — võsundid; b — noor taim.

on üks neist kasulikkudest aiaviljadest, mis ei tohi üheski korralikus aias puududa. Eriti suureks tuluallikaks on ta linnades ja linna lähedate alade aednikkudele. Aedmaasikad on Ameerikast ja Aasiast pärit.

Pea igal pool meie metsades ja raiesmikkudel kasvab metsmaasikas, mille marjad aedmaasikate omadest kaugelt vähemad (113. joon.). Maasika õitega ja marjadega on palju ühist meie aedades kui ka metsades poolpõõsana kasvaval vaarmarjal.

Ülesanded ja küsimused. 1. Loe ära, kui palju on uusi maasikapõõsakesi ühe vana maasika võsunditele võrsunud. 2. Joonista maasika õie ja marja pikilõik. 3. Miks pannakse valmivatele maasikatele peenral sagedasti klaasi- ja potitükid alla? 4. Kas kasvatatakse teie koduaias aedmaasikaid? Kui ei, siis tee seda võimalikult juba lähemal aastal. 5. Missugusel päeva-ajal on soovitatav aedmaasikaid peenralt ära korjata? 6. Miks kaetakse sügisel maasikapeenrad hobusesõnnikuga? 7. Missuguseid loomakesi oled näinud ülivalminud mets- ja aedmaasikatel? 8. Võrdle maasikaid

ja vaarmarju. 9. Kirjelda laiemalt aias haritavat vaarmarja ja tema harimise võtteid. 10. Milleks kasutame neid marju? 11. Joonista maasika ja vaarmarja õie plaanid.

Karusmarjad.

Vaatlused. 1. Vaatle kevadel, millal lehvad karusmarja- ja sõstrapõõsad, millal nad õitsevad. 2. Vaatle iga üksiku õie ehitust ja kui kaua ta õitseb. 3. Missugused loomad käivad kummagi põõsa õitel ning lehtedel ja mis eesmärgiga? 4. Pane tähele, kas langeb karusmarja- ja sõstrapõõsastelt palju valmimata marju maha, ja katsu selgitada selle nähtuse põhjust. 5. Kuidas harilikult paljundatakse neid marjapõõsaid? 6. Kuidas korraldatakse vanu karusmarja- ja sõstrapõõsaid?

Karusmarjad ehk tikerberid kasvavad meil põõsastena, puhmastena, olgugi et aednikud võivad neid kuni 1½ meetri kõrgusteks puudeks arendada. Puudena kannavad nad aga tunduvalt vähem

114. joon. 1 ja 2 — karusmarja õite ja marjadega oks; 3 — õis.

vilja kui põõsastena. Okstel asetsevad teravad kõvad okkad, mis murdmisel kergesti oksa pinnalt laia alusega eralduvad. Lehed on seesuguse okkapaari kohale harilikult väikese puhmana

koondatud. 3-eks kuni 5-eks jaotatud lehekeseid kinnituvad oksale lühikese rootsukesega. Lehed poetavad end kevadel pungadest õige varakult välja. Peagi järgnevad lehtedele paariti lehepühmast alla ripuvad õied. Õied on rohekad ja ei eraldu üldisest lehestikust (114. joon.). Õiekatted asetsevad sigimiku peal ja jätavad viimase nii katmata. Liitlehise tupe külge on kasvanud ka kroonlehed ning tolmukad. Esimesed kinnituvad tupplehtede vahede, teised nende keskmikkude külge.

Emaka kaheharuline suudme ots ulatub õiepõhjast välja tolmukate kõrgusele. Putukate ligimeelitamiseks valmib sigimiku

115. joon. Karumarja-vaablane ja tema tõuk.

kaela alusel õiemesi ja valgub kellukataolise tupe põhjale. Karumarja õied näruvad väga kiiresti, juba teisel õitsepäeval, kuid ei varise maha, vaid jäävad arenevale sigimikule. Sigimiku seinad kujunevad kas rohekaks või punakaks karumarjaks, mille sees seemned.

Tolmutamise vahetalitajaks on karumarjadel enamail juhitud mesilased ja kärbsed. Sagedamaiks vaenlasteks on karumarjadele aga karumarja-vaablane ja tema tõugud. Viimased söövad karumarja-põõsad lehtedest sageli lagedaks (115. joon.)

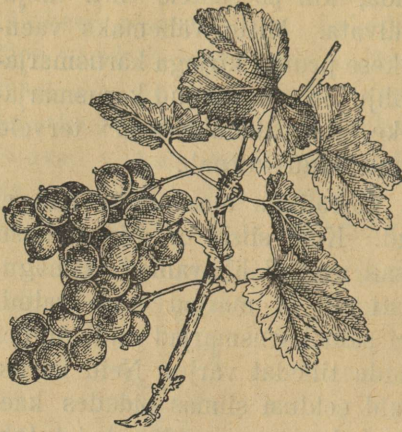
Neid võib aga kergesti ära hävitada, kui põõsastele tihti lubjatoimu, toomasjahu või tubakat külvata. Mitte vähemaks vaenlaseks karusmarjadele on ka peenikese pruuni kirjaga karusmarjaliblikas oma tõukudega. Palju kahju on sünnitanud karusmarjadele viimsel ajal ka väike seenek, mis „jahukastena“ terveid karusmarju katab ja nende arenemisjõudu kurnab.

Karusmarjad edenevad igas korralikus aias hästi; nad ei ole maa headuse suhtes nõudlikud. Kuid siiski on niiskel, hästi väetatud aiamaal kasvavatel põõsail marjad lihavamad ja magusamad. Kuiv maa mõjub sagedasti nii, et marjad enne valmimist maha varisevad. Samuti ei salli karusmarjad endi ümber umbrohtu ja teiste kõrgemate puude tihedat varju. Neid karusmarja põõsa arenemist soodustavaid eeldusi silmas pidades kaevab aednik maa, kuhu ta noored karusmarja-põõsad istutab, sügavasti läbi ja väetab põhjalikult. Et umbrohtu kõrvaldada ja mullapinda õhuga segada, kergitab ta sügisel ja kevadel põõsastealuse mulda. Kui suvel maapind väga ära kuivab ja marjad maha hakkavad varisema, siis tuleb põõsaid sõnnikuveega kasta. Selleks tehakse põõsa ümber väike kraavike, mis siis veega täidetakse.

Karusmarja seemneid levitavad linnud. Seemned on sitkes kestas, mis seemne linnu seedimismahlades puutumatu hoiab. Aednik ei kasvata karusmarju seemneist, vaid arendab neid istutus-okstest. Selleks painutab ta karusmarja-põõsa oksad mullale ja katab mulda puutuvad osad pealt mullaga paksult kinni. Mulla all lasevad oksad abijuured välja, millede varal nad mullast toitu võivad koguda. Mõne aja pärast eraldab aednik need oksad emapõõsast ja istutab nad iseseisvate üksustena ritta. Korduvate ümberistutuste ja kärpimiste järel kujunevad neist marjakandjad põõsad. Ka vanu põõsaid tuleb vana-nevaist okstest järjekindlalt vabastada ja kärpida.

Hooletusse jäänud põõsaste marjad muutuvad peagi hapuks ja maitsetuks ning nende arv kahaneb tunduvalt.

Poolvalminud kui ka valminud marju kasutatakse mitmesugusteks söökideks. Viimasel ajal on meil karusmarjadest kääririse teel ka kerget veini hakatud valmistama. Sagedasti võreldakse karusmarju: „Mida lõunamaal viinamari, seda põhjamaal karusmari“.

116. joon. Punase sõstra oks.

Karusmarjade kõrval kasvatatakse igal pool punaseid ja musti sõstraid (116. joon.). Lehtede ja õite ehituse poolest on nad karusmarjadega õige sarnased, mis nende läheda suguluse paremaks tunnistajaks. Üldiselt nõuavad nad samasugust hoolt kui karusmarjadki. Nad kasvavad aga jõudsamini ja lopsakamalt varjatud kohtades. Mõlemite marjadest saab väga head keedist.

Ülesanded ja küsimused.

1. Joonista karusmarja- ja sõstrapõõsa leht. 2. Joonista karusmarja oksa jätk, millel okkad ja lehepuhmas ja õied. 3. Joonista maasika ja karusmarja pikilõigu pind ja vormi see lõik plastiliinist. 4. Valva hommikuti ja katsu selgusele jõuda, missugused linnud neil marjapõõsastel viibivad ja mis ülesandega. 5. Joonista nende põõsaste õite plaan. 6. Kirjelda, missugused puudused on teie aiapidamisel. 7. Kirjelda, milles seisab teie aia eest hoolitsemine.

Päevalill.

Vaatlused. 1. Mõõda võimalikult paljudes kohtades kasvavate päevalillede kõrgust. 2. Katsu iga isesuguse kõrguse ja lopsakusega päevalille kasvukoha pinna headust ja niiskust kui ka päikeserikkust põhjuslikku sidemesse seada. 3. Korda tubaka juures näidatud vaatlused: 2. 3. 4. ja 5. 4. Vaatle noorel avanemata ja täiesti lahtipuhkenud õiekorvil katelehtede seisu. 5. Õisiku laiuse läbimõõt. 6. Vaata, missuguses järjekorras õisikul olevad õied avanevad ning ära õitsevad. 7. Joonista õisikul leiduvate õite isevormid oma vaatlusekaustikusse. 8. Valmista võimalikult mitmesugusel puhkemisastmel olevaist keskmistest toruõitest pikilõik ja vaatle lõikudel emaka kaela kuju ja seisu kõrgust võrreldes tolmukate seisuga. 9. Vaatle, kui kauge maa pealt on võimalik õisikut veel selgesti näha. 10. Mis vahe on toru- ja keelõite vahel? 11. Pigista seemet valge paberi lehtede vahel — missugust muutust võib paberil märgata? 12. Vaatle päevalille juuri ja selgita, missugusele juurtealale valgub lehtedelt vihmavesi.

Päevalille kasvatatakse meil sagedasti ilutaimena eluaseme ümbruses (117. joon.). Vara kevadel istutavad lapsed päevalille

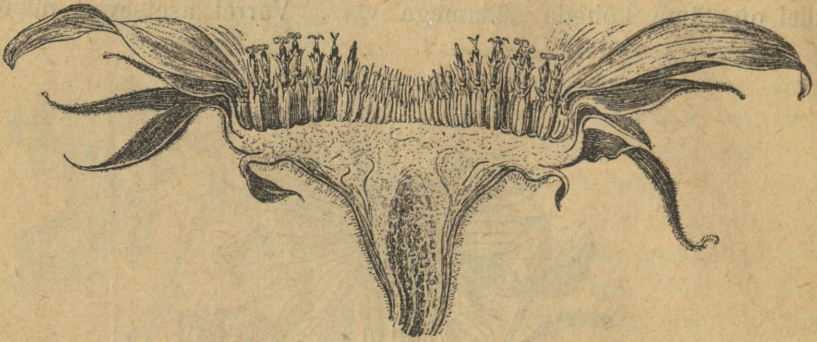
seemned mulda. Soojadel ilmadel tuleb niiskest mullast peagi kahe lehekesega varustatud taimeke välja. See sirgub ning kasvab õige kiiresti suureks ja tugevaks päevalilleks. Päevalillel on jäme koheda südamega vars. Varrel asetsevad pikad

117. joon. Päevalill. a — vili.

tugevarootsulised südajad lehed. Varrel kui ka lehtedel on tihe karedakarvaline kate. Lehed asetuvad varrel tõusvas ringis. Selles seisus ei varja nad üksteist. Rootsud hargnevad lehelabas tüsedaiks soonteks, mis laba suurusest hoolimata lehele küllaldase tugevuse annavad. Maasse kinnitub päevalill pika ristloodis seisva juure ja arvurikaste lühikeste külgsuurte varal. Vars ja tema harud lõpevad taldrikukujulise õisikuga, mis oma raskusest longu langeb. Õisikuid ümbritsevad arvukad katelehed. Õisiku põhja välisele ringile kinnituvad kollased keeltaolised õied, mis kiirtena üle õisiku serva ulatuvad. Kuju järele kutsutakse neid keelõiteks. Kõige hoolsama otsimise peale vaatamata ei leia me neist tolmukaid ega emakaid: nad on sugu-

tud. Õisiku keskelt leiame ringidena seatud toru-õisi (118. joon.). Iga üksiku toruõie sigimiku kõrvalt võrsuvad õiepõhjalt kaks kit-

118. joon. Päevalille õie põhja läbilõik.

sast lehekest — need on tupplehed. Õiekroonil on pika laia-kaelalise pudeli kuju, mille kaela serv on viieks lõhestatud.

Õiekrooni põhjalt algavate tolmukate pead on kokku liitunud ja moodustavad toru, millest emakasuude läbi puurib (119. joon.). Vaatlusel võime tähele panna, et toru-õied valmivad ringidena väljast sissepoole. Nii siis on kõige nooremad õied kesk õisikut. Võtame õied mitmest ringist. Kõige nooremas õies ei ole tolmukad avanenud ja emakasuudme ots ulatub ainult tolmukate toru alumise otsani. Järgmise rea õite tolmukate pead on lõhkenud ja emakasuude ulatub poolde torusse. Kolmandas reas on emakasuude tolmude tolmupeade torust välja surunud ja ulatub selle toru ülemise servani. Neljandas ringis on emakasuude sellest torust välja kasvanud, kaheks haruks pakatanud ja limane.

119. joon. C — üksik toruõis; D — sigimik ühes emakasuudmega; E — emakakaal tolmupeade toruga; F — keelõis.

Kollaseist kaugele paistvaist õitest õisikule meelitatud putukad rändavad mett otsides õisikul ringi. Mett valmib õite sigimikul. Meekorjamisel kannavad need väike-

sed külalised sisemiste ringide õitelt õietolmu välimise ringi valminud emakasuudmetele. Nii toimetavad nad siin risttolmutamist. Tolmumise järel kuivavad kõik toru-õite osad peale sigimiku ära. Seemnete valimine ja õite närtsimine toimub samas järjekorras nagu õitseminegi. Ainult välimine ring — keelõied pudenevad viimsetena, peale viimse siseringi õite tolmutamist, maha. Päevalille vili on mustjashall tera. Seemneid kannavad linnud ja inimesed laiali. Mõnel pool kasvatatakse päevalille suurel hulgal seemnete kasutamiseks, õli saamiseks. Ta on pärit Lõuna-Ameerikast ja Mehhikost.

Ülesanded ja küsimused. 1. Vaatle hoolega mõnd üksikult kasvatat päevalille ja selgita, kas on õige see rahva arvamine, et ta oma õisi päeva järele keeravat. 2. Vaatle lillepotti istutatud päevalille-taime esimese kahe lehe seisu õsiti ja halval ilmal. 3. Joonista mitmes valimisjärgus esineva toruõite pikilõik. 4. Joonista õisiku põhja ristlõik. 5. Vormi savist või plastiliinist päevalille õisiku põhi, millelt valminud seemned välja rabatud. 6. Katsu selgitada, missugune oluline väärtus on päevalille selles, et ta äärmised keelõied esimestena puhkevad ja viimsetena ära langevad. 7. Missugused putukad toimetavad tolmutamist? 8. Milleks kasvatatakse teie pool päevalille, kas ilu- või tulutaimena?

Seemne ehitus ja idanemine.

Vaatlused. 1. Pane odra-, oa- ja herneseemneid vette ja niisuta neid seal mõned tunnid. Pärast katsu noaga neid katkestada. Missugusteks eriosadeks läheb sul korda neid lõhestada? Missugused iseosad leiad sa pähklast? 2. Vaatle, mis ajal külvatatakse kevadel aias mitmesuguseid aiavilju — kuidas oleneb külvi-aeg kevadistest ilmadest. 3. Võta paari ruutjala suurune madal kast ja täida niiske saepuruga, mida korduvalt ka järgnevatil päevil niisuta. Külva sinna rida rea järele igal päeval 5 herneseemet ja märgi oma töökaustikusse joonistatud kasti plaanile rühmade külvi-aeg. Kui esimese poole külvipäevade hernerid on üles tõusnud, siis juuri iga külvipäeva herneist üks üles. Joonista neil andmetel herneseemne arenemise pilt, alguseks võttes viimase külvi. 4. Pane kaera-, odra- või herneseemneid kuiva saepuruga täidetud kasti ja niisutatud saepuruga kasti idanema. Otsusta esimeste ülestõusnud seemnete järele mõlemate kastide seemneid läbi vaadates, mida tarvitavad seemned idanemiseks. 5. Pane seemned valguse kätte asetatud potti ja pika paberist toruga kaetud potti arenema ning vaata, mis mõju avaldab valgus idanemise peale. Neljandas ülesandes järeldatud tingimus olgu silmas peetud. 6. Pane ühed seemned saepurus ahju lähedale idanema ja teised samale pinnale, aga jahedasse keldrisse. Mõlema idanemiskoha soojus märgi üles. Kus idanevad seemned kiiremini? 7. Pane seemned klaasnõusse

niiskele saepurule ja põleta selles nõus peergu korduvalt nii, et ta selles nõus üldse enam ei põle (missugune gaas seal tekki?). Korgi nüüd nõu õhukindlalt kinni. Pea silmas selle juures kõiki eespool esitatud ülesannete järeldusi. Missuguseid muutusi märkad sa seemneil? Missugune gaas puudub katsenõus? 8. Pane seemned niiskele saepurule sügavasse klaaspurki arenema. Uuri mõne päeva pärast, kas ei ole õhu koosseis nõus muutunud. 9. Pane seemned sügava veenõu põhjale, mis hästi läbikleepitud veega täidetud. Vaata, kas nad hakkavad idanema ja kui kaua see vältab. 10. Pane suurem hulk niisutatud seemneid sügavasse nõusse ja mõõda algusest peale nende temperatuuri. Mida sa märkad? 11. Tee kindlaks seemnete koosseis. Võta rukki-seemne jahu ja keeda teda vees, samuti keeda kartulitärklis teises katseklaasis. Tilguta kumbagi klaasi joodilahust. Mida

120. joon. Tärgliseterad:
κ — kartulist; o — oast;
d — kaerast (suurendatud
250 korda).

sa märkad? Mida võid järeldada jahu kohta? (120. joon.). Missuguseks muutub idanevate seemnete maik (linnased). 12. Tuleta meelde, mida leidsid päevalille-seemneist, neid paberilehtede vahel pigistades. 13. Kata ääreni veega täidetud klaasipurk tiheda riidega. Valmista rukki-või nisupüülist väike tainarull ja hõõru seda riide pinnal, seni kui suurem osa valge piimana on vette valgunud. Riide peale jääb kollakas tärkjase aine. Mis see on? (munavalge) (121. joon.). 14. Katsu

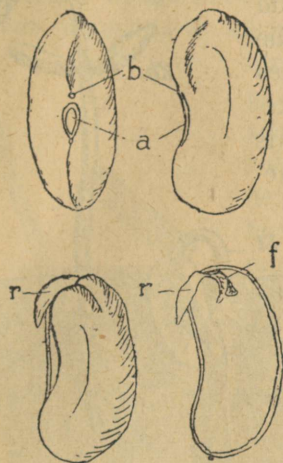
kuulata, kui kaua püsib ühe või teise vilja seeme idanemisvõimelisena. Tuleta eespoolsest kursusest nähtusi sellelt alalt meelde (kased). Nimeta mõnd taime, mille seemned tarvitavad peale valmimist teatavat rahu-aega, enne kui neid idanema võib panna (kõrvits). 15. Lõika idanenud oal tema esimesed paksud lehed ära ja vaata, kuidas ta edasi areneb. Lõika need lehed ainult pooleni ära — jälgi siis arenemist.

121. joon. Munavalge eraldamise katse.

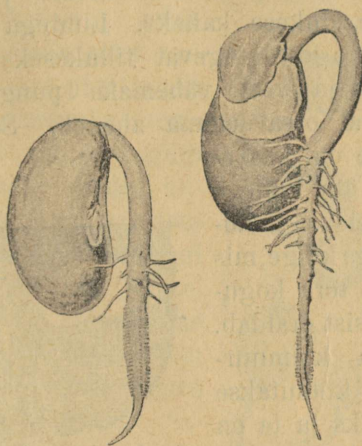
Oa- ja herneseeme on kaetud sitke kestaga, mida seemne sisu väliste kahjulikkude mõjude eest kaitseb. Siiski laseb kest aga õhku ja niiskust läbi. Seeme, mis ületalve peab elama, on aga ise kuiv, niiskusevaene. Oleks seemnes palju niiskust, siis mõjuks külm tema peale hävitavalt.

Seal, kus seeme väljas lohus, on tema sisemine osa ke- taga kokku kasvanud (122. joon.). Lähemalt tema sisu vaadeldes leidsime, et ta koostub kahest neerjast poolest, mida idulehte-

122. joon.

Oa seeme. Üleval kestaga kae- tud seemne väline kuju. All ilma kestata idanenud seeme: r — idu juur; f — pung ja lehed.

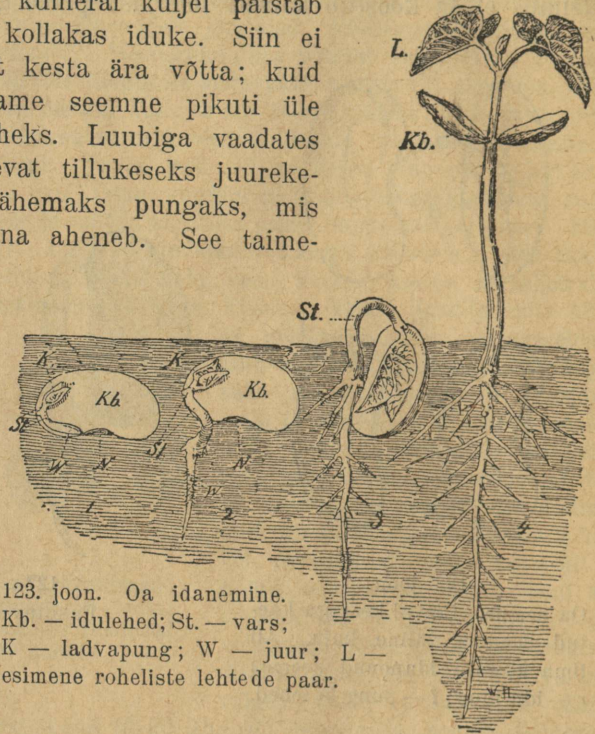
122a. joon.

Pakatav oaseeme.

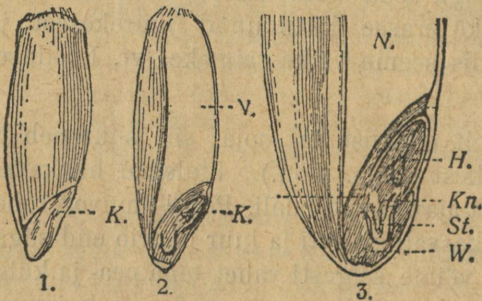
deks kutsutakse, ja nende kahe vahel olevast väikesest side- mest. Suurekstegeva klaasiga seda sidet uurides leiame, et see omasoodu jälle koostub kõverasse käärdunud juurekesest ja lehepungakesest. Nii on siis seeme väike taimeke (vt. Looduse- õpetus IV, hernes).

Saab seeme küllaldaselt niiskust ja sooja, siis suureneb ta raskus ja pakatab peagi kest (122a. joon.). Idulehed hakkavad mulla peale välja upituma ja ajavad end laiali. Peagi ilmuvad rohe- lised harilikud lehed, vars kasvab kiiresti ja juur puurib end süga- vamale mullapõue. Varssi võime selgesti vahet teha pea- ja kül- juurte vahel. On vars ja juur küllalt tugevnenud, siis kuivavad ka idulehed (123. joon.). Herne idulehed ei tulegi maa peale ühes varrega välja, vaid jäävad mulda (vt. Looduseõpetus IV, hernes).

Võttes võrdluseks oa- ja herneseemnega rukkitera, leiame, et see on hoopis teissuguse ehitusega (124. joon.). Pikliku tera terava otsa kumeral küljel paistab läbi kesta väike kollakas iduke. Siin ei lähe korda teralt kesta ära võtta; kuid uurimiseks lõikame seemne pikuti üle selle idukese kaheks. Luubiga vaadates näeme idu langevat tillukeseks juureksiks ja veel vähemaks pungaks, mis üleval otsal odana aheneb. See taimesuge on kasvanud ühe küljega väheldase kolmnurga külge, mis teda tera kogumassist eraldab. Seda kolmnurka kutsutakse kilbiks ja ta on rukki ainus iduleht. Nii on siis rukkil ainult pung, juur ja üks iduleht. Niisutatud ruk-

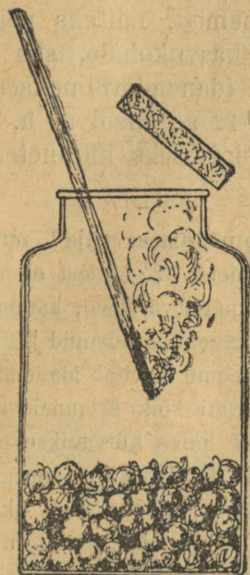
123. joon. Oa idanemine.
Kb. — idulehed; St. — vars;
K — ladvapung; W — juur; L —
esimene roheline lehtede paar.

124. joon. Rukki iva. 1 — väljastpoolt. 2 — pikilõik. K. — idu; N. — toitkude; 3 — iva alumine osa suurendatult: Kn. — pung, St. — vars, W. — juur, H. — kest, N. — toitkude.

kiseemneil võib ilma suurema vaevata eraldada kõik need kolm osa seemne muust osast. Katsetest selgus, et taimede seemned tarvitavad oma idanemiseks niiskust. Kuid niiskus on seemneile kahjulik sel ajal, kui nad rahu seisavad ja ootavad parajat idanemis-aega.

Niisked seemned on tundlikud külma ja kuumuse vastu, ühtlasi lähevad nad kergesti kopitama ja kaotavad nii oma idanemisvõime. Idanemise juures on tungivalt tarvilik teatav soojus. Nii tõuseb vilul kevadel külvatud vili väga aeglaselt, kuna ta soojal nagu hooga mullast välja tõugatakse. Üleliigne soojus on taimede idanemisele siiski kahjulik. Mullast välja pugedes on

125. joon. Purk idanevate seemnetega. Lökendav peerg kustub purgis.

idu valge, kahvatu; edaspidiseks arenemiseks tarvitseb ta aga paratamata valgust. Idanevaile seemneile ei ole valgus sugugi tarvilik, sest pimedas toimub idanemine samasuguse eduga kui valgusegi käes. Kuid ilma õhuta, hapnikuta on idanemine võimatu. Õhupuuduse tõttu ei hakka seemned seisva vee põhjas idanema. Samuti jääb idanemine kujunemata õhuta või mõne muu gaasiga täidetud ruumis. Et seemnete idanemisel soojus ja süsihappu gaas tekib ning nad hapnikku tarvitavad, siis järel-dame sellest, et idanevad seemned hingavad (125. j.).

Kujuneva juurega ei kinnitu noor taim ainult mulda, vaid ta ammutab sellega siit uut niiskust ja teisi aineid.

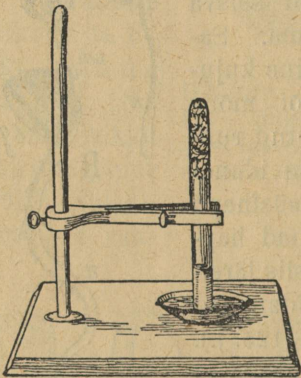
Lähemalt idulehtede ja tera sisu katsete varal uurides selgub, et neis sisaldub tärklist, mu-navalget ja õli. Kõik need ained kuluvad noore idu arenemiseks. Et see tõesti nii on, võime näha järgmisest katsest. Võtame arenema hakanud oa idulehed ära või kärbime neid ainult poole võrra (126. joon.). Esimesel juhul jääb idu arenemine otse seisma, sest juur ja lehed on alles jõuetud aineid iseseisvalt koguma. Teisel puhul läheb idu arenemine

126. joon. A—herne seeme; B—oa seeme; C ja D—poolitatud seemnepooltega oatera.

aeglaselt edasi, kuid idu jääb peagi kängu. Nii on siis hernel ja oal idulehed, rukkil, nisul ja kaeral tärgliserikas toidukogu esialgseks jõuallikaks kujunevale taimele. Eo puhkemisvõime aja alguse- ja lõpumomendi suhtes on taimede seemned väga mitmesuguse ulatusega. Ühed tarvitavad selleks, et idanemisvõimeliseks saada, teatavat idanemisrahu aega, näiteks kõrvits. Teised seemned kaotavad seisul oma idanemisvõime juba 2—3 nädala pärast peale viljast vabanemist, näiteks paju. Satuvad paju seemned hiljemini soodsale kasvukohale, siis ei tõuse neist ainuski üles. Paljude seemnete idanemisvõimelisena püsivuse iga on rukkil 2—3 a., kaeral 10—12 a., nisul 20 a. ja enam; tubaka- ja magunaseemned jäävad sigivateks kümneteks ja sadadeks aastateks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Miks kuivatab põllumees vilja? miks ei kaota seesugune vili talvekülmas idanemisvõimet? 2. Millest olenes meie katsete järele seemnete tõusvus? 3. Külva päris värskeid, kaunast võetud herneid ning kauemini seisnuid ja tee kindlaks, kas herne seeme tarvitab idanemisrahu. 4. Miks ei külvata kõiki seemneid kevadel aias ühel ajal? miks külvatakse osa taimi klaaslavadele? 5. Pane klaaspurgile kuivatuse-paber katteks, nii et temalt üksikud kuivatuselehekeseid alla nõusse vette ulatuksid. Külva sellele lehele mitmesuguseid seemneid ja vaatle nende noorte juurte kuju. 6. Näita katsete varal, et seemned tarvitavad hingamiseks õhku ja eraldavad süsihaput gaasi. 7. Selleks tee eraldi veel järgmine katse. Võta alustass seebikivi kerge lahusega; selle kohale aseta katseklaas, mille põhjale on pandud idanevad rukki- või odra-

127. joon. Katse seebikivi lahusega.

terad nii, et nad välja ei lange (127. joon.). Aseta klaas pildil näidatud viisil üheks ööks sellesse lahusesse. Pane tähele, mis muutused on antud katses järgmiseks päevaks kujunenud. Seebikiviveel on omadus süsihappu gaasi ahnelt endasse võtta. Mis järeldusi võib teha antud katsest?

Põllul.

Kartul.

Vaatlused. 1. Pane tähele, missugused on ületalve keldris hoitud kartulid kevadel. 2. Vaata, kui palju idusid on seesugusel kartulil. 3. Vaatle ja kirjelda, kuidas külvatakse kartuleid. 4. Missugused on kartuli idud pimedas keldris ja vaol end mullast läbi puurides. 5. Missugusel maal kasvavad vihmasel, missugusel maal kuival aastal paremad kartulid? 6. Kirjelda kartulipõõsast väliselt. 7. Kirjelda põõsa all olevat vana ja uut kartulit (mugulat). 8. Kirjelda mugulat, mis pooleni mulla peal; võrdle teda varre ja juurega. 9. Kirjelda kartulivõtmist. 10. Pane hoolega tähele plekkisid kartuli-lehtedel. Miks tõmbuvad kartulivarred sügisel mustaks? 11. Milleks tarvitame kartuleid?

Kartul, praegusel ajal üks tarvilikumatest ja odavamatest toiduvahenditest, on Ameerikas kasvavast metsikust kartulist kultuurtaimeks välja arendatud. Esiialgu, kui teda Euroopas ja meil hakati kasvatama ja harima, ei olnud rahvas sellega sugugi

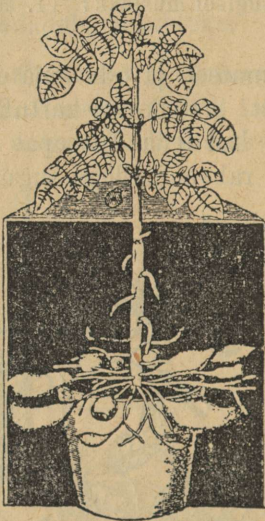

128. joon. Kartul. 1 — kartulivarred ühes mugulatega; 2 — õite ja viljaga oks.

nõus ja hakkas vastu; Venemaal olid koguni „kartulimässud“. Vanemad inimesed mäletavad meil veel seda aega, millal kartuleid hakati kasvatama.

Kui me suvel mulla kartulipõõsa ümbert ettevaatlikult ära ajame, siis näeme seal tumedate juurte seas hulga valgeid nõõri-sarnaseid sünnitusi, millede otsad sagedasti jämedateks munadeks on paisunud (128. joon.). Lähemal vaatlemisel jõuame otsusele, et need valged nõõrid ja nende paisunud jämedad otsad ei ole muud kui kartulivarte harud, mis mullapõue jäänud ja seal paisudes arenenud.

Nende valgete harude otsas ja ka nende jämedaks paisunud munasarnase otsa lohkudes võime leida pungasid, milledest varred ja lehed võivad välja võrsuda. Juurtel ei ole aga kunagi seesuguseid punge. Juhtub säherdune valge varre ots maa peale

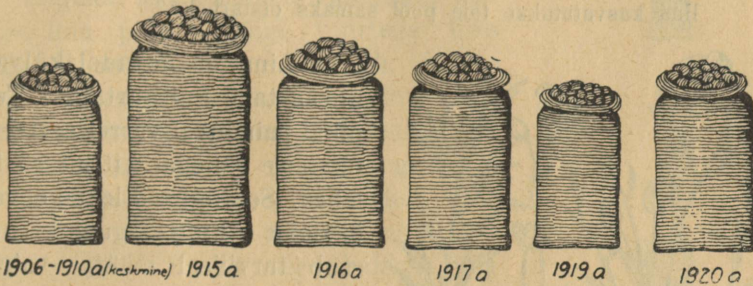
129. joon. Mugulate võrsumine varre varjatud alalt.

päikese kätte, siis läheb ta rohelseks, samuti nagu vars, — juur ei lähe sel juhul kunagi rohelseks (129. joon.). Meil on siin tegemist maa-aluse varrega, mille jämedaks paisunud osa mugulaks nimetatakse.

Noorte mugulate seas leidub aga alati pruun kortsutõmbunud või mädanev vana mugul. Temast kasvas kevadel kartulipõõsas välja ja sai siit esialgseks kasvamiseks ka jõu aineid. Kartulipõõsas kasvatab alla hulga mugulaid, mis tärglisega rikkalikult täidetud. Kartulid paljundatakse mugulatest. Et mugulad päeva kätte ei sa tuks ja neid rohkem saaks, mullatakse kartuleid. Mulla alla jäänud varreosadele võrsuvad uued mugulad.

Kartuli maapealne vars on suurte paarita sulglõhiste lehtedega tihedalt kaetud. Kartul õitseb kesksuvel valgetes või valkjaslillades õites. Õied on lühikeste varrekestega varte otsas. Õietupeks on viis rohekat lehekest kokku kasvanud, kroonlehed on samuti kokku liitunud. Tolmukaid on viis. Emakaid on üks, millel peale munasarnase sigimiku ja emakasuudme veel pikk emakakaal. Kartuli vili on roheline mürgine mari. Marja sees on rohkel arvul seemneid. Suuremal osal juhtudel ei tekigi kartulile peale õitsmist vilja. Siit näeme selgesti, et

taim võib õitsmise saaduse — vilja — teatava [kultuurilise hari-
mise ning arenemise tingimustes koguni „ära unustada“, kängu
jätta, — järeletulev põlv on kindlustatud siin mugulate rohkusega
ja inimese majanduslise kasupüüdega.

130. joon. Kartulisaagi hulk Eestis.

Kartul on meie kodumaal viimsel ajal üheks kõige täht-
samaks põllul haritavaks taimeks olnud. Temast saame suurt
majanduslist tulu, kasutades teda tärklise, siirupi ning piirituse
valmistamiseks ja väljaveoks. Juuresolev tabel kujutab meie
kartulisaagi hulka üksikuil aastail (130. joon.).

Ülesanded ja küsimused. 1. Valmista savist või plastiliinist idane-
nud kartul. 2. Kas pool kartulimugulat annab kartuli-„põõsa“ ja miks?
3. Proovi joodiga, kas on kartuli mugulas tärklist. 4. Joonista kartuli
leht, õis ja vili. 5. Joonista kartuli õie plaan. 6. Mitu seemet saite
tänavu oma kartulimaalt? 7. Selgita, kui palju teie ise oma kartulitest
ära tarvitate ja kui palju te ära müüte. 8. Kuula järele, kas keegi
vanadest ei tea kirjeldada, kuidas meil kartuleid kasvatama hakati.
9. Miks tuleb kartulimugulaid maa-alusteks varteks pidada? 10. Mis-
suguse vilja järel paneb põllumees harilikult kartulid maha?

Lina.

Vaatlused. 1. Pane linaseemneid niiskele paberile ja tee
kindlaks, missuguseks muutub nende pind. 2. Pane linaseemned
paberilehtede vahele ja pressi neid. Millest võid järeldada, et
neis on õli? 3. Vaatle, kuidas lina külvatakse. 4. Kirjelda

lina välimust, eriti lehtede seisu ja juurt. 5. Pane tähele putukaid, kes lina õitel käivad. 6. Vaatle, mis ajal on lina õied avatud, millal suletud. 7. Vaatle lina vilja ja kirjelda teda. 8. Kirjelda lina ümbertöötamise viisi. 9. Missugust taime peale lina kasvatatakse teie pool samaks otstarbeks?

131. joon. Lina. a ja b — vars; c — õis, millelt katted kõrvaldatud; d — kroonleht; e — kupa; f — kupa läbilõikes.

Lina on kevadel külvatav üheaastane kultuurtaim. Tema pikal painduval varrel asetsevad üksteise lähedal kitsad süstjad lehed. Seesugused lehed ei varja üksteist ning igaüks neist saab tarvilisel määral valgust (131. joon.).

Ülemises osas haruneb linavars hulgaks oksteks, millele õitsmise ajaks rohkesti õisi ilmub. Õrnsinistel õitel on 5 kroon- ja 5 tupplehte. Peale õiekatete on õies veel 5 tolmukat ning üks emakas 5 kaelaga. Pärast tolmumist langevad õied ära ning nende asemel valmib sigimikust karbikese laadi vilj — kupa ehk kugar, mis pesadeks jaotatud. Kupras on hulk läätsetaolisi pruune seemneid, mida peale lina külviks kasutamist veel majanduslikes elus linaseemne-õli ja soojade mähiste valmistamiseks tarvitatakse.

Kõige huvitavam on aga linavars ise. See on nagu pika kõrge puu sile ühtlane tüvi. Lähemal vaatlemisel selgub, et temale omase suure sitkuse andjateks on pikad kiud, mis kui pinguletõmmatud traadid üle kogu linavarre ulatuvad. Nende kiukimpude all on habras puuosa (luu), mis ilma kiukatte abita aga iga vähemagi tuulepuhangu käes murduks ja taime edaspidise elu hävitaks.

Lina kodumaa on arvatavasti Kaspia mere rannamaad. Juba vanast ajast peale kasutatakse linakiudu riide valmistamiseks ja muudeks elutarveteks.

Sügisel, kui seemned valminud, kistakse lina põllult kõigi juurtega üles (miks ei niideta ega lõigata?), köidetakse väikesteks vihkudeks ning pannakse seisuvette liguma. (Keelatud on linu leotada jõgedes ja nendega avaras ühenduses olevates kraavides, sest see mõjub hävitavalt vees elavate olevuste peale.) Soojas vees hakkab lina peagi mädanema; eeskätt kõduneb vett täis imbuv puosa ja kiukimbud tulevad temalt lahti. Vette ei tohi lina kauaks jääda, sest siis lähevad ka kiud mädanema. Pärast veest väljavõtmist on tähtsamaks linapuhastamise astmeks linakiu vabastamine puuosast (lõugutamine ja ropsimine).

Meie kodumaal oli linakasvatus varemini üheks tähtsamaks tulualaks, kuid viimisel ajal on siin tagasiminekut märgata; üheks mõjuvamaks põhjuseks on see, et lina põldu rohkem kurnab kui teised viljad (132. joon.).

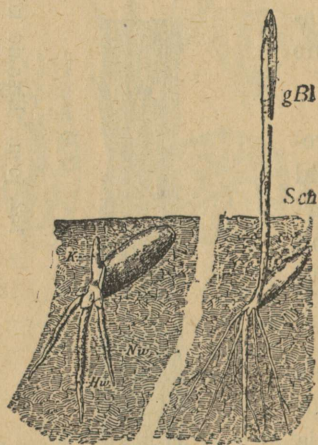
Ülesanded ja küsimused. 1. Joonista lina õie plaan. 2. Joonista lina vilja põigija piki-läbilõik. 3. Vaata vees leotatud ja siis muritud lina vart luubiga vees; katsu ära lugeda kiudude vihud ühest varrejämmedusest. 4. Missuguse vilja järel külvab põllumees lina? 5. Kui palju maad oli kogusummas lina all teie külas käesoleval aastal, kui palju eelmistel? 6. Kirjelda lina korjamise ja puhastamise ning kasutamise tööd üksikasjalisemalt.

132. joon. Linakiu kogusaak Eestis.

Rukis.

Vaatlused. 1. Millal külvatakse rukkeid? 2. Kuu aega tarvitab külvatud rukis mullast välja tulekuks? 3. Võta sada rukkitera ja määra ära, mitu neist on idanemisvõimelised. Selleks võta väike kastike või lillepott ja külva sinna pandud niiskele saepurule seemned. Idanenud seemned korja välja ja märgi üles. 4. Pane tähele, missugused osad kujunevad talirukkil sügisel. 5. Vaatle, millal hakkab rukis kõrt kasvatama. 6. Mõõda kõrre sõlmevahed ära. Korda seda mõõtmist samal kõrrel hiljemini. 7. Katsu selgitada, missugustes osades kasvab rukki kõrs. 8. Kuidas ja millal toimub rukki tolmuimine? 9. Katsu selgitada, mis mõju avaldab vihmane õitseageg rukkisaagi peale. 10. Missugust kahju toob tugev tuul ja rahesadu rukkiväljale? Millal on see kahju suurem, kas enne või pärast õitsemist? 11. Muutuvad rukki lehed või kõrred enneaegu kollaseks, siis otsi lehtedelt ja juurtelt selle nähtuse põhjust. 12. Kirjelda rukiste ümber-
töötamise nähtusi. 13. Kirjelda samuti teisi kõrsvilju.

133. joon. Idanev rukkitera.
gBl — iduleht.

Rukki pruunikashallid terad hakkavad kergesti idanema (133. joon.) niiskuse käes, näiteks niiskel vildil, saepurus ja mullas. Siin võime näha, et peenemast tera otsast ilmuvad mõned juurekesed, mis edaspidisel arenemisel peenikeste juurte vihas kujunevad, kuna ülespoole tõuseb torusse keeratud esimeste lehekestega varreke. Juba mõne päeva pärast võib eraldada seemnest noore rukkitaimekesese, sest seemnetera sisu on poolvedelaks muutunud. Mida tugevamaks läheb rukkitaime, seda kiduramaks jääb seemnetera. Ei ole raske arvata, kuhu jäävad seemne ained. Nad

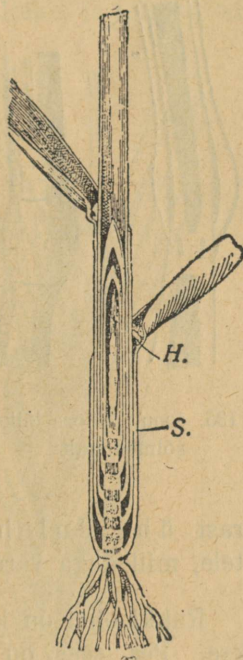
tarvitatakse rukkitaime esialgseks arenemiseks, niikaua kui see veel ise ei suuda mullast toitu saada; poolvedelas olekus imuvad nad idusse ja toidavad teda. Samade ainete (tärgklisriikka jahu) saamiseks, mida noor taim enda esialgseks kasvamiseks

kasutab, külvab inimenegi rukkeid suuremal määral kui ühtki teist haritavat taime meie kodumaal.

Sügisel külvatud rukis harutab lahti ja arendab ainult oma torusse keeratud lehed, kuna vars lühikeseks, arenematuks jääb, — muidu murraks lumi varre katki ja hävitaks taime päriselt ära (134. joon.). Selle eest aga ajab ta varre alumisest osast sügisel uusi harusid välja, võrsub, ja nii saab ühest seemnest suur põõsas. Kevadel sirgub igast põõsa harukesest vars, millele lehed ning pea tekivad. Noori võrsuvaid rukkitaimi nimetame oraseks.

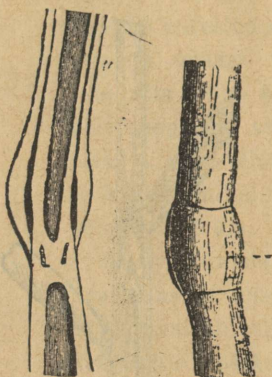
Rukki vart nimetatakse kõrreks. Kõrs on sagedasti kuni 2 meetrit pikk. Seejuures jääb ta aga õige peeneks. Ta on seest õõnes ja suuremaks vastupidamiseks murdumisele on tal mitu umbset sõlme (135. joon.). Kõrre alumises osas, kui suurema raskuse all olevas, on sõlmi tihedamini, mis jällegi kõrre vastupanevust tuule murdmistele suurendab. See asjaolu, et kõrred seest õõnsad, on, nagu uuema aja tehnika näitab, väga tähtis: õõnes vars on suurema tugevusega ja vastupidavusega kui umbne. Kahest ühepikkusest ja üheraskusest raudvardast, milledest üks õõnes, teine umbne, on õõnes tugevam ning murdmistele vastupanavam. Rukki kõrred painduvad tuule käes maani, kuid ei murdu.

Rukkilehtedel on kaks osa: alumine — tuppe, mis vart ümbritseb, ja ülemine — laba, mis pika lipuna lipendab. Lehelaba ja tupe vahel kohal vastu kõrt on väike nahkne keeleke, mis takistab vihma- ja kastevett tuppe sattumast. Eraldades kõrrelt lehetuppe, näeme, et tema all kõrs noor ja nõrk on. Siit järeldame, et rukkikõrs kasvab kõigis oma sõlmevahedes, kuna kõige nooremad kõrre osad just sõlmede peal asuvad. Seesuguse kasvamise teel sirgubki rukkikõrs kevadel nii kiiresti. Nii siis

134. joon. Rukkitaim.

mässib lehetupp rukkikõrre nooremad, nõrgad osad endasse, kaitseb neid rikete eest ning lisab kogu kõrrele tugevust.

135. joon. Koore lõik sõlmekohalt.

Lehtede sooned on üksteise kõrval lehe keskpaigas rööbiti, kuna nad lehe lõpposa lähedal lookadena asetsevad. Rukist nimetatakse tema seemne ja lehesoonestiku ehituse kui ka muude nähtuste

136. joon. Rukki õiepaari plaan. 1 — pea sõkal; 2, 3 — õiesõklad.

pärast üheiduleheliseks taimeks, vastandiks kaheidulehelistele, milledega varemini tutvusime.

Rukki õied on koondunud õisikusse, mida peaks nimetatakse. Pea sees on astmeline telg, millel õied paarikaupa kõrvuti asuvad. Õiepaar on väljastpoolt kahe peasõklaga kaetud (136. joon.). Iga õis üksikult on omakorda kahe õiesõklaga. Õie välimine sõkal on sisemisest suurem ja katib sisemist. Tema ots on pikaks teravahambuliseks okkaks sirgunud. Õiesõkalde taga, nagu tupe sees, peituvad kolm lühikeste niitidega ning pikkade tolmupeadega tolmuakat ja üks kerakujuline emakas kaheharulise sulise emakasuudmega (137. joon.). Tolmumine toimub siin tuule abil. Õiesõklad avanivad tolmuakade eel, tolmuakate niidid kasvavad kiiresti pikemaks ja riputavad tolmupead sõkalde varjust välja. Ka suline emakasuude sirutub sõkalde tagant välja ja läheb limaseks, niiskeks. Seepeale pakatavad tolmuakat ja neist tuleb õige palju peenikest õietolmu, mille tuul enda hõlma haarab ning suurtele sulistele emakasuudmeile kannab. Sinna sattunud tolm tungib seemnepunga. Juhtub tolmutamise ajal paras tuul olema, siis lendab rukkivälja kohal ja peade vahel suur tolmu-

pilv (rukis tolmas). Pärast tolmutumist lähevad õiesõklad koomale ning nende varjus valmib tera.

Rukki tolmutamise vahendina nägime tuule kaasabi. Rukki õites puudub mesi, mis putukaid ligi meelitaks, ja teiseks on nad

137. joon. Rukki tolmutakatega ja emakaga õis. p — emaka-suude; 3 — sigimik; m — tolmupea.

138. joon. Rukki pea tungalteradega.

ilma värvita ja ei torku neile loomakestele sugugi silma. Selle osa jõudu, mis rukis säästab (kokku hoiab) seega, et putukate ligimeelitamiseks õiemahla ei valmista, kulutab ta suure hulga tolmu valmistamiseks: temal on õietolmu kaugelt enam kui ühelgi varemini tundmaõpitud taimel (miks?).

Rukki tähtsamateks vaenlasteks tuleb pidada umbrohtusid ja tungalteri. Tungalterad on suured mustjassinakad terad (138. joon.), mida sügisel sagedasti rukkipeadest teiste terade seast võib leida. Nende sünnitajaks on väike seenek, mis rukki emakasõlmedes asub. Tungalterad on väga mürgised ja need peab sügisel teiste terade seast kõrvaldama.

139. joon. Nisu ja odra pea.

140. joon. Kaera õisik (1 a k k).

Külviaja järel on rukis suvi- ning talvrukis. Rukis on külmale kaunis vastupanev; seepärast võib teda õige kaugel põhjamaal (kuni 67° põhjalaiuses) ning kõrgeis mägedes kasvatada. Temast saadakse meie maitsev jäme leib ja peenike püül.

Teistest haritavatest kõrsviljadest on tähtsamad meie kodumaal nisu (saia- ja sepikujahu) (139. joon.), oder (tangud, kruubid); kaer (140. joon.); välismaa omadest riis, mida sajad miljonid inimesed enda igapäevaseks toiduks tarvitavad, ja mais.

Ka meie heinamaadel on suurem osa taimi, mida sagedasti orasrohtudeks kutsutakse, oma ehituse ja õite poolest kõrsviljade taolised, näiteks timut, põldluste, kastehein jne.

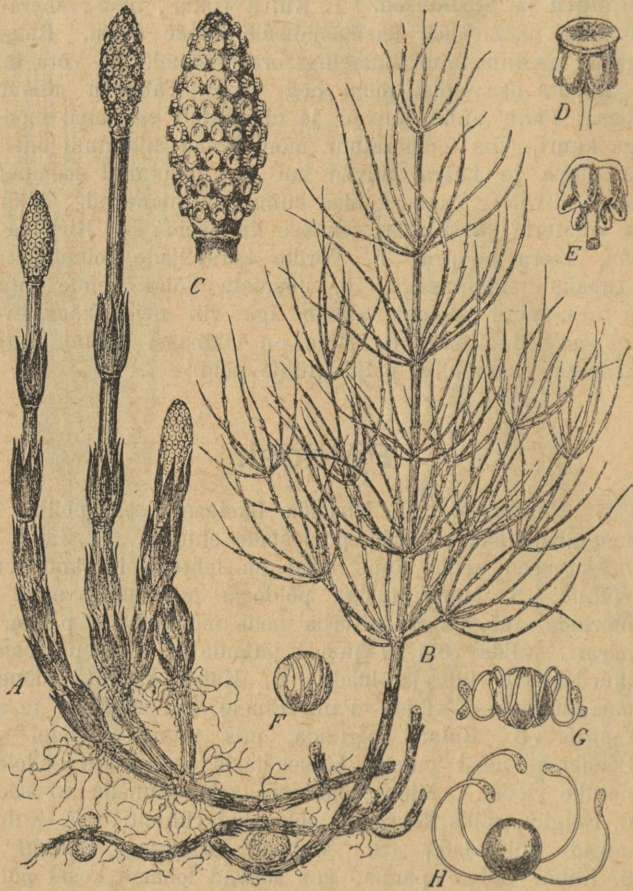
Ülesanded ja küsimused. 1. Külva rukk-, nisu-, kaera- ja odra-seemneid maha ja kirjelda üksikasjaliselt nende orast. Katsu harjuda vahet tegema iga nimetatud taimeliigi orase vahel. 2. Võta talvel kuivi rukkiteri, niisuta osa neist mõni aeg vees. Tahenda niisutatud teri natuke aega. Pane nüüd kuivad ja niisutatud seemned mõneks ajaks klaasnõuga kuuri, kus temperatuur mõni kraad alla nulli on. Too nad siis sooja tuppa ja külva kuivad kui ka niisutatud seemned niiskele saepurule või liivale. Vaata, kuidas kummadki idanevad. Miks kuivatab põllumees viljateri? 3. Kuidas tehakse linnaseid? 4. Kirjelda võrreldes rukist, nisu, kaera ja otra. 5. Võrdle kõrsviljade tolmutumist sarapuu, paju ja tubaka tolmutumisega. 6. Joonista kõigi nende viljade pead. 7. Määra ära, mitu seemet annab iga vili neist käesoleval aastal. Millest on saak tingitud? 8. Miks on vihmasel aastal, eriti vihmase õitseajaga aastal rukkipeal palju „tühje päid“?

Põldosi.

Vaatlused. 1. Kirjelda üksikasjaliselt põllul kasvavate männilaadiliste taimede põldosjade ehitust. 2. Katsu selgitada, missugused selle taime osad on lehtede ülesande enda peale võtnud. 3. Märgi tušiga põldosja männaste vahed ja mõõda märkide vahed ära. Korda seda mõõtmist 2 päeva, 3 päeva pärast. Mida võid sa nende jätkude ja terve põldosja pikkuse juurdekasvu üle järeldada. 4. Katsu kaevata mõne põldosja maa-alune vars välja. Pane tähele, kui sügavale ta maa sisse tungib. 5. Katsu selgitada, mis munad nendel vartel on. Peenenda need munad katseklaasis ja tilguta sellele pudrule natuke joodi. Mida võid järeldada munade koosseisu üle? 6. Selgita, miks kasvavad põldosjad rühmiti? 7. Kuidas paljunevad põldosjad? 8. Milleks tarvitavad tislid põldosje? 9. Katsu tähele panna, kas söövad loomad kesal põldosje hea meelega? Missugust mõju avaldab põldosjade söömine piima ja või peale?

Savikatel põldudel leiame terve suve jooksul kuni hilissügiseni männitaolist põldosja (141. joon.). Põldosi on tuntud visa umbrohi. Kevadel kasvatab ta maa peale kahkjaspunased jätkulistest torukestest koostuvad võrsed, mida rahvas seatilkadeks kutsub (vt. joon.). Kahe lüli jätkukohal on õhukesed kuivad liistukesed, mis kui tihe pärg liitekohta ehk jama piiravad. Vaatlemisel võime tähele panna, et põldosja tilkade vars kõigis

oma jätkudes pikkust juurde võtab, nagu rukkikõrski. Need kuivad kaledad lehekeseid on heaks kaitseks noortele võrsumisaladele — sõlmedele. Lähemad vaatlused on näidanud, et põld-

141. joon. Pöldosi. A — tilgad; B — kuuskjalg; C — eose kottidega pea; D ja E — kotid; G, F ja H — eosed.

osjade varred ja lehed on kaledad sel põhjusel, et neis sisaldub ränimulda, sama ainet, millest liivgi koostub. Seda omadust silmas pidades kasutavad tiserid põldosje peenel poleerimistööl. Ränimuld on põldosjele heaks kaitseaineks loomade vastu, kellele ta selle tagajärjel mitte-suupäraseks palaks muutub.

Selle punaka võrse latva kasvab peake, mille külgedel tihedalt üksteise lähedal asetsevad kuuekanilised tahvlikesed, nagu kilbid. Noorel peal on tahvlikesed tihedalt üksteise ligi. Vanematel tahvlikestel võib märgata vart, mille otsas ta istub, ja alumisel pinnal hulka väikesi kotikesi. Kotikesed on täidetud rohekassinise tolmuga, mida eosteks kutsutakse. Eosed valmivad kotikestes, nn. eosepesades, vara kevadel, kui põllud rohust lagedad. Kotikesed avanevad ja tuul kannab eoseid kui tolmu laiali. Eokesed on vedrukestega varustatud, mis mullal asetsevatele eosele väheseid liikumisi võimaldab. Eostest kasvavad nõrgad eellehed, milledest areneb aja jooksul uus põldosi¹⁾.

Vara kevadel võib tilkade maa-alustel vartel, mis kuni meetri sügavusele mulda ulatuvad, isesuguseid mune leida. Eoste valmimise ajaks kahanevad need munad õige väikesteks. Peale eoste väljapuistamist kaovad tilgad ära ja nende asemele ilmuvad maa-alustelt vartelt männitaolised rohelised põldkuused. Sügiseks kogunevad nende põldkuuskede varal maa-alustele vartele uued suured munad. Joodiga proovides leiame nendest palju tärklisi. Nagu sellest näha, koguvad põldkuused kevadistele tilkadele toidu-tagavarasid. Selle tõttu võsuvadki põldosjad kevadel nii jõudsasti. Ühtlasi on need toidu-tagavarad üheks põldosja visa vastupaneku põhjuseks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Puista valminud tilga peast eoseid lauale valgele paberile ja vaata luubiga tähelepanelikult nende kogu. Mida märkad? 2. Katsu plastiliinist valmistada tilga pea. 3. Nimeta teisi osje, kirjelda nende kasvukohta ja võrdle neid põldosjadega. 4. Miks on põldosi nii vastupanev umbrohi? 5. Mis tulu on osjal varre õhuruumist, mis sügavale maapõues arenevate osadeni ulatub? 6. Joonista tilga pea ja vars, samuti ka põldkuusk. 7. Otsi põldosjalt ühiseid jooni rukkiga. 8. Milles seisab põldkuuse ülesanne põldosja elukäigus?

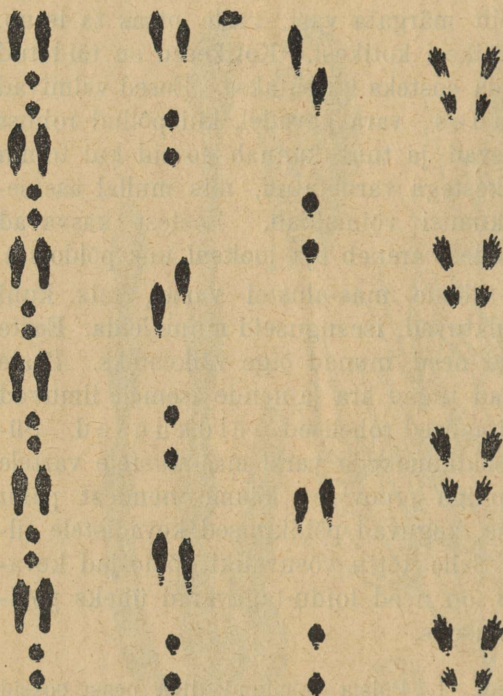
Jänes.

Vaatlused. 1. Vaatle mahalastud või täistopitud jänese keha ehitust üksikasjaliselt, eriti aga hammastikku. 2. Vaatle jänest jooksul künkale ja künkalt alla ja märgi joonisele jänese jälgede

1) Seemne ja eose vahe selgitamist vaata maarja-sõnajala kirjeldusest.

seis lumelt mitmesugustel hüpetel (142. joon.). 3. Võrdle jänese ja koera jooksu kiirust. 4. Pane tähele jänest, kui ta rahulikult ja kui

ta erutatult liigub. 5. Näita, kuidas väsitab jänese koera. 6. Vaatle jänese pelgupaiga ümber jälgedeliikumise sihti. 7. Millal poegib jänese? 8. Selgita, kes on jänese vaenlased? 9. Milles seisab kahju, mida jäneseid sünnitavad?

142. joon. 1. Aeglaselt liikuva jänese jäljed. 2. Hüppava jänese jäljed. 3. Ülikiire hüppe jäljed. 4. Orava jäljed.

Jänese on tavaline nurmede elanik (143. joon.). Armsamaks asukohaks on temale ristikehina-põldude äärsed puhmastikud. Ka kapsaja juurvilja-aiad on tema maius-sööma- maaks. Talvel on harilikuks „haaviku- emanda“ toiduks haabade ja õunapuu koor, puude ja põõsaste pungad ning rukki- oras, mida ta lume alt välja urgitseb.

Õunapuude koore hävitamisega teeb ta

palju kahju meie viljapuu-aedadele. Jänesel on palju vaenlasi: rebane, kassid, koerad, varesed ja teised kiskjad loomad. Maitstva liha tõttu ei anna ka kütt temale asu. Arvurikaste vaenlaste vastu on jänesele kaitseks tema maapinna-värvi karvakuub. Selle tõttu võib ta meie ja teiste vaenulisest silmast riivamata seni tähele pandamata oma peidupaigas püsida, kuni otse tema peale ei satuta. Sagedasti juhtub, et jänese otse küti nina alt jooksu hüppab. Nagu juba varemini nägime, kutsutakse seesugust looma ümbrusega kokkusulavat kehakatte-värvi looma kaitse- värviks.

Jänese meelte seast on nägemine tõnts. Sagedasti juhtub, et ta otse küti peale tormab. Samuti on ka haistmine võrdlemisi halb. Sellevastu on kuulmine üliterav. Suured kõrvalestad seatakse erutavate häälte poole. Ühtlasi on need suured lestad

143. joon. Jänased.

oma arvurikaste veresoontega loomale heaks vere jahutusepaigaks kiirel jooksul. Jänese uni on väga erk. Tähtsamaks enesekaitse võimaluseks on jänesele terava kuulmise kõrval tema üliväledad jalad. Nagu vaatlusel nägime, on eesmised jalad tagumistest tunduvalt lühemad. Selle tõttu on jänese jooks vastumäge ühtlane, allamäge aga tasakaaluta. Kere on tal samuti ülipainduv nagu kassilgi. Koerte eest põgenedes teeb ta sagedaid kõrvalehüppeid, põikeid jooksmisihist ja väsitab sellega liiga lähedale jõudnud tagaajajat. On jänest teatavale kaugusele jõudnud põgeneda, siis tõuseb ta tagumistele jalgadele püsti ja

vaatab kui mees. Päeva veedab ta tuulte eest kaitsvas ja üldisest liikumisest eemal seisvas võsastikus. Öösi hiilib ta ettevaatlikult siit välja söömale. Toitu mälub ta purihammastega, mis lõugade ette- ja kahele poole liikumisel nagu veskikivid toitu jahvatavad. Kihvad puuduvad tal ja lõikehammastel on peitli

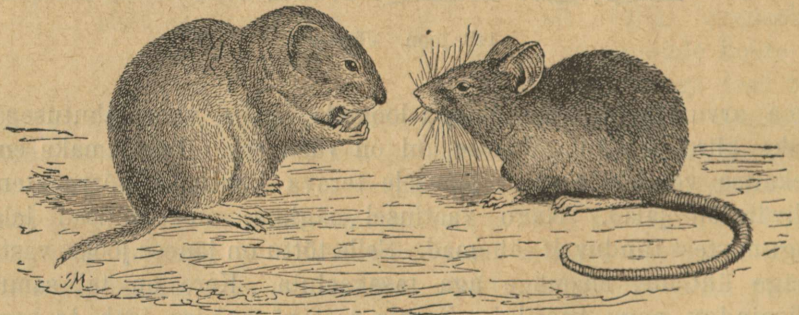
144. joon. Jänese pealuu.

kuju (144. joon.). Viimased kasvavad vahet pidamata pikemaks. Üleliigset juurdekasvu kahandab kõvade asjade närimine, närimisel kulub hamba vanem ots.

Jänes on närija loom. Närija looma tunnuseks on eriti lõikehammaste alaline juurdekasv, mida närimisel kulutamisega teatavas tasakaalus hoitakse. Vastasel korral kasvaksid need hambad sedavõrt suureks, et takistaksid looma loomulikke toidu ümbertöötamist.

Jänes on närija loom. Närija looma tunnuseks on eriti lõikehammaste alaline juurdekasv, mida närimisel kulutami-

Arvurikkaid vaenlasi ja jäneste armuta hävitamist küttide poolt silmas pidades peaks otsusele tulema, et jäneseid meie nurmedelt juba aastate eest sootuks kadunud peaksid olema. Aga selle hävituse vastu on seatud loomuliku juurdekasvu intensiivsus. Emajänes poegib kevade ja suve jooksul 3—4 korda; esimest korda märtsi lõpul või aprilli alul ja viimset korda augustis. Kevadised esimesed pojad toovad juba sügisel omasoodu

145. joon. Pöld- ja majahiir.

pojad. Sügiseks võib ühe jänesepaari järeltulijate hulk 16-ni tõusta. Kevadel, kui toiduolud halvad, sünnitab jänes 1—2 poega,

suvised hea toidu aegu on tal 3—4 poega korraga. Emajänes imetab poegi oma piimaga. Paari nädala pärast loobub ta nende toitmisest ja noored algavad iseseisvat elu. Kevadised pojad on nõrgad ja langevad enamatel juhustel arvukate vaenlaste ohvriks.

Halli jänese lähemad sugulased on lumejänes, kes sagedamini metsaelanikuna esineb, ja kodujänes. Austraaliasse sisseveetud kodujänesed muutusid seal metsikuks ja sünnitasid sealsel taimestikule, eriti kultuurtaimestikule suurt kahju oma ülisuure sigivuse tõttu. Põllul kui ka elumajades esinevad närijatest veel hiired (145. joon.) ja rotid.

146. joon. Võhn pardi jalga närimas.

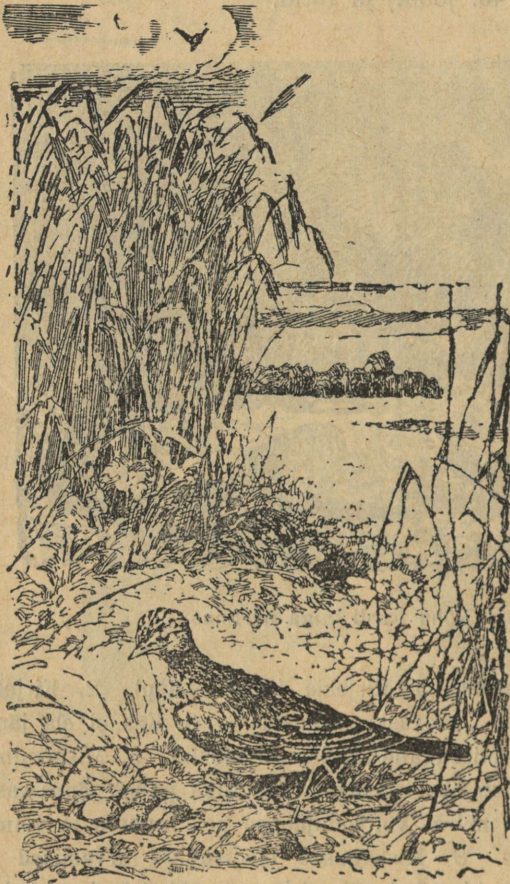
Ülesanded ja küsimused. 1. Kirjelda jänese käppi. 2. Kirjelda tema talvist ja suvist pesa, „päevast peljupaika“. 3. Kas ei ela jänes üle talveund? Miks? 4. Missugune oli jänese moka? 5. Miks nimetame jänest närijaks ja imetajaks loomaks? 6. Miks püüab jänes vastu tuult joosta? 7. Valmista metsa- või kodujänese pea luukere ja võimaluse puhul terve luukere. 8. Missugused ebausulised arvamised on rahval jänesest? 9. Mis kahju oled näinud jänest põldudele ja aedadele tegevat? 10. Kirjelda põld- ja majahiiri ja võrdle neid rotiga (146. joon.).

Põldlõoke.

Vaatlused. 1. Märkige hoolega, millal keegi teist nägi ja kuulis esimest korda lõokest. 2. Vaatle täistopitud lõokese kehakatte värvi, tiibade, saba, jalgade ja noka ehitust. 3. Kirjelda põldlõokese tavalist elukohta ja selle värvi. 4. Iseloomusta lõokese õhkutõusu, seal tiirlemist ja allalasku. 5. Kui pikk on lõokese „laulupäev“? 6. Kuidas jookseb ta maapinnal? 7. Kui kauaks jäävad lõokese sügisel põldudele? 8. Missuguseid silmatorkavaid nähtusi oled sügisel lõokeste kadumise eel nende juures tähelnud?

Põldlõoke on koduvarblase suurune linnuke (147. joon.). Tiivad ja saba on tal aga pikad, nagu igal osaval lendajal. Ta on terved päevad, varasemast hommikutunnist hilja õhtuni üleval õhus. Samuti suurt lennuosavust ja vastupidavust nõuab sellelt väikeselt linnukeselt talvekorterist väljarändamise ja talvitama mineku lennureis.

Vara kevadel, kui lumi vaevalt sulanud, ilmub ta hallile, luitunud põllule. Põllu luitunud värviga sulab ühte ka tema hallikas-kollakas kuub. Peatudes mõne mäta või kivi kõrval on ta inimesele kui ka oma arvurikastele vaenlastele vaevalt märgatav. Tema sagedamaiks vaenlasteks on kassid, varesed, kärbid jmt. Kõige kohutavam

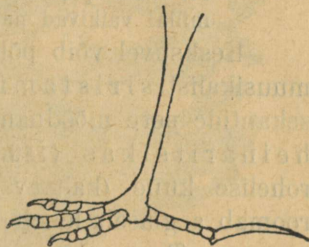

147. joon. Põldlõoke oma pesa juures.

vaenlane on temale ja pääsukele lõopistrik, kellel näib eriline huvi olevat kiirelt lendajaid linde püüda. On lõoke lähenevat lõopistrikku märganud, siis katsub ta kui kivi maha laskuda, kas loomade või inimese jalgu, nagu kaitset paludes. On ta aga kõrgemal kui rõõvel, siis tormab ta kiiresti kõrgemale ja kõrgemale õhku.

Vaatleja silmale tabamata kõrgusse peitudes katsub ta võimsa lauluga oma hirmu summutada. Vaenlaste hävitusele vastukaaluks sigib lõoke ohtrasti, nagu jäneski.

Pesa ehitavad lõokesed mõnda kivi auku, looma jälge või kraabivad ise oma tugevate jalgadega väikese lohukese mullapinda (148. joon.). Lihtne pesa vooderdatakse seest luitunud rohulibledega. Emalind muneb suve vältel 2—3 korda, iga kord 4—6 rohekaskollase põhitooniga ning pruunide täppidega muna. Nende haudumiseks kulub emalinnul iga kord kaks nädalat. Haudumise ajal liugleb isalind suurepärasest keerudes pesa läheduses õhus ja laulab oma tuntud viisi. Kunagi ei tõuse ta pesa kohalt, vaid jookseb enne tüki maad pesast eemale, ega lasku pesa kohale maapinnale. Väetitena ilmuvad pojad munadest ja jäävad, nagu kunagi pesahoidjate pojad, pikemaks ajaks vanemate toita. Toiduks on neile, nagu vanematelegi, putukad ja tõugud, kuna vanemad peale selle veel jahurikkaid seemneid ja rohelist lehti söövad. Lõokest ei peeta siiski kahjulikuks linnuks. Toitu kogub lõoke maapinnalt; selleks on ta ka väle jooksja. Sügisel, kui toidupuudus ähvardab ja viimased pojad täis kasvanud, kogunevad lõokesed parvedesse ja lendavad lõunasse, Põhja-Aafrikasse talvitama. Teel peatuspaikades saab palju lõokesi hukka. Eriti palju hävitavad kohalikud elanikud väsimusest maandunud linnukesi, neid toiduks pruukides. Kevaditi tuleb neid armsaid laulikuid meile ainult väike osake tagasi sellest hulgast, mis sügisel läinud.

148. joon. Lõokese jalg.

Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle lõokest pääsukele ja varblasega. 2. Miks kutsume lõokest rändlinnuks? 3. Mis asjaolu võimaldab lõo-

kestel varemalt kui teistel rändlindudel meile tulla? 4. Katsu juhtumisi saadud noort lõokest puurilinnuks kodustada. Kirjelda tema eluavaldu. 5. Mida kõneleb rahvas lõokesest?

Roheline heinaritsikas.

Vaatlused. 1. Vaatle mitmesuguseid ritsikaid heinamaal kui ka põllul ja leia nende seast roheline heinaritsikas. 2. Millega kuulutavad heinaritsikad oma olemasolu? 3. Võrdle nende värvi ja ümbrust: kas on neid kerge heinas märgata? 4. Vaatle nende keha ehitust, eriti suuosasid, tiibu, jalgu ja munemistoru. 5. Võrdle looma keha pikkust hüppe kaugusega. 6. Missugusel aasta-ajal kuulsid sa esimest korda ritsikate siristamist põllul, millal vaikivad nad sügisel?

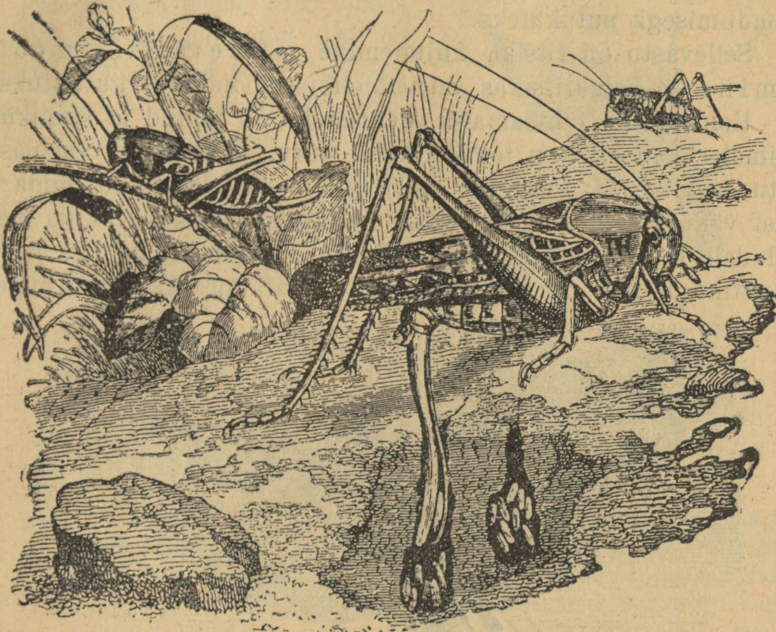
Kesksuvel võib põllul ja heinamaadel kuulda pea raugemata muusikalist siristamist. Seda häälitsemist sünnitavate mooskantide pere mõõduandvaks esindajaks on suur roheline heinaritsikas (149. joon.). Teda on raske näha, sest oma rohelse kuue (kaitsevärv!) tõttu kaob ta ümbruse värvi. Ta roomab aeglaselt lehelt lehele; ainult hirmutatult hüppab ta pika sammu. Tugevad tagumised jalad on suurte lihastega, millede pingutusel hüpe toimub. Tiibade varal lennutab ta end pikematel hüpetel. Ta keha pikkus on 30—40 mm. Keha jaguneb, nagu mesilastelgi, peaks, rinnaks ja tagakehaks. Rinnale kinnituvad kaks paari tiibu. Emaloomadel on tagakehal pikk munemistoru. Isase kui ka emase ritsika peas on üks paar pikki katsumiskarvu.

Heinaritsika toiduks on putukad ja lehed. Kahe eesmise paari jalgadega, mis küüntega varustatud, hoiab ritsikas rohu-vartest kinni ja pureb oma tugevate suuosadega lehti. Putukatest püüab ritsikas kärbeid ja tõuke. Liikuvat saaki haarab ta hüppelt oma eesmise jalgadepaariga ja pureb samuti suuosadega. Toit peenendub lõplikult karedaseinalises lihases.

Siristab ainult isane ritsikas. Siristamine sünnib ühe tiiva serva teise vastu hõõrumisest. Sügisel puurib emaloom oma munemistoru varal pehmesse mulda augu ja paigutab sinna 6—8 muna. Pesi ehitab ta õige mitu, milledesse ta kogusummas ligi 50 muna asetab.

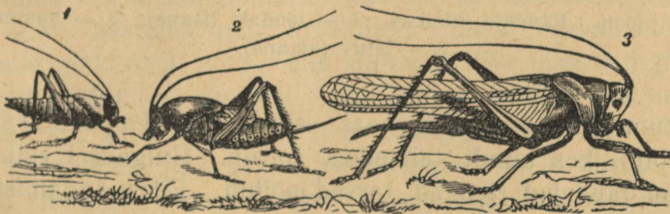
Kevadel poevad munadest vanemate laadi loomakesed — vastsed välja. Vastsed erinevad vanematest ainult tiibade ja

munemistoru puudumise läbi (vt. joon.). Mõnekordse kestamise järel lähenevad nad oma välimuses vanematele. Juunikuus, mil

149. joon. Emane heinaritsikas munemas. Tagapool vastsed.

nad täisealisteks saavad, alustavad nad oma ühetoonilist muusikat. Noored vastsed on päris taimtoitlased ja muutuvad alles hiljemini segatoitlasteks. Vanemad aga hävivad peagi peale munemist. Rohelise heinaritsika moondumine ei piirdu kolme

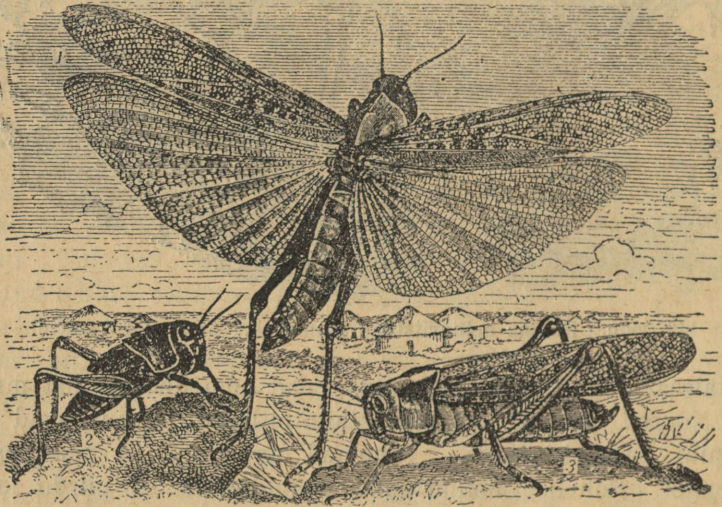
150. joon. Heinaritsika vastsed: 1 — ilma tiibadeta; 2 — tiiva ja munemistoru algetega; 3 — täisealine ritsikas.

kindlapiirilise arenemisastmega, nagu mesilastel ja sipelgatel nägime (150. joon.). Ta areneb pikkamisi, ilma teravate vahedeta

järkude kaudu täiskasvanuks. Sipelga ja mesilase kujunemist kutsume täielikuks moondumiseks ja neid täieliku moondumisega putukateks.

Selle vastu on ritsika kujunemine mittetäielik moondumine ja heinaritsikas mittetäieliku moondumisega putukas.

Heinaritsika tähtsamaiks vaenlasteks on linnud ja sisalikud. Parimaks kaitseks on temale keha värv. Vähemate vaenlaste vastu tarvitab ta isesugust kollakat kibedat vedelikku, mida ta suust välja sülgab. Noore moondumisealise putukana on ta meie põldudele ja heinamaale tõsiselt kahjulik, täisealisena aga kasulik mitmesuguste vähemate söödikute hävitamise kaudu. Kaugelt

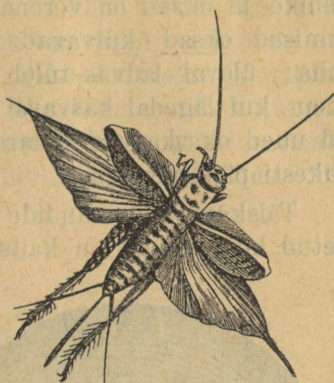

151. joon. Rändaja ritsikas. 1 — lendav (isane); 2 — vastne; 3 — istuv (emane).

kahjulikum on Lõuna-Venemaal esinev rändaja ritsikas (151. joon.), kes ainult taimedest toitub. Hulgalisel esinemisel hävitavad rändajad ritsikad terved põllud. Edasirändamistel üle raudteede valgudes on nad oma suure hulgaga isegi rongid kinni pidanud. See ritsikas elutseb tavaliselt parvedes ja on palju suurem kui heinaritsikas (50 mm). Elumajades pesitseb heinaritsika sugulane kilk (152. joon.), kes öösiti oma valju lauluga meie külaelanikke suigutab. Heinaritsika sugulane on ka prussakas, kes mitte küllalt kasitud eluruumides aset võtab.

Ülesanded ja küsimused. 1.

Võrdle heinaritsikat, kilki ja prussakat. 2. Pane hoolega tähele viisi, kuidas prussakad lauale unustatud toitu on purenud, kuidas nad öösiti lapsi on kätelt purenud. 3. Nimeta veel loomi, kellel tagumised jalad eriti pikad on. 4. Nimeta loomi, kes end veel kaitsevad mürgiste või kibedate vedelikkude eritamisega. 5. Nimeta täieliku ja puuduliku moondumisega putukaid.

152. joon. Maja kilk.

Metsas.**Mänd.**

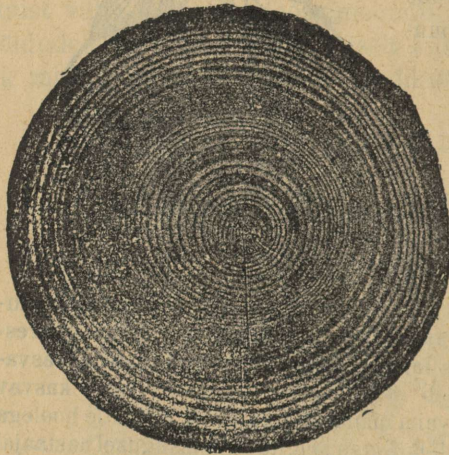
Vaatlused. 1. Pane tähele, missuguse koosseisuga maa pinnal kasvab männik. 2. Vaata tormist mahamurtud männi juurestikku. 3. Võrdle üksikult lagedal kasvavat mändi metsas kasvavaga. Mille poolest erineb neist mõlemaist metsaveerel kasvav mänd? 4. Kirjelda noort ja vana mändi kõikkülgselt. 5. Vaatle hoolega männi noori ja vanu käbisid. 6. Katsu selgitada, missugusel aastaajal poetavad männid palju okkaid. 7. Arenda seemnetest männitaimi ja kirjelda nende idanemiskäiku. 8. Pane hoolega tähele, missugused taimed ja loomad on männikus ja männiku all mullapinnal.

Mänd kasvab meie kodumaal ja igal pool põhjapoolseil maakera aladel, paiguti põliseid männikuid moodustades. Maapinnale on ta vähenõudlik: kasvab sagedasti seal, kus teised puud ei või kasvada, näit. liivaluuteil. Liival kasvamist võimaldab talle pikk peajuur, mis sügavale liiva sisse tungib, kuna väga pikad külgjuurid tema ümber mullapinnas asuvad ja niiskuse ära kasutavad, mis krooni väljapoole longus okstelt ja okastelt maha just nende peenikestele otstele tilgub. Juurtel kasvab isesugune seen, mis viimastele abiks on niiskuse ja toidu kogumisel.

Männi tüve pikkuse ja jämeduse suhe oleneb sellest, kas ta lagedal kasvab või tihedas kogumikus — metsas. Lagedal kasvava männi tüvi on jämedam ning lühem ja oksad algavad maapinna lähedalt; metsas kasvava männi oma aga on pikk ning

peenike ja oksad on võrena kõrgele ladvale koondunud. Tema alumised oksad kuivavad varjus ära, kõdunevad ja langevad maha: üleval ladvas tuleb igal kevadel uus pikk kasv (palju pikem kui lagedal kasvaval männil) juurde ja selle alult kasvavad uued oksakasvud kodaratena männaseks välja, millel kõigil rohkesti päikesevalgust.

Täiskasvanud mändide tüvel on kore ja siin-seal vaiguga kaetud koor. Vaik on kaitseks kahjulikkude putukate ja mädanemise vastu. Tüve rist-

153. joon. 40-aastase tüve rist-läbilõik. Loomulik jämedus. A-B — 33 aasta jämedus; C-D — 8 aasta juurdekasv.

labilõigul võime näha üksteise ümber asetatud heledaid ja tumedamaid ringe. Kaks seesugust ringi moodustavad tüve aastase jämeduse-juurdekasvu. Aasta-juurdekasvu-ringide paksuse järele võib otsustada nende elutingimuste üle, missugustes mänd ühel või teisel aastal on olnud (153. joon.).

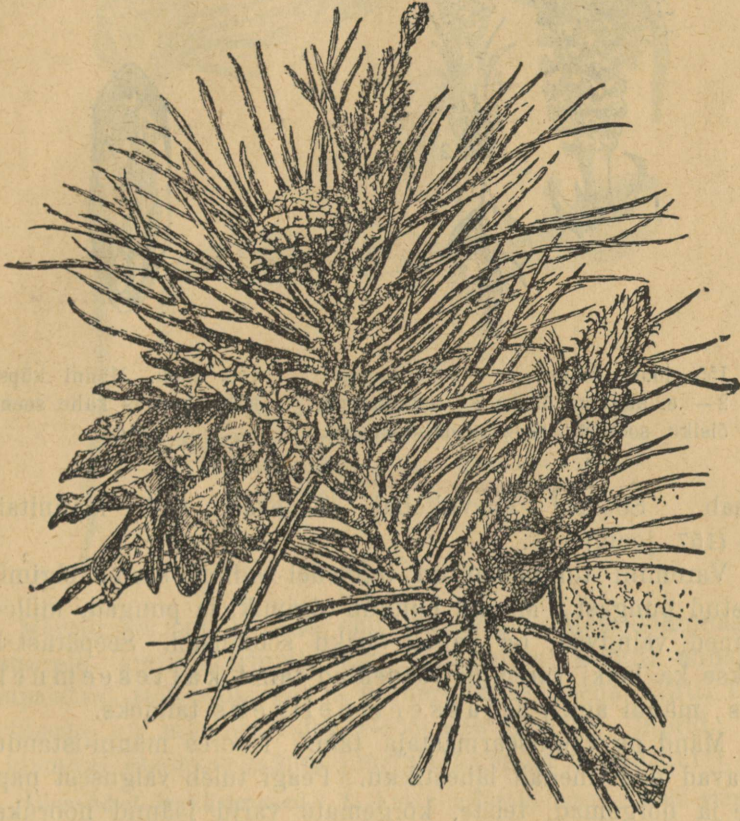
Männi lehed, mis paarikaupa oksal asetsevad, on pikad nõelad; neid nimetatakse *okasteks*, mändi aga *okaspuuks*.

Okkad püsivad okstel elujõulistena 2—3 aastat ja langevad vanaduse järjekorras maha; sel põhjusel on mänd meie puudest igiroheline. Kui meie laiade lehtedega taimed oma lehed sügisel alale jätaksid, siis murduksid nende oksad lume raskuse all; männi libedailt kitsailt okkailt libiseb lumi aga kergesti maha ja ei tee neile peaaegu kunagi kahju.

Männil on kahesugused õied — tolmukatega ja emakatega, ja mõlemad õied asuvad ühel ja samal männil (ühekojaline) (154. joon.). Tolmukatega õied on koondunud väikeste urbadena ja leiduvad noorte kasvude alul.

Urva teljele koondunud väikeste õievarrekeste otsas asuvad kollased tolmukad. Emakatega õied on noorte kasvude lõpul

ja moodustavad väikesed punakad käbid. Nende käbikeste keskel on lühike õietelg, millel punakad soomused asetsevad (155. joon.). Iga soomuse taga on kaks katmata pungakest, millest kummaski peale tolmutist üks seeme võib kujuneda; siin puudub pungakesi ümbritsev sigimik, mida kõigil varemini tundmaõpitud taimedel seemnealgeid ümbritsemas leidsime. Tol-

154. joon. Mäni oks käbide ja õitega.

mumine toimub mändidel tuule varal. Tolmu on siin palju, tolmuterad võrdlemisi väikesed ning igaüks kahe õhupõikesega, et lennul kergemini liuelda. Pärast tolmutist liituvad käbikese soomuste servad vaiguga ühte, puituvad (muutuvad puioseks) ja jäävad katteks noorele õrnale seemnepungast arenevale seemnele.

Seemned valmivad alles kolmanda aasta kevadeks peale tolmu-
mist, ning siis avanevad mändide käbid (156. joon.). Iga küpse
käbi soomuse peal on kaks tiivalist seemet, mida tuul eemale

155. joon. Männi 1 — tolmu-
katega, 2 — emakatega õisik; 3 — emakatega
õisiku soomus; S — seemnepungad.

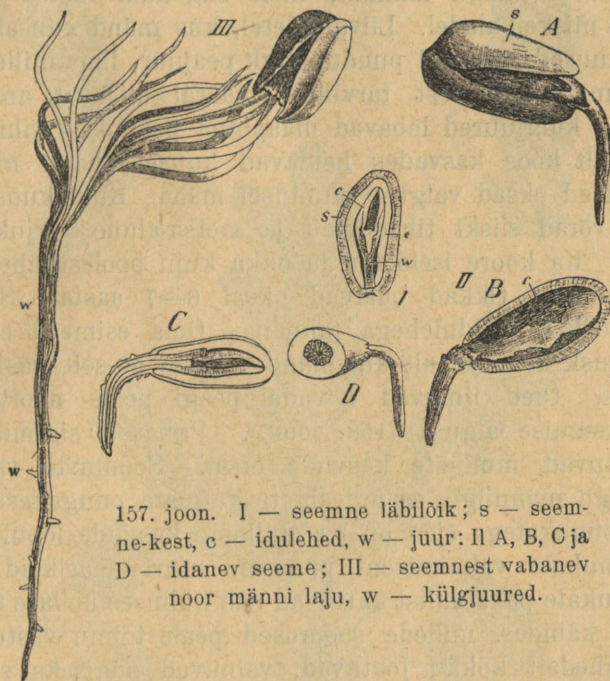
156. joon. Männi küpse
käbi soomus kahe seem-
nega.

kannab. Soodsal kasvukohal arenevad nad männitaimede-
deks (157. joon.).

Varemini tundmaõpitud taimedel valmis seeme sigimikku
peidetud pungast. Männil puudub sigimik, ja pungad, milledest
seemned valmivad, on paljalt õisiku soomustel. Seepärast kut-
sutakse ka kõiki varemini vaadeldud taimi katteseemnelis-
teks, mändi aga paljasseemneliseks taimeks.

Mänd on valgusearmastaja taim. Noores männi-istanduses
kasvavad nad tihedalt lähestikku. Peagi tuleb valgusest nappus
kätte ja nõrgemad, teiste, kõrgemate varju jäänud noorukesed
lämbuvad. Kõrge männiku all on aga võrdlemisi rohkesti valg-
gust. See tuleb sellest, et madalamad võra (krooni) oksad
samuti valguse puudusel hävivad ja maha langevad. Lõpuks
kujuneb suurel männil hõre võra, mis valgust ei takista metsa
aluseri tungimast. Võrdlemisi valguserikast vana männiku alust
katavad peagi kanarbik ja teised taimed. Alusmetsa puudumise
tõttu on männikus vähe suuremaid loomi — siin tundub alaline
vaikus.

Männi iga on 100—120 aastat. Meie kodumaal on männimetsa raideringi aluseks võetud 80 aastat.

157. joon. I — seemne läbilõik; s — seemne-kest, c — idulehed, w — juur; II A, B, C ja D — idanev seeme; III — seemnest vabanev noor männi laju, w — külgsuurused.

Männimets pakub head ehitusmaterjali. Meie kodumaal on ta suurele tarvitajateringile küttematerjaliks, samuti annab ta silmapaistvat tulu väljaveo- ja ümbertöötuse-ainena. Eriti kõrge väärtusega on männist raudtee-rööbaste alused — liiprid. Kui- val ajamisel saadakse männi juurtest tõrva ja tärpentiini¹⁾.

Ülesanded ja küsimused. 1. Katsu määrata noore männi vanadust okste männaste hulga järel. 2. Määra mahavõetud männimetsa vanadus kändude pealt. 3. Leia kirsii, päevalille ja mõne teise taimi sigimikust pungad, milledest seemned arenevad. 4. Vormi plastiliinist vana pakatanud käbi. 5. Miks istutatakse noori mände liivaluuteile? 6. Millest on tingitud nähtus, et männiku all vähe teisi taimi kasvab? 7. Miks valitseb männikus suur vaikus? 8. Mis põhjusel on temas vähe lindusid? 9. Milleks kasutatakse männipuid? Mida valmistatakse kändudest?

1) Vaata : Puu destilleerimine kuivalt, lk. 58.

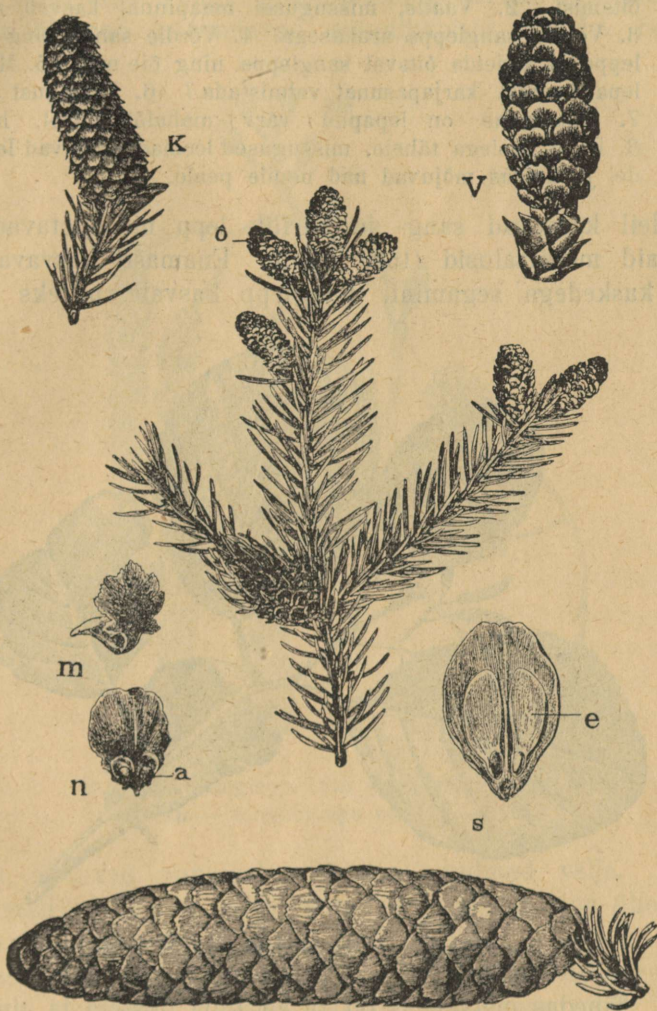
Kuusk.

Vaatlused. Korda männi juures antud vaatlused.

Kuusk on, nagu mändki, meie sagedam metsa okaspuu. Ta kasvab niiskeil aladel. Liivaluidetel, kus mänd edusalt võsub, ei kasva kuused. Kuusel puudub pikk peajuur, ilma milleta raske on maapinna sügavusest tarvilisel määral niiskust ammutada. Arvurikkad küljuured lebavad maapinna pealmises kihis. Metsana tihedalt koos kasvades heidavad kuused, nagu männidki, oma alumised oksad valguse puudusel maha. Kuid kuusemetsas on puude võrad siiski tihedamad ja metsa-alune varjukam kui männikus. Ka koore iseloomu ja okka kuju poolest läheb kuusk männist lahku. Okkad püsivad oksal 6—7 aastat. Seemnest võrsub kuusk 6—9 idulehega taimena. Oma esimesil eluaastail kasvab kuusk aeglasemalt kui mänd. Aasta 50-selt saab ta viljakandvaks. Õied ilmuvad kevadel peagi peale noorte kasvude võrsumise algust (158. joon.). Punased sigimikkudega käbid toetuvad mulluste kasvude otsal. Soomuste varjul on kuusel, nagu männilgi, seemnealgete katmata pungakesed paari-kaupa. Tolmukatega õied on ka mulluste kasvude lõpul ja tuletavat tolmu kate valmimiseni punaseid suuri maasikaid meelde. Peale tolmu kate pakatamist kattuvad nad külluses kollase tolmuuga. Tolmunud käbides, millede soomused peale tolmu vastuvõtmist vaiguga tihedalt kokku jootuvad, valmivad sügiseks seemned. Käbid pakatavad alles järgmisel varakevadel. Seemnerikkad aastad korduvad kuuskedel 5—6 aasta takka. Niiskel mullal tuleb seemnest 2—3 nädala pärast noor kuuse laju välja. Harilikult elab kuusk 120—150 aastat. Meie kuusikutes on raidering arvatud 100 aasta peale. Kuuske pruugitakse pea samadeks tarbepuudeks kui mändigi. Eriti nimetada oleks mitmesuguste muusikariistade kõlapõhjaks minevat kuuse lauda (viilul). Nagu männi, nii ka kuuse juuri tarvitatakse mitmesuguste õlide saamiseks (puu destilleerimine, tärpentiin). Koort tarvitatakse nahavabrikutes parkimisel. Kodumaa okaspuudest oleksid veel k a d a k a s ja lehtmänd ehk lärjepuu nimetatavad.

Ülesanded ja küsimused. 1. Korja ja külva kuuse seemneid niiskele saepurule ja vaatle tärkavaid lajusid. 2. Võrdle kuuse ja männi võra, okkaid, õisi ja tüvesid. 3. Võrdle mõlemaid lehtpuudega. 4. Kirjuta

üles, kui palju jalalt võetud kuuse- ja männipuid tarvitab teie küla käesoleval

158. joon. V — tolmukatega käbi; K — seemnepungadega käbi;
õ — õitega oks; m — tolmukatega õis; n — seemnepungadega
õis; a — pung; s — vili; e — seeme; all käbi.

aastal ise, kui palju müüb ta välja. 5. Arvuta varju järele kuuse ja männi pikkus. 6. Kirjelda saadusi, mida kuuse- ja männipuust saadakse.

Sanglepp.

Vaatlused. 1. Vaatle, kas lehib sanglepp enne või pärast õitsmist. 2. Vaatle, missugusel maapinnal kasvab sanglepp. 3. Võrdle sangleppa arukasega. 4. Võrdle sang- ning harilikku leppa ja kirjelda õitsvat sangleppa ning õie urbi. 5. Millal saab lepa koorest karjapasunat valmistada? 6. Miks just sel ajal? 7. Missugune on leppapuu värv mahalõikamisel, hiljemini? 8. Pane hoolega tähele, missugused loomad elutsevad lepa lehtedel ja kuidas mõjuvad nad nende peale.

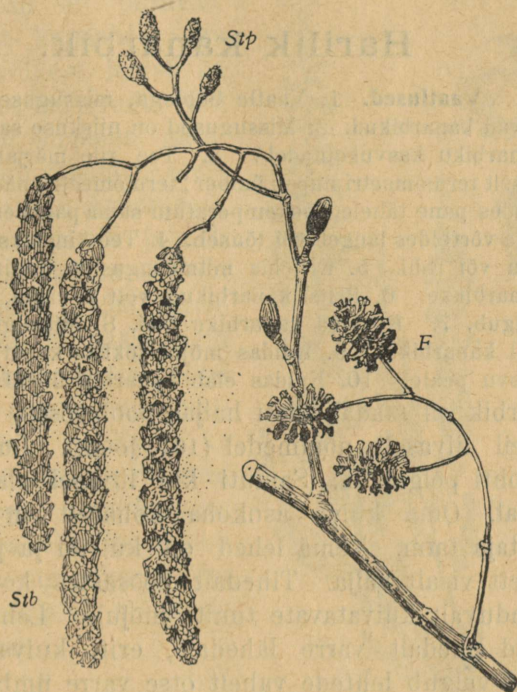
Meil kasvavad sang- ja harilik lepp moodustavad sageli vähemaid metsasalusid (159. joon.). Enamasti kasvavad sanglepad kaskedega segamini. Sanglepp kasvab suureks kõrgeks

159. joon. Sangleppa oks järgmise aasta urbadega.

puuks. Tihedas metsa-alas on ta alt ilma oksteta ja ainult kõrgemal ladval moodustavad oksad võra. Lagedal kasvaval sanglepal püsivad ka alumised oksad vana eani. Lepp kasvab õige kiiresti. Tumerohelised, läikiva pinnaga lehed on kleepuvad. Lehelaba kuju on ümmarik, saagja servaga. Selle järele on kaunis kerge sangleppa ära tunda. Õite urvad sünnivad juba suve lõpul ja talvituvad järgmise kevadeni. Vara kevadel, ammu

enne lehepungade pakatumist, õitseb lepp. Õitseajal on tolmukatega urvad iseäranis pikad ja annavad sanglepale omapärase pruuni värvi (160. joon.). Sigimikkudega urvad on korda 10 esimestest lühemad ja tuletavad männikäbisid meelde. Soomuste

160. joon. Sanglepp. Stp — sigimikkudega urb; Stb — tolmukatega urb; F — vili.

varjult ulatuvad punakad sigimiku suudmed välja. Mõlemat liiki urvad on ühel ja samal puul. Nii on siis lepp ühekojaline, kuid kahesuguste õitega taim.

Seemned valmivad sügiseks, kuid jäävad urbadesse kuni järgmise kevadeni. Kevadel rabab tuul avanevatest urbadest seemned välja ja kannab laiali. Vanad urvad langevad alles suve alul maha. Sanglepp kasvab õige kiiresti. Värskest raiutud või kooritud sanglepal on punakaspruun värv. Teda tarvitatakse veealustele ehitustele vastupidava materjalina.

Harilik lepp ei kasva suureks puuks, ta on alusmetsa puu. Lehed on munajad, alt hallid.

Ülesanded ja küsimused. 1. Määra lepa vanadus, mille juurepealne läbimõõt 1 toll — 2 tolli jne. 2. Võrdle sang- ja hariliku lepa lehti. 3. Vaatle putukatest puretud lehti ja joonista neid oma kaustikusse. 4. Milleks tarvitatakse leppi? 5. Kui pikk on lepametsa, kui pikk kasemetsa raidering?

Harilik kanarbik.

Vaatlused. 1. Vaatle hoolega, missugusel aluspõhjal kasvavad kanarbikud. 2. Missugused on niiskuse saamise tingimused kanarbiku kasvukohtadel? 3. Tee riie märjaks ja määsi õhukeselt termomeetri nupsu ümber; termomeetrit päikese ja tuule käes hoides pane tähele, kas temperatuur sama paiga endise temperatuuriga võrreldes langeb või tõuseb. 4. Tee kindlaks, kas on kanarbik puu või rohi. 5. Kirjelda mitmesugustes tingimustes kasvavaid kanarbikke. 6. Pritsi kanarbikule vett ja vaata, kuidas see maha valgub. 7. Kirjelda kanarbiku õisi. 8. Missugused loomad käivad kanarbikul? 9. Kuidas mõjub lokkav kanarbik teiste taimede kasvu peale. 10. Kuidas elab kanarbik ületalve?

Kanarbik on madal, alati haljas poolpöösas. Kasvab lokkavalt kõrgeil liivaseil nõmmedel (161. joon.). Lubjasegase aluspõhjaga kohti põlgab ta. Samuti kui liivasel alal kasvab ta ka märjal rabal. Oma kuiva asukoha kohaselt on kanarbik kuivusearmastaja taim. Tema lehed on kuivad ja puitunud. Nad auravad vett visalt välja. Tihedalt pöösastes koos kasvades ei allu ta tunduvalt kuivatavate tuulte mõjule. Lehed on munajad ja hoiduvad tihedalt varre lähedale, eriti kuival ajal. Okstele langev vesi valgub lehtede vahelt otse varre ümber olevale muldale. Olgugi et rabas näib valitsevat veeküllus, on seal kasvavate taimede veeammutamise-võimalus piiratud. Rabal kasvavad taimed avaldavad vee äraauramise suhtes sama nähtust nagu kasina veega ala taimestik.

Selle nähtuse põhjuseks on eeskätt asjaolu, et raba pinna temperatuur alalise auramise tõttu madal on. Juba läinud õppeaastal nägime, et mulla madal temperatuur hälvab juurte tegevust ja takistab neid vett sisse imemast.

Kanarbiku juurtel kasvab, nagu männigi juurtel, arvurikas seenekke, mis toetab juurenarmaid vee sisseimemisel.

Kanarbik kasvab jõudsasti ja muutub lubjavaestel aladel peagi ainsaks peremeheks, kui inimene seal kasvavaid taimi vastukaaluks kuidagi oma kaitse alla ei võta. Männikus on kanarbik mõõduandev metsa-alune taim. Kanarbiku väikesed

õied on rühmitunud varte otstel lakana. Kanarbikupõõsas paistab õitseajal oma värvikate õitega kaugele. Õitsev kanarbikuväli on ilusamaist loodusepiltidest.

Iga üksikut õit piiravad neli pruunikat katelehte, mis kanarbiku harilikest lehist ka suuruse poolest erinevad. Neli suurt roosakat tupplehte katavad pea täielikult vähemaid seespoolseid roosakaid kroonlehti. Õie keskel on sigimik ja neli tolmukat. Igal tolmupeal on kaks lisapeakest. Mee järele pugev mesilane ei pääse neid viimaseid puutumata õie põhjal oleva mee juurde. Selle puutumise tagajärjel hakkavad ka tolmupead õtsuma ja rabavad mesilasele tolmu. Oma tolmuse kuuega võiab ta teisel kanarbiku õiel urgitsedes sigimiku suudet tolmuga ja toimetab nii tolmu õielt õiele edasi.

Kus palju kanarbikku kasvab, seal edeneb mesilastepidamine jõudsasti, olgugi et kanarbiku mett alamalt hinnatakse kui pärnade ja ristikheina mett.

Vili on väike kugar, mis samal sügisel pakatab.

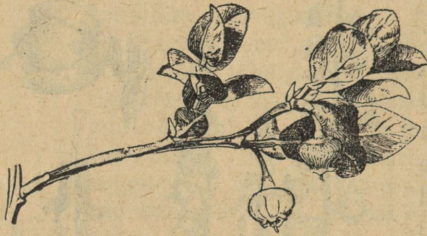
Ülesanded ja küsimused. 1. Juuri ettevaatlikult mõned kanarbikupuhmad ja vaatle tähelepanelikult nende juuri. 2. Võrdle rabal ja liivanõmmel kasvavaid kanarbikke. 3. Joonista kanarbiku õie plaan; joonista pikilõik. 4. Mis kasu on inimesel kanarbikust? 5. Vaatle, missugused taimed kasvavad nõmmel tiheda kanarbiku all. 6. Pane tähele, kes kuhjavad sagedasti oma pesad kanarbikupõõsastele naaldudes. 7. Kas sööb kari kanarbikku?

161. joon. Harilik kanarbik.
a — õitsev oks; b — õis; c — d — tolmukad ja emakas.

Mustikas ja pohl.

Vaatlused. 1. Korda kanarbiku juures juhutatud vaatlused mustika ja pohla juures.

Poolvarjulistes männimetsades kasvab mustikas (162. joon.). Ta hävib peagi, kui raiesmikul täieliku päikese kätte jääb. Mustikas on madalam poolpöösas kui kanarbik. Talveks varisevad ta lehed maha, — ta on suvihaljas taim. Lehed on samasugused

162. joon. Mustika õiega oks.

nahksed kui kanarbikulgi ja seega kaitstud üleliigse auramise eest. Õied on punakad, allarippuvad kellukesed. Vili on sinakasmust mari, mida paskrästad ja teised metsalinnud toiduks tarvitavad ja seejuures mustika seemneid laiali kannavad.

Kus kanarbik ja mustikas, seal ka pohlamari. Ta harilik hoogsa kasvamise paik on päikeseküllased raiesmiku veerud. Pohlamari on kumera

163. joon. Pohl.

servaliste lehtedega madal poolpöösas. Ta lehed on kõvad,

kuivad ning läikiva vahkja korruga kaetud. Sellepärast ei söö talvel teda näljased metsloomad ning ta püsib lume all pea puutumata.

Pohla lehtede iseärasuseks on, et nad lehe alumise pinna kaudu ka vett võivad sisse imeda (163. joon.). See omadus on kuival kasvukohal arenevale taimetele elulise tähtsusega.

Roosakasvalged õied on kobarasse koondatud ja ripuvad nagu mustikalgi alla. Vili on punane mari, mida linnud laiali kannavad. Rabadel kasvavad kanarbikule lähedal seisvatest taimedest sinikad ja jõhvika d.

Kõigi nimetatud mariviljaga taimede marjad on kohalikule rahvale heaks tuluallikaks ja laiemale hulgale suupäraseks maitseaineks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle kõiki nimetatud marju isekeski. 2. Korda kanarbiku juures esitatud ülesanded. 3. Kui palju marju umbkaudu korjasid igast liigist tänavu? 4. Kirjelda lähemalt nimetatud marjade leiukohti.

Seemnete levitamine.

Vaatlused. 1. Tuleta kõigi vaadeldud taimede seemnete loomlikku levitamisi viisi meelde. 2. Kirjelda iseärasusi, mille varal lahtipakatavad kuiva viljaga taimed seemneid laiali paiskavad. 3. Nimeta taimi, mille vilja ja seemneid loomad laiali kannavad. 4. Vaatle, missugust värvi on lihaviljad ja kuivad viljad, mida peasjalikult loomad levitavad, enne valmimist ja valminult. Kummal puhul paistavad nad enam oma ümbrusest välja?

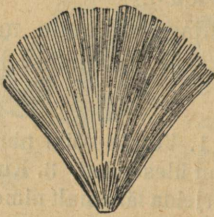
Paljud taimed sünnitavad oma soo alalhoidmiseks väga suurel hulgal seemneid. Kui kõik seemned langeksid otsekohe emataime lähedale maha ja hakkaksid siin ka idanema ning kasvama, siis lämmataksid need noored taimed üksteise peagi ära ja häviksid. Sellepärast katsub iga taim oma seemneid võimalikult suuremale maa-alale laiali saata. Selleks on taimede viljadel ja seemnetel väga mitmesugused vahendid ja võtted. Ühed taimed korraldavad oma mehaanilise jõuga seemnete laialikülvamist, teised kasutavad vahendiks loomi, tuult ning vett.

Taimed, millel paljuseemne kuiv vili, nagu kaun, kõder, viskavad lahti pakatades oma seemned laiali, nagu hernes, kapsas, hiirehernes, leppmalts ja teised (164. joon.). Eriti huvitav on õrna leppmaltsa („ära puutu mind“) seemnete laialirabamine. Leppmalts kasvab kraavides ning niiskeis koh-

tades ja teda tuleb õige sagedasti ette. Oma luulenime on ta pärinud seemnete laialipaiskamis-riistalt. Vaja ainult puudutada valminud vilja otsa, kui see kiiresti pröksatab ning oma pooli ruttu kokku kerides seemned kaugele paiskab.

164. joon. Seemnete külvamise vilja äkilise pakatamise läbi; õrna leppmaltsa vili.

165. joon. Papli ja paju seemnete lennuriistad.

lahket vastutulekut seemnete levitamisel kasutavad paljud taimed (165. joon.). Vahtra vili on varustatud tiibadega (166. joon.), samuti ka pärna vili, saarepuu ja jalaka (167. joon.) oma. Ka seisva vee pinnale sattunud seemneid ajab tuul nagu laevuke si edasi.

Sagedamini kui tuule abi, tarvitavad taimed oma seemnete laialisaatmisel loomade vahetalitust. Õunapuude ja teiste liha-

166. joon. Vahtra vili.

vate aiaviljade seemnete laialikandjateks on inimene, loomad ning linnud (168. joon.). Liha viljaga taimede vili on kuni valmimiseni roheline, lehtede vahel silmapaistmatu ning vihakasvänge maiguga, nii et ta lindudele ega loomadele ei maitse.

Valminult omandab ta meeldiva maigu, läheb pehmeks, mahlasaks ning omandab punaka või musta värvi, mis ta roheliste

lehtede vahel nähtavaks teeb (169. joon.). Linnud ja teised loomad söövad ühes lihava vilja osadega ka seemned ära. Viimased käivad nende kehast rikkumata läbi, sest et seemneid sitke

167. joon. Üleval jalaka ja saare vilji; all kase ja männi seemned.

kest katab, mis takistab nende äraseedimist seedimisorganites.

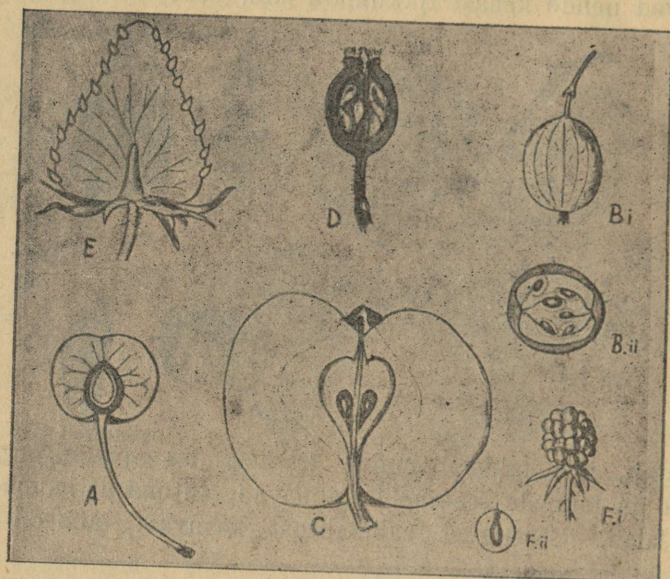
Hulga taimede seemneid kannavad tahtmatult loomad endi seljas laiali. Seesugust vahetalitust kasuvate taimede seem-

168. joon. Maasika vilja levitamine.

ned on okkalised, kiselised või konksudega varustatud. Nende vahendite abil jäävad nad möödamineva elaja külge ning rän-

davad selle turjal kaugele oma esialgsest sünnikohast. Seesuguse vilja näitena olgu nimetatud kõigile tuntud takjas (170. joon.).

169. joon. E — Maasikas; D — kibuvits; Bi ja Bii — karusmari; A — kirss; C — õun; Fi ja Fii — vaarmari.

Ka voolava vee pinnal rändavad paljude taimede seemned uutele asupaikadele. Suurte ookeanide vetel liiguvad ühes lainetega kookospalmi pähklid saartele, millel varemini taimi ei olnud, ja panevad siin kasvama hakates alguse saarekese elustamisele.

170. joon. Kisudega viljad.

Olgugi et taimedel mitmel viisil korda läheb oma seemneid võimalikult suurema, avarama maa-ala peale levitada, siiski

hävib suurem osa seemneid ja ainult vähesed õnnelikud võivad eluraskustest üle saada ning seemnekandjaks taimeks areneda.

Loodusteadlane Darwin toob võilille sigimisvõime selgitamiseks järgmise näite. Võtame ühe võilille, mis sügisel läbis-tikku ainult sada seemet annab, ja oletame, et igast seemnest järgmisel kevadel jälle uus seemneline võilill võib areneda ja igal järgmisel kevadel iga uue seemnega seesama nähtus kor-duda; siis oleks ühe ainsa võilille suguvõsa 15 aasta pärast nii arvurikas, et ka siis, kui üksik võilill ainult ühe ruutverssoki maapinda tarvitab, maakera pind praegusest 15 korda suurem peaks olema, et kõiki selle võilille järeletulijaid ära mahutada.

Ülesanded ja küsimused. 1. Korralda taime viljade ja seemnete kogud nende laialilaotamis-vahendite: tuule, loomade, voolava vee jt. järele. 2. Korja niisuguste taimede viljad kokku, mis omal jõul seemneid laiali külvavad. 3. Katsu üksikud seemnete laialilaotamis-abinõud joonistada. 4. Kuidas on taimed sattunud katusele kasvama? 5. Kuidas seletada, et sadamate ja raudteede lähedale uued taimeliigid ilmuvad?

Maarja-sõnajalg.

Vaatlused. 1. Vaatle võimalikult palju mitmesuguseid sõ-najalgu ja kirjelda nende välimust. 2. Juuri sõnajalg ja anna sõnades ja joonisel tema üldine pilt. 3. Kuidas tungivad sõnajala noored lehed mullast välja? 4. Pane hoolega tähele vahet varjus ja päikesepaistel kasvavate sõnajala lehtede vahel. Pane tähele, kas sõnajalg oma kasvukohtades varjus või päikese käes kasvab. 5. Vaatle, kuidas rõhub tuul sõnajala lehti. 6. Pane hoolega tähele täiskasvanud lehtede alumisi pindu. 7. Raputa niiskele rabamullale lehtede aluspinna kotikestest tolmu ja pane tähele, mis mõne päeva pärast sellele mullale ilmub.

Maarja-sõnajalg (171. joon.) kasvab meie metsades ja mujal varjatud ja niiskeis kohtades, nagu pöösastega kaetud jõgede kaldail ja mäenõlvakuil. Maa sees on sõnajalal lühike pruunide soomustega ja peente juurtega kaetud juurikas. Juurikas kasvab, nagu kunagi vars, oma ladvaotsaga ning kõduneb alumisel otsal vahet pidamata, ta kasvatab igal kevadel ülemisele otsale suure sulglõhiste lehtede viha. Maapealne vars puudub täiesti.

Juurikasse kogutud toidu-tagavarade õlul hakkavad sõna-jala lehed kevadel juba õige varakult kasvama. Suured avara-pinnalised lehed püüavad tiheda metsa varjus vähemagi päike-

sekiire oma pinnale. Ka tuule tõugete vastu on sõnajala lehed kaitstud (kuidas? Puhu lõhestatud lehele ja pane tähele, kuidas mõjub tuule rõhk). Noored lehed on aga teo viisi kokku keeratud ning sel kombel enneaegselt elutegevuselt hoitud.

Vaatleme aastast aastasse sõnajalga, aga kunagi ei näe me teda õitsvat, olgu küll et rahvasuu teab kõnelda, et sõnajalg

171. joon. Maarja-sõnajalg.

jaaniööl õitsvat ja seda õit vanapaganad valvavat. See ei ole muud kui muinasjutt, mis pärit hallist ebausurikkast minevikust.

Suve lõpu poole ilmuvad sõnajala lehtede alumisele poolele kahes reas pruunid täpid (172. joon.). Lähemal vaatlemisel selgub, et need täpid on kotikeste taolised kogud, mis pealt pruuni nahakesega kaetud. Neid pesakesi on ühise katte all kogus kaunis hulgake. Igast valmivast pesast leiame hulga peenikesi teri, mida eosteks kutsutakse. Need terad ei teki nagu seemned õie sigimikust õie tolmu kaasmõjul. Nad ei ole muud kui erilise ülesande omandanud leheosakesed, mis lehe pinnast

rühmadena eralduvad. Eoste kogusid — kotikesi — kutsume eospesadeks. Iga üksik eospesa rebeneb vastu sügist lahti ja õige väikesed pruunid kübemekesed — eosed — kukuvad seinale lõhe kaudu välja ning sügisetuuled kannavad neid laiali. Niiskele mullale sattudes hakkavad eosed edasi kasvama. Alguses kasvab neist välja vestinööbi suurune õhuke roheline leheke — eelleht (173. joon.). Eelleht elab mõned tähtsad muutused üle ja alles siis sirgub temast meile tuntud maarja-sõnajalg. Nii elab siis eostega paljunev sõnajalg kaks isesugust arenemisastet läbi: eelleht, millel kunagi eoseid ei teki, ja sõnajalg, millel eosed valmivad.

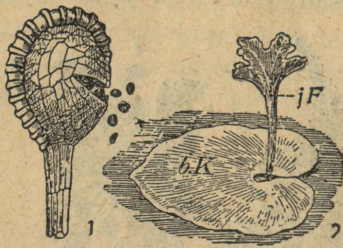
Peale maarja-sõnajala on veel palju isesuguseid sõnajalgu, mis meie ja sooja maa metsades kasvavad; mõned neist sirguvad seal koguni puu suurusteks.

Selle peale vaatamata on sõnajala liike praegusel ajal väga vähe. Kuid väga vanal hallil ajal, kui meil varemini tundmaõpitud õitega taimed ehk õistaimed alles puudusid, sünnitasid sõnajalad ja teised nende sarnased taimed, nagu osjad ja karukollad, mis samuti eostega paljunevad, terved suured metsad; seal kasvasid nad suuremal osal juhtudel, nagu maakihitudes alal püsinud taimede riismed tunnistavad, praeguse aja puude suurusteks. Need taimed kasvasid soos ja veega

172. joon. Pahemal pool sõnajala leht eospesade kogudega; B — leheke, millel eospesad alles nahaga kaetud; C — seesama ilma nahata; A — põiki-läbilõik eospesade kogust.

kaetud maa-aladel. Mõnesuguseil põhjusil hävides langesid nad oma vesisel soosel kasvukohal maha; õhupuudusel ei saanud

173. joon. 1 — pakatanud eospesa
ja 2 — eelleht.

nad siin ära mädaneda, vaid, nagu kivisöe kirjeldusel nägime, süsinesid. Praegusel ajal leitakse nende süsinenud riismeid maa-põuest suurte kivisöe-lademetenä (108. ja 174. joon.). Kõigil neil taimedel olid lehed, varred ja juured ning nad paljunesid eostega. Sõnajalgade laadi taimi nimetame sõnajala-sarnasteks eostaimedeks ehk kõrgemateks eostaimedeks, eraldades neid lihtsama ehitusega eostaimedest, millega allpool tutvume.

174. joon. Sõnajala lehtede jäljendid kivisöel.

Ülesanded ja küsimused. 1. Missuguse kujuga on sõnajala mullast välja tungivad lehed? 2. Katsu leida niiskeilt kohtadelt, kus palju sõnajalgu, eellehti. 3. Kõrvalda varjus kasvavate sõnajalgade kohalt põõsad ja võimalda päikese kiirtele sõnajala lehtedega suuremal määral kokku puutuda — kirjelda selle mõju. 4. Milleks tarvitavad rahvas ja apteekrid sõnajala lehti ja juuri? 5. Mõõda suuremate lehtede pinna suurus.

Samblad.

Vaatlused. 1. Tuleta meelde, kus oled samblaid näinud. Kirjelda neid. Kirjelda sammalde asukohti. 2. Kuivata käolina ja vaata, kuidas asetuvad tema lehed kuivamisel. 3. Pane kuivatatud käolinad niiskusesse ja vaata, missugused muutused toimuvad lehtede seisus. 4. Vaatle, kuidas katab soosammal lauka veerge. 5. Katsu sügisel sambla alt leida loomi, kes sinna talvekorterisse on pugenud.

Meie maakera pinnal võib vaevalt niisugust kohta leida, kus poleks samblaid. Need on vähenõudlikud taimed ja kasva-

175. joon. Käolina.

176. joon. Soosammal;
ladvas eospesad

vad sõna tõsisel mõttes igal pool metsa all, niidul, kividel jne. Paiguti katavad nad maapinda tiheda vaibana (tundras). Sammal on esimene asunik taimede eluks kõlbmata maa-aladel. Oleme teda näinud asuvat suurte rändrahnudel, küll metsa all,

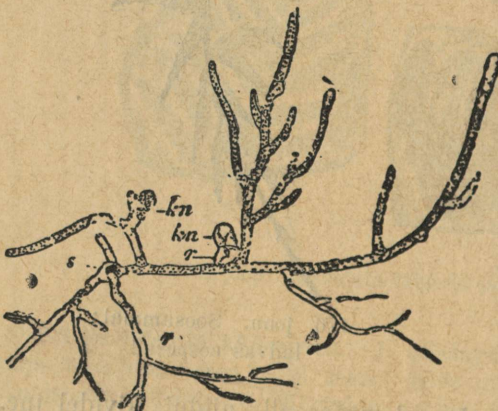
küll põllul. Kividel asudes leotab ta kivi pinna pudedaks ja võtab sealt endasse tarvisminevaid aineid isesuguste juuresarnaste niidikestega (päris juuri tal ei ole).

Lehtedel on omadus, mida me varemini tundmaõpitud pohla-lehtedel nägime: nad võtavad vett otsekohe oma pinnaga vastu. Selle tõttu hoiab sammal oma lehtedega vee kinni ja see asjaolu teeb samblale võimalikuks kividel asuda. Ta kasvab ülemise osaga, kuna alumine vahet pidamata kõduneb. Kividele ja kaljudele, endistele asumiseks kõlbmata paikadele, kus sammal elutsema hakanud, tekib peagi mullakirme sambla kõdunevatest osadest ja sammalvaibale peatuma jäävast tolmust. Peagi toob tuul siia teiste taimede eoseid või seemneid ja need leiavad eest viljakandja mulla; nii siis on samblad siin esimesed põllumehed, maaparandajad.

Et samblad õhust võivad niiskust vastu võtta ja seda enda tihedas vaibas hoida, on nad loomulikud maapinna niiskuse tasakaalus hoidjad. Metsa alt leiame sagedamini karusammalt ehk käolina (175. joon.), kuna soos nõndanimetatud soosammal kasvab (176. joon.).

Soosammal etendab soode elus õige tähtsat osa. Nagu sammal kividel esimese asunikuna koduneb, nii tungib ta esimesena ka lahtisele veele ja katab selle nõtkuva vaibaga. Soolaukad on suurte soojärvede jäänused, mille eeskätt sammal oma tiheda

vaibaga on lämmatanud. Oma ülemise otsaga, laduaga vahet pidamata edasi kasvades jääb ta alumise otsaga ikka sügavamale märja õhuvaese vaipkatte alla ja hakkab siin pikka aega süsinema. Sammalvaiba alla jäävad ka paljude teiste taimede riismed ja saavad sama saatuse osaliseks kui sambla alumisedki osad. Selle ümberkujunemise saadus on

177. joon. Eelniit.

meie suured kuulsad turbarabad, mida eespool kirjeldasime (107. joon.).

Käolina kui ka soosammal paljunevad eostega. Eosed valmivad isesugustes karbikes — eospesades — sambla varte otsas. Sambla eostest kasvab alguses eelniit (177. joon.) välja ja sellest sirgub pärast eoseid kandev sammal. Nagu siit näeme, elab ka sammal kaks isesugust arenemispõlve läbi.

Ülesanded ja küsimused. 1. Külva niiskele mullale käolina karbikeske tolmu ja vaatele mõne aja pärast selle mulla pinda suurekstegeva klaasiga. 2. Mis mõju avaldab sammalvaip metsa-aluse mullale? Kirjelda, kuidas arendab sammal kivisel pinnal mulda, nii teistele taimedele eluaset rajades. Võrdle sõnajalgu ja samblaid üksteisega.

Seened.

Vaatlused. 1. Nimeta, missuguseid seeni oled sa näinud. Kirjelda neid. 2. Vaatle ja kirjelda mõne seene arenemist mullas peituvast seenkoest kuni valminud seene lagunemiseni. 3. Mis iseärasused on mulla-aladel, kus seened kasvavad? 4. Vaatle mitmesuguste seente kübarate aluse ehitust ja kirjelda, mille poolest nad lahku lähevad. 5. Pane valminud seene kübara alla paber ja vaata, mis pudeneb sealt paberile. 6. Vaatle luubiga leiva hallitust ja karusmarja jahukastet. 7. Katsu selgitada tungalterade tekkimist rukkipeades.

Senini tundmaõpitud taimed olid varustatud leherohelisega ja võisid iseseisvalt valmistada orgaanilisi aineid, saada õhust süsinikku ja sünnitada selle ühendeid. Seentes aga puudub leheroheline ja sel põhjusel tarvitavad nad enda toitmiseks teist teed. Suurem osa seeni asub mädanevail taimejäänuseil ja ammutab sealt orgaanilisi aineid juba valmis kujul. Seesugused seened kannavad m ä d a r i k k u d e n i m e .

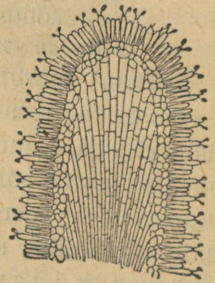
Vaatame lähemalt kärbseseent (178. joon.). Kraabime tema lähedalt mulla ettevaatlikult ära. Mulla põues on palju peeni valgeid risti-rästi põimitud niidikesi — see on kärbseseene seenkude. Seenkoe kohalt maa pealt leiame väga mitmesuguses vanaduses seeni. Vaatame mõnd õige noort kärbseseene mullas peituvat mügarat, siis leiame, et tema ülemine ots isesuguses valges kotikeses pesitseb. Suuremate seente juures näeme, et see esialgne mügar on seene kübaraks ja seene kännuks arenenud, kuna katkenud kotikese riismed punase kübara peal siin ja seal veel leiduvad; osa rebenenud kotikesest on varre külge jäänud. Kotike kaitseb noori seeni mullast välja

tungimisel. Kübara alt leiame kodaratena seatud liistukesi millede küljes väikesed pulgakesed asetsevad ja millede otsas eosed valmivad (179. joon.).

Valminud eoseid kannab tuul laiali. Headesse tingimustesse sattudes hakkavad eosed kasvama ja arendavad enestest uue seenkoe, millele jällegi uued kübarad (kübarseen), nn. seenviljad, kasvavad. Seenkude ongi see osa, mis mädanevaist aineist toitu ammutab. Kärbseseened kui ka teised seened kasvavad mulla põue peidetud seenkoel arvurikaste peredena. Kärbseseen on väga mürgine taim.

178. joon. Kärbseseen.

179. joon. Eostega pulgake
seene kübara-aluse liistult.

Paljudel kübarseentel ei ole kübara all liistukesi, vaid torukesed, milledes eosed valmivad, nagu näit. haavaseenel. Haavaseened on söödavad ja sisaldavad endis palju lämmastikurikkaid aineid, nagu üldse kõik kübarseened.

Vanal, niiskel leival ja mädaneval puuviljal kasvab haruline lihtsa ehitusega hallitusseen.

Rukkipeades leiduvad tungalterad on ühe seene seenvili. Ka karusmarjadel arenev karusmarja jahukaste on seen, mis viimsel ajal meie maal neid marju on rikkunud.

Vilja- ja paljudel taimelehtedel leiame roosteplekkisid; need on jälle roosteseente nähtused.

Viimased loendatud seened kasvavad ja arenevad elusatel taimedel ja toidavad end nende mahladest. Seesuguseid teiste taimede elumahladest elutsevaid seeni nimetatakse söödikseenteks ehk parasiitseenteks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Vormi savist või plastiliinist mitmesugused kübarseened. 2. Joonista värvides sagedamini metsa all leiduvaid seeni. 3. Kirjelda, missuguseid seeni tarvitatakse teie pool toiduks; kuidas neid valmistatakse? 4. Vaatle, missugused loomad tarvitavad seeni toiduks ja missuguseid nimelt.

Orav.

Vaatlused. 1. Kirjelda oravat väliselt. 2. Pane erilisel tähele saba ja jalgade iseärasusi. 3. Missuguses suhtes on kere ja pesa pikkus. 4. Vaatle oravat maapinnal ja puudel liikumisel. 5. Pane tähele, kuidas ta puud mööda alla ja üles ronib. 6. Katsu leida orava pesa ja kirjelda tema ehitust. 7. Katsu pesa all maas ja pesast leiduvate riismete järele otsustada, mida orav toiduks pruugib. 8. Millal poegivad oravad? 9. Kus saadavad oravad talve mööda, mida koguvad nad omale talveks tagavaraks?

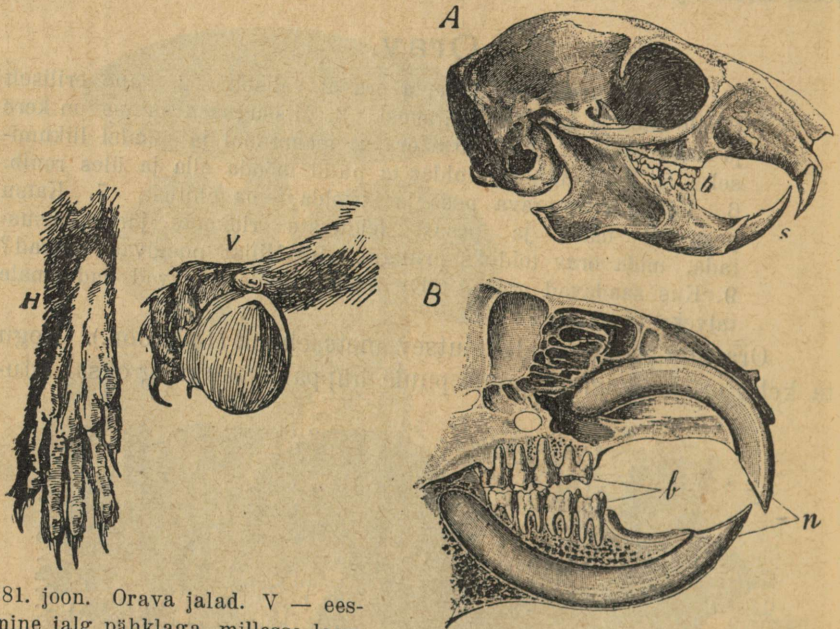
Orav on väike puudel elutsev metsaelanik (180. joon.). Kogu ta keha on kohanenud puult puule hüppamiseks ning oksal istu-

180. joon. Orav.

miseks. Ilma vaevata võib ta puude tüvesid mööda üles ronida; sama hästi võib ta rippuda oksal, mis vaevalt tema raskust suudab kanda.

Tema tagumised jäsemed on õige tugevad; neil on viis varvast teravate küüntega. Tagumiste jalgade abil võib ta õige pikki ning hoogsaid hüppeid teha (kuni 5 meetrit). Hüppamisel on talle pikk lai karvarikas saba tüüriks. Eesmised neljavarbalised jalad on kõrgemad ning lühemad. Ka need on teravate küüntega varustatud. Mõlema jäsemetepaari varbad on pikad; nendega hoiab ta okstest kinni (181. joon.). Peale selle võib

181. joon. Orava jalad. V — eesmine jalg pätklaga, millesse loom löhe on hammustanud; H — tagumine jalg altpoolt vaadatuna.

182. joon. Orava pealuu. n — lõikhambad; b — purihambad.

orav, tagumistel jalgadel oma lühikese kerega istudes, eesmistest käppade vahel toitu hoida ning seda nagu kättega suhu panna.

Orav saab kogu oma toidu metsast. Ta korjab siin seks pähklaid, tammetõrusid, okaspuude seemneid, pungi, puukoort, noori kasvusiid jne.

Hambad on kohanenud kõva toidu närimiseks (182. joon.). Lõikhambaid on tal kummaski lõuas kaks, mis sügavasti lõua-

luus asetsevad. Neil on peitli kuju. Närimisel kuluvad lõik-hambad vahet pidamata, kuid selle peale vaatamata jääb nende pikkus endiseks. Säherdune nähtus on tingitud sellest, et nad alt kogu elu vältusel järjest juurde võrsuvad. Kui orav mõni aeg nii elab, et tal midagi ei ole närida, siis võrsuvad lõikham-bad sel määral, et loomal raskeks läheb suud avada. Teravaks jäävad nad närimisel sel põhjusel, et nende välimine külg kõvast hambavaabast, sisemine aga harilikust luukoest on. Luukude, kui pehmem osa, kulub kiiremini kui välimine vaap. Kihvade kohal on lõualuudes tühi ruum. Purihambad on karedate pin-dadega. Lõualuud võivad liikuda ette- ja kahele poole. Selle juures jahvatavad purihambad nagu veskikivid toitu peeneks. Orav on närija loom.

Vaenlasi on oraval palju; kuid nende eest on ta oma ergu kuulmise ning terava nägemisega kaitstud. Kõrvalestad lõpevad oraval karvatutiga.

Kevaditi elavad isane ja emaloom paaris. Ühiselt ehitavad nad omale puu otsa okstest pesa, mille seest pehmete ainetega vooderdavad. Emaloom sünnitab suve jooksul paaril korral 4—8 poega. Vanemad toidavad neid alguses pesas: ema esimestel päevadel imetades ja pärast isaga ühiselt neile muud toitu mu-retsedes. On pojad juba tugevamaks saanud, siis õpetavad vanemad neid puudel ronima, hüppama ning endale toitu otsima.

Talveks korjavad oravad omale pessa toitu tagavaraks. Külmal ajal liiguvad nad vähe ja viibivad enam jagu aega pesas lamades. Talvel muutub nende harilik suvine pruun värv halli-maks. Sel värvimuutumisel on suur eluline tähtsus. Suvel ei eraldu pruunikas värv ümbrusest, nagu talvel jälle hall vähe märgatav on. Seesugust värvi muutumist aasta-aegade järele kutsume aastaaja-värviks.

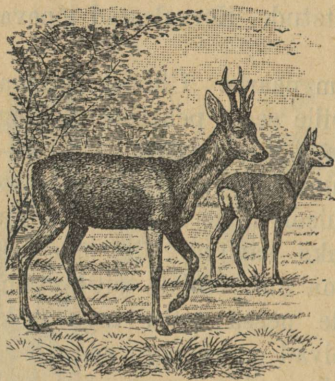
Eespool vaadeldud loomade juures märkasime, et paljude kehaehituses kajastusid tähtsamad elutingimused. Sedasama võisime ka orava juures täiel määral tähele panna.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kirjelda orava hammaste ehituse ise-ärasusi. 2. Kuidas muudab orav aasta-aegade järele värvi? 3. Kes on orava vaenlased? 4. Kuidas paljuneb orav? 5. Kas võime oravat toitmise järele taim- või loomtoitlaseks pidada? 6. Katsu jalutuskäigul värskel lumel leida orava jälgi; joonista nad üles. 7. Vaatle, kuidas orav pähklaid avab, kuidas käbidest seemneid välja võtab. Joonista orav käbinärimisel. 8. Võrdle oravat ja jänest.

Hirv.

Vaatlused. 1. Tuletage meelde, missugustes metsades olete hirve näinud; pärige ka külast vanematelt inimestelt, kus nad on hirve näinud. 2. Kirjelda hirve suurust, suvist ja talvist keha värvi, jalgade ehitust, võrreldes eesmist ja tagumiste pikkust. 3. Selgita, millega kaitsevad isa- ja emahirv end vaenlaste eest? 4. Vaadelge, mida tarvitavad hirved toiduks, pärige selle üle metsavahtidelt ja vanematelt põllumeestelt järele. 5. Katsuge vanematelt inimestelt teada saada, millal nad esimesi hirvi oma küla paigus on hakanud nägema. 6. Katsu selgitada, kuidas elavad hirved, kas karjas koos või üksikult.

Hirved armastavad elada valgusrikastes metsades, kus esineb tihe alusmets. Alusmets on sünnis varju- ja toidupaik hirvedele.

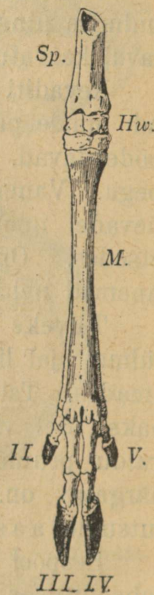
183. joon. Hirv.

(184. joon.). Keha on roostepunase kareda harjas-karvaga kaetud. Talvel aga muutub karvkuub pikemaks, pehmemaks ja omandab roheka või hallikasmusta ilme. Silmad on suured, liikuvad kõrvad pikad ja põgenemishoosul tahapoole sihitud. Haistmine on terav. Teravate meelte peale vaatamata on keha ehitus kohanenud kiireks liikumiseks.

Hirve armsamateks peatusaladeks on, nagu alul nägime, mets, eriti metsaveere alad, kus läheduses viljapõllud ja lopsakad heinamaad. Siin rapsib ta rohtu, lehti, pungi ja puude noori

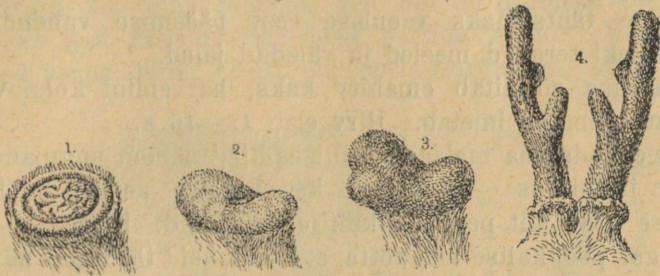
Hirv on üks meie suurematest metsa elanikkudest, kes alles 19. sajandil levis lõunast põhja üle terve meie kodumaa (183. joon.).

Ta on umbes 1 meetri pikkune, kõrge, peenikeste jalgadega loom. Jalad on varustatud teravate kõvade sõrgadega

184. joon. Hirve jalg. II.—V. varbad sõrgadega.

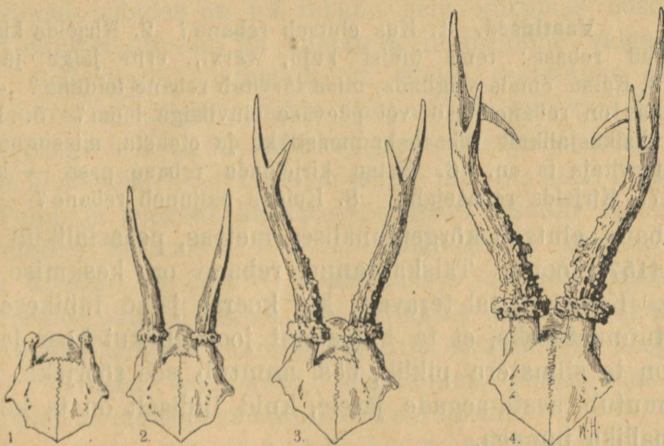
kasvused. Toidul käib ta õhtuti, öösi ja vara hommikul. Toidu seedimine toimub samuti kui veistelgi. Ta mäletseb toidu kahel korral läbi. Talvel toituvad hirved pea ainuüksi puude noorte kasvude ja pungadega, mispoolest nad noorele metsale tunduvat

185. joon. Sarvepunga arenemine.

kahju teevad. Hirvedel on palju vaenlasi: rebased, hundid ja inimene. Viimsel ajal on hirved metsiku kütamise tagajärjel meie metsadest pea täielikult hävitatud.

Vaenlaste vastu võitleb emahirv oma tugevate teravasõraliste jalgade löökidega. Isaloomadel on selleks veel sarved. Esime-

186. joon. Mitmesuguse vanadusega hirvede sarved.

sel eluaastal kasvab isalooma otsale kaks lühikest sarvenutti, nõndanimetatud „sarvepungad“ (185. joon.). Sarved vahelduvad aastast aastasse. Äralangenud sarvede asemele võrsuvad „sarve-

pungadelt“ uued. Järgneval aastal omandab sarv ühe haru lisaks. Neljandast aastast peale jääb vahelduvate sarvede harude arv püsivaks. On toit hea, siis uuenevad sarved lühikese ajaga (186. joon.). Isad peavad isekeskis sagedasti suuri võitlusi, mille tagajärjel mõni surnuna võitluseväljale jääb.

Kõige tähtsamaks vaenlase eest pääsmise vahendiks on hirvele siiski teravad meeled ja väledad jalad.

Maikuus sünnitab emahirv kaks, harvemini kolm vasikat, keda oma piimaga imetab. Hirv elab 12—16 a.

Meie kodumaa metsades elutses hirve lähem sugulane, metsade ilu ja uhkus — põder, kes segaste aegade mõistmata küttimise tõttu siit pea täielikult on kadunud. Hirved ja põdrad tuleks igal pool kaitse alla võtta, et hoida neid täielikult hävimast.

Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle hirve ja veist. 2. Võrdle eriti nende sarvi. 3. Miks on hirve nina niiske? Võrdle põtra ja hirve. 4. Kuidas mõjub toidu rohkus sarvede vahetamise aja ja kujunemise kiiruse peale? 5. Joonista hirve jäljed lumelt oma kaustikusse. 6. Vormi savist või plastiliinist hirve sarved. 7. Kirjelda hirve hammaste ehitust. 8. Mis kasu, kahju saame hirvedest? 9. Miks on tarvilik hirvi ja põtru kaitse alla võtta?

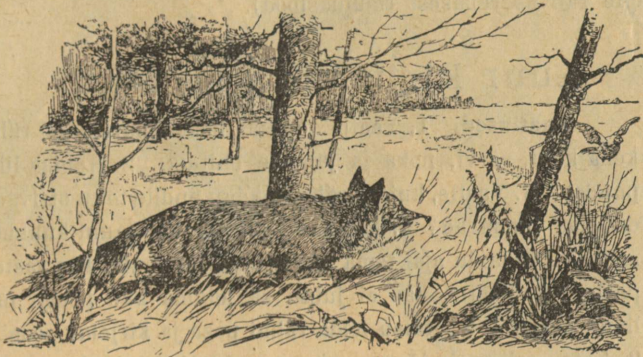
Rebane.

Vaatlused. 1. Kus elutseb rebane? 2. Kirjelda kinnipüütud rebast: tema üldist kuju, värvi, eriti jalgu ja saba. 3. Katsu omale selgitada, mida tarvitab rebane toiduna? 4. Uuri, kas on rebane öise või päevase eluviisiga loom? 5. Kirjelda üksikasjalikult rebase hammastikku ja otsusta, missuguse toidu tarvitaja ta on. 6. Katsu kirjeldada rebase pesa — koobast. 7. Kirjelda rebasejahti. 8. Kuidas paljuneb rebane?

Rebane elutseb kõrgepinnalises metsas, peajasjalikult metsa veertel (157. joon.). Täiskasvanud rebane on keskmise koera suurune. Koon on tal teravam kui koeral, jalad lühikesed, mis ühtlasi tunnustuseks, et ta halvemini jookseb kui koer ja hunt. Päeval on ta silmatera piklik, öösi muutub see sõõrjaks. Karvkuub muutub aasta-aegade järele, kuid üldiselt on ta kollakaspruun, hallika jumega.

Rebane on väga kaval loom. Kust teda sagedasti peletatakse, sealt hoidub ta eemale. Ainult hädakorral püüab ta oma vaenlastega avalikus jooksus võistelda. Tal on ülierk kuulmine ja haistmine. Juba kaugelt luurab ta nende varal oma saagi või vaenlase välja. Toiduks püütavaid loomi laseb rebane en-

dale õige lähedale või hiilib ise nende juurde ja rabab siis hüppelt nagu kasski. Ta püüab jäneseid, mets- kui ka kodulindusid, iseäranis rohkesti aga hiiri, kes tema peatoidu moodustavad. Sagedasti võib rebase kõhust leida kümnete kaupa hiiri. Ta ei anna armu ka linnupesadele. Nii on ta Hiiumaa sisejärvedel hävitanud igal kevadel pea kõik partide pesad. Meie teame, et hiired peaasjalikult õsiti oma peidu-urgastest saagil käivad.

187. joon. Rebane.

Seda silmas pidades on ka rebane neid küttimas õsiti; sellekohast eluviisi ilmutab ka silmatera muutumine valguse hulga järele. Selle peale vaatamata, et rebase peatoiduks on suuremad loomad, ei põlga ta toidu puudusel ka putukaid ja limulisi; hea meelega sööb ta ka mitmesugust puuvilja ja marju. Nii on rebane kõiksõoja, kuid tähtsam toidu-ühik on siiski lihatoit.

Pelju- ja poegade kasvatuse paigaks kraabib rebane omale kõrgemaise künkaisse koopad. Sagedamini kasutab ta aga määra koopaid ja suurte puude juurte õõnsaid aluseid, harva ka õõnsaid puid. Koopal on harilikult mitu väljakäigu-suud. Kui tabamis-hädaoht suureks muutub, edaspidiseks koopasse jäämiseks lootused kahanevad, siis katsub rebane mõnd vaba käiku mööda tähelepanematult eemale lipsata.

Emarebane sünnitab kevadel 5—8 poega, kes alguses, nagu koera- ja kassipojadki, pimedad on. Alguses imetab ta neid oma piimaga. Hiljemini toovad vanemad neile toiduks väikesi loomi, neid poolelusalt koju taludes. Uimastatud ohvrite kallal harjutavad noored rebased end küttimiskunstis. Muil aasta-aegadel elutsevad rebased üksikult.

Rebane on osalt kasulik, osalt kahjulik metsloom. Tähtsam vaenlane on temale inimene, kes teda naha saamiseks kütib.

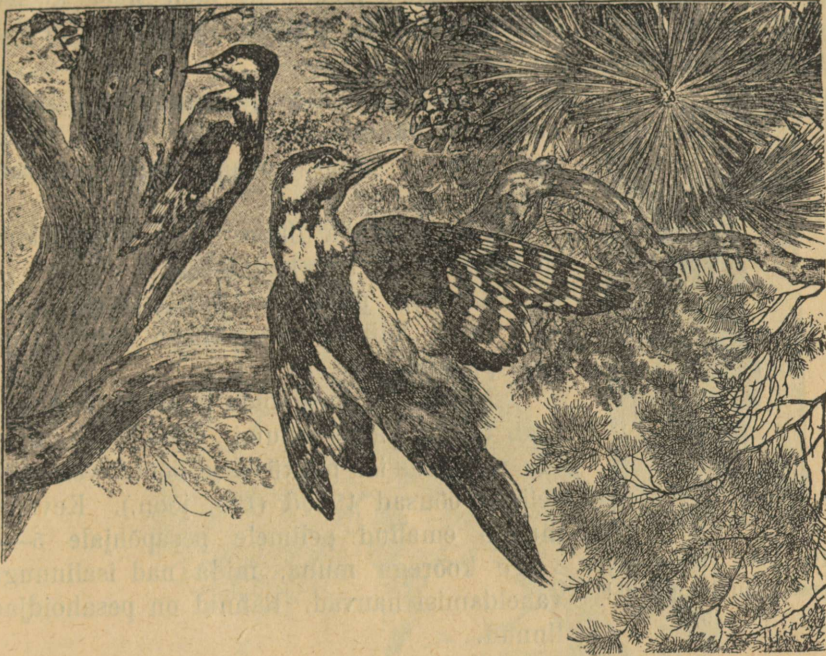
Ülesanded ja küsimused. 1. Missuguste koduloomadega on rebasele sarnasust? 2. Milles seisab kahju, mida rebane põllumehele ja kütile teeb? 3. Mis kasu toob rebane põllumehele? 4. Tuleta meelde, missugused loomad varemini käsitletud loomist tarvitasid segatoitu. 5. Joonista rebase jäljed lumelt. 6. Kirjelda lähemalt rebase elamiskohti. 7. Tuleta meelde, mida räägib rahvas rebasest (muinaslood).

Suur kirju rähn ja kägu.

Vaatlused. 1. Vaatle topitud eksemplari najal rähni ja käo keha kuju, värvi, noka ja jalgade ehitust. 2. Kuidas liigub rähn puudel? 3. Vaatle, kuidas rähn ja kägu endile toitu otsivad. 4. Kuidas nad lendavad? 5. Mis aasta-ajal on käo laulu kuulda? 6. Tee metsas käo laulu ajal tema häält järele ja vaata, kas vastab ta selle peale. 7. Vaatle, kas ei juhtu sa leidma käo poega mõne teise linnu pesast. 8. Katsu leida rähni pesa ja kirjelda seda lähemalt. 9. Katsu selgusele jõuda, missuguseid tõukusid ja putukaid hävitavad kägu ja rähn.

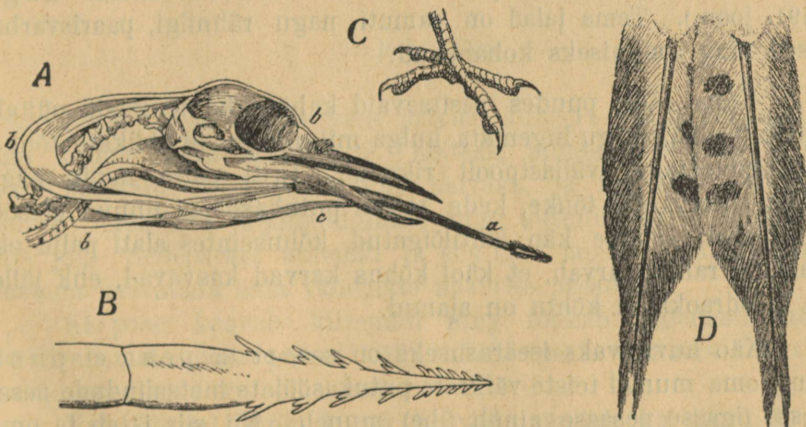
Kirju rähn on, nagu imetajaist loomadest orav, eht metsaelanik, õigemini puuloom; suurema osa oma ajast saadab ta toidu otsimise otstarbel puudel ronides mööda (188. joon.). Kogu kehaehitus on puudel ronimiseks kohanenud. Puudel ronimise korral on kõige tähtsam ülesanne jalgadel, eriti varvastel. Varbad on rähnil pikad ning teravate küüntega varustatud. Et oksedest ja puukoorest kindlamini võiks kinni hoida, hoiduvad nendest kaks ette- ja teised kaks tahapoole. Seesuguste varvastega linde kutsutakse paarivarbalisteks ja karonijalgadega lindudeks. Tugevate varvastega ning küüntega varustatud jalgadega võib rähn järske puutüvesid mööda väsimata üles ja alla joosta.

Rähn ei korja endale toitu, nagu teised linnud, puude küljest, vaid nende seest. Tema toiduks on mitmesugused koores ja puutüves pesitsevad tõugud. Nende päevavalgele toomiseks on rähnil terav peitlitaoline nokk. Tõukude asupaika üles otsides koputab ta nokaga siit ning sealt puutüve. Niipea kui ta selgusele jõuab, et puu koputatavast kohast alt urbne on, lõhub ta tugevate nokahoopidega sinna prao või augu. Vast

188. joon. Kirjud rähnid puutüvel.

uuristatud lõhest toob rähn oma nõelterava vastaskisudega varustatud keelega tõugud välja. Keelt tarvitab ta tõukude õngit-

189. joon. A — pea keeleaparaadiga; B — keele ots; C — jalg; D — saba suled.

semiseks kahel viisil: suuremad pistab ta läbi, neid keelele nagu orale võttes, vähemad jäävad lihtsalt kleepuvale keelele (189. joon.) kinni.

190. joon. Kirju rähni pesa. Puutüve piki-läbilõik.

Puu uuristamise juures on õige kõvad sabasuled rähnile tugitooliks. Neile toetudes võib ta puud nokaga õige hoogsasti raiuda.

Maad mööda liigub rahn hoopis kohmakalt, lendab aga kaunikesti.

Lapilisel puukoorel pakub kirju kuub talle head kaitset. Isastel on kiird (lagipea) punane.

Nagu rahn oma toidu puust saab, nõnda saab ta siit ka pesaruumi. Pesa jaoks uuristab rahn kas ise puutüvesse õõned või valib selleks õõnsad tüved (190. joon.). Kevadel muneb emalind pehmele pesapõhjale 5–6 valge koorega muna, mida nad isalinnuga vaheldamisi hauvad. Rahnid on pesahoidjad linnud.

Et rahnidel meie metsades läbi aasta tõukusid küllalt leidub, siis ei randa talveks lõunasse.

Rahn on metsapidamisele kasulik lind.

Teistest puudel ronijatest lindudest on eriti huvitav kägu (191. joon.). Tema jalad on samuti, nagu rahnilgi, paarisvarbalised ning ronimiseks kohanenud.

Kuna rahn puudes pesitsevaid kahjulikke tõukusid püüab, hävitab ablas kägu lugemata hulga mitmesuguste liblikate tõuke, mis metsataimi väljastpoolt rikuvad. Eriti palju nopib kägu puudel karvaseid tõuke, keda teised putukasõõjad linnud ei söö. Sellepärast leiame käo lahtilõigatud kõhuseintes alati palju okkaid, ja rahvas arvab, et käol kõhus karvad kasvavad, ehk jälle, et ta odraokkaid kõhtu on ajanud.

Käo huvitavaks iseärasuseks on see, et ta pesa ei punu ning oma munad teiste väikeste putukasõõjate metsalindude pesadesse (igasse pesasse ainult ühe) muneb. Nii siis jätab ta oma munade haudumise kui ka poegade toitmise mure teiste lindude

hooleks. Ekslik oleks arvata, et kägu võrastesse pesadesse munetud munad täiesti silmast laseks — ta peab nende saatust veel mõni aeg peale munemist silmas. Võrastesse pesadesse munemise põhjuseks on linnuteadlaste arvates kahe sugune asja-

191. joon. Kägu.

olu. Kägu muneb ühe kevade jooksul kuni 15—20 muna, umbes iga kolme päeva takka ühe. Esiteks, munemisaja pikkuse pärast läheksid esimesed munad halvaks, ja teiseks, seesuguse suure perekonna väljahaudumine ning toitmine käiks käole vist üle jõu. Sellepärast annabki ta siis oma lapsed üksikult kasu-lastena kasvatada oma vähemate naabrite pesadesse.

Käupoeg kasvab kiiremini ning tõukab sagedasti mõne kasuvanemate poja pesast välja. Selle peale vaatamata kasvatavad need teda kui oma last.

Kui sügisel tõugud ära kaovad, rändab ka kägu lõuna poole uuele söödamaale.

Ülesanded ja küsimused. 1. Miks võib rähn talveks meie metsadesse jääda, kuna aga kägu ära peab rändama? 2. Miks otsib emakägu putukasööjate lindude pesad oma poja kasvukohaks. 3. Vormi plastiliinist käo ja rähni pea. 4. Mis kasu toovad need kaks lindu meie metsadele? 5. Tuleta meelde, mida teab rahvas käost ja rähnist rääkida.

Müürikull.

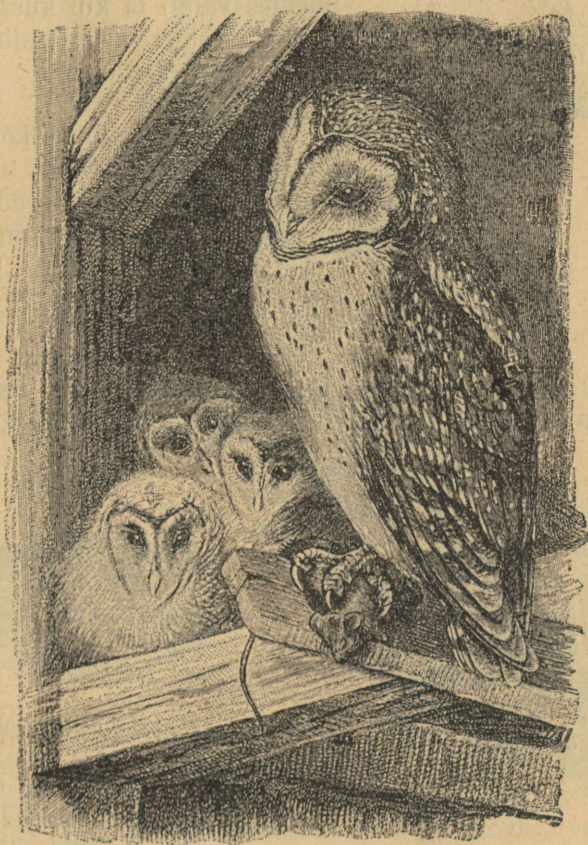
Vaatlused. 1. Vaatle täistopitud müürikulli suurust, keha vormi, selle katet, katte värvi, nokka, jalgu ning kõrvu. 2. Katsu vahet teha keha katvate sulerühmade vahel. 3. Selgita, mille poolest erineb müürikulli sulestik varemini tundmaõpitud lindude omast? 4. Pane tähele, millal lendab müürikull. Missugune on ta lend? 5. Katsu selgitada, mida tarvitab ta toiduks. 6. Vaatle tähelepanelikult isesuguseid rulle müürikulli peatuskoha lähedal. 7. Vaatle müürikulli pesa ja mune ning kirjelda neid.

Müürikull on pehme koheva sulestikuga suur lind (192. joon.). Ta elutseb metsades; eriti armsaks peatuspaigaks on temale varemed ja üksildased metsa-heinamaade küünid ning õõnsad puud. Päeval suiguvad need linnud siin kergel unel kuskil varjatud nurgas. Raske on neid siin märgata, sest tumehall sulestik ei eraldu ümbruse pinnast. Videvikul lendavad nad saagile. Valgeil õil kestab püük läbi öö päikese tõusuni; ainult väga pimedail õil peatuvad nad kottpimedal ajal. Nii on siis müürikull öise eluviisiga lind, mille kohaselt tal paljud kehalised omadused on kujunenud.

Kere koguga võrreldes on neil väga suur pea. Pea lame-dal esipoolel on silmad, mis otse ette vaatavad, kuna suuremal osal lindudel silmad kahel pool pead asetuvad. Silmad on pimedas nägemise kohastumisvõimega nagu kassilgi. Päevane valgus on müürikulli silmadele liiga ere. Tema silmi piirab kohev kiirtena seatud sulevõre.

Müürikulli lend on siidpehme koheva sulestiku tõttu täitsa hääletu. Kohevat sulestikku võiab ta, nagu teisedki varemini vaadeldud linnud, sabanukil asuvas näärmes valmiva võidega. Selle peale vaatamata on ta sulestik väga niiskusetundlik.

Müürikulli toiduks on peajasjalikult hiired ja väikesed linnud ning putukad. Sellele röövelu-viisile vastavad ka tema nokk ja jalad.

192. joon. Müürikull oma pesa juures.

Pealisonka alul on vahenahk ja ninasõõrmed; viimased on sulestiku katte all. Pealisonk on tugevasti kõverasse koolutatud ja ulatub sirpjalalt üle alusnoka. Kummagi nokapoole servad on nuga vahedad.

Lühikesed jalad lõpevad tugevate küüntega (193. joon.). Jalad liigestuvad kere tagumise osaga ja selle tõttu näib, nagu

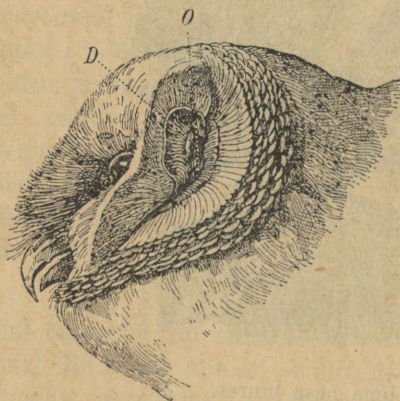
seisaks müürikulli kere püsti. Neljast varbast võib tagumine veidi ette- ja tahapoole pöörduda. Seesuguste küünte ja nokaga haarab ta oma saaki. Videvikus kuulmatult heinamaa või põllu kohal liueldes vajub ta kui kuul alla, kui märkab rohus mõnd hiirekest või muud suupärast pala.

193. joon. Müürikulli jalg.

Terava nägemise kõrval mängib püügil väga tähtsat osa ka erk kuulmine. Näo sulevõrude taga on kummalgi pool pead suur väline kõrva-auk, mida piirab kõrge lest (194. joon.).

Enne toidu neelamist lööb müürikull selle oma nokaga surnuks ja kugistab siis tervelt alla. Ta on söölas lind. Hari-

194. joon. Müürikulli kõrv. D — kõrva lest; O — kõrva auk.

195. joon. Müürikulli klimp.

likult kugistab ta oma saaki nii, et selle pea ees läheb. Seedimine on kiire. Kõik seedimata palad, nagu karvad, sulled, kondid, pöörduvad rullidena kokku ja rändavad tuldud teed mööda nokast suurte

sitkete klimpidena välja (195. joon.). Müürikull hävitab suure hulga mitut liiki kahjulikke hiiri ja toob sellega põllupidajale tõsist kasu. Kahju, mida ta vähemate lindude mürdmisega sünnitab, on kaugelt vähem eelnimetatud tulust.

Müürikull ehitab oma pesa kas õõnsasse puusse, varesse või künide katuste alla. Muneb kaks korda aastas harilikult

196. joon. Kassikull kinnipüütud jäneseга.

6—9 muna. Munadest väljatulevad pojad on abitud ja jäävad kauaks vanemate hoolele pessa. Nii on müürikullid pesahoidjad.

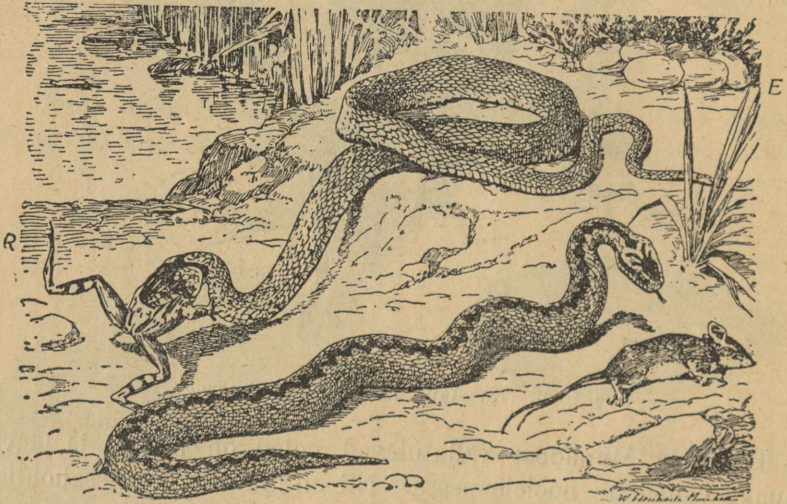
Müürikulli lähem sugulane ja tema taolise eluviisiga on kassikull (196. joon.). Tema toiduks on hiired ja teised vähemad loomad. Ta hävitab palju jäneseid, isegi hirve vasikaid ja on selle tõttu kahjulik.

Ülesanded ja küsimused. 1. Missugused ühised jooned on müüri- ja kassikulli eluavaldustes? 2. Seleta, mille tõttu on müürikulli lend hääletu. 3. Kas võivad õige noored müürikullid lennata? 4. Mida teevad väikesed linnud, kui nad juhtuvad päeval nägema kohmakat müürikulli? 5. Missuguseid öökullisid võid veel kirjeldada? 6. Joonista nende noka ja varvaste pilt.

Rästik ja nastik.

Vaatlused. Katsu üldjoontes kindlaks teha, kus elutsevad rästikud ja nastikud. 2. Kirjelda kummagi pikkust, keha vormi, katet, värvi ja liikumisviisi. 3. Kirjelda nende suu ja silmade ehitust. 4. Vaatle, kuidas nad toitu võtavad; milles lähevad nad üksteisest lahku toiduvõtmise viisis? 5. Kui juhtumisi leiad nende mune, siis too nad koju ja vaata, mis neist välja areneb. 6. Mis täidab neil kummalgi katsumisorgani ülesandeid? 7. Vaata, ehk leiad kuskilt „ussi“ kesta; kuidas ajavad nad kesta?

Rästik elab meie kodumaal igal pool ja teda võib kergesti ära tunda sakilisest tumedamast vöödist, mis piki selga käib (197. joon.). Muude kehaosade värv on heledam: kord tume-

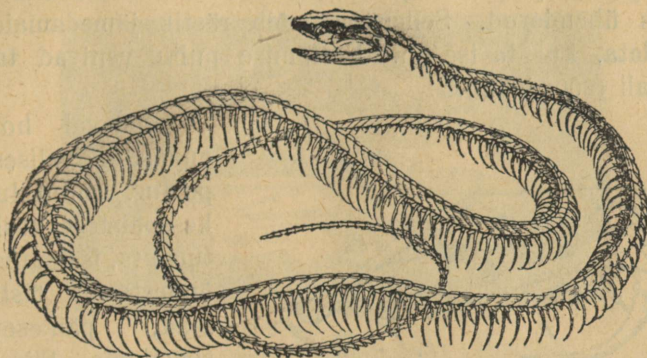
197. joon. Rästik (all) ja nastik (üleval).

hall, kord pruunikashall, olenedes ümbruse värvist, kus rästik elab.

Rästikul jalgu ei ole. Ka õla- ning niudevöö luud puuduvad. Oma keha lohistab ta loogeldes edasi, nagu sisalikki — ta roomab. Sellepärast nimetatakse teda roomajaks.

Selgroos on kuni 300 üksikut lüli (198. joon.), mis kindlasti, kuid painduvalt üksteise külge on kinnitatud. Sellepärast võib rästik mitmekujulisse kerasse tõmbuda.

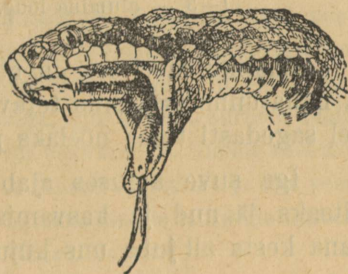
Saaki käib ta öösi varitsemas; seda tunnistab tema silma-tera korraldus (nagu kassil). Tema toit on hiired, konnad ja sisalikud. Oma kaheharulise keelega, mis alumise moka lohust

198. joon. Nastiku luukere.

välja käib, katsub ta kui väljasirutatud käega ja tunneb temaga asju juba teatava maa takka.

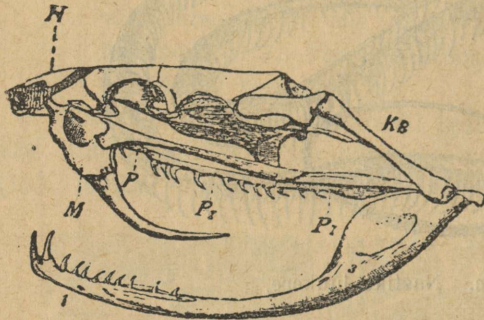
Saagi surmab ta oma mürgihammastega (199. joon.). Hammustatud loom sureb peaaegu silmapilkselt. Mürgihambad asetsevad ülemisel lõual ja on siis, kui suu kinni, konksutatud, vastu suulage. Kummalgi pool on üks paar hambaid, milledest üks tegev ja teine tagavaraks — ta vahetab mürgihambaid suve jooksul mitu korda. Peenikeste ning teravate mürgihammaste sees on toruke, mida mööda isesugusest mürgi-

199. joon. Rästiku pea; näha mürgihambad.

kotikesest mürki haava tungib, kui selle kotikese peale rõhutakse. Mürki valmistab eriline mürginääre. Rästiku mürk on väga kange ja mõjub ka inimese peale sagedasti surmavalt. Kõige parem on hammustatud koht ruttu välja lõigata, et mürk üle keha laiali ei saaks laguneda. Rästikust nõelatule peab andma võimalikult rohkesti viina — sel puhul ei pane viin inimest purju. Rästiku nõelamise järel peab tingimata arsti poole pöörama.

Rästiku pea ehitus on veel selle poolest iseäralik, et ta oma suud võib väga laiali ajada. Alumine lõualuu on venivate kõitmete abil teiste näoluudega seotud. Peale selle on veel alumise lõualuu parem ja pahem pool oma esiosas venitatava kõõlusega isekeskis ühendatud. Sellepärast võib rästik jämedamaid loomi ära neelata, kui ta ise on. Neelamise puhul venivad ta lõuad väga laiali (200. joon.).

200. joon. Mürgilise mao pealuu. M — ülemise lõua luud mürgihammastega; P₁ P₂ — hammastega kaetud suulae-luud; H — ninaluud; 1—3 — alumine lõug.

Päeval hoiab ta ennast kõrvalises kohas peidus. Ainult ilusal päikesepaistesel keskpäeval tuleb ta, iseäranis pärast õnnestunud öist küttimist, päikesepaistele soendama. Siin toimub seedimine kiiremini, sest rästikul on hingamise ja vere-ringvoolu korraldused samasugused kui sisalikul, — ta on vahelduva temperatuuriga loom.

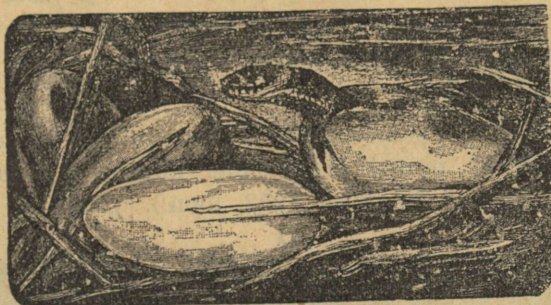
Rästiku meeltest on nägemine ja kuulmine hästi arenenud, ja nahatunne iseäranis terav kaheharulisel keelel, mida eksikombel sagedasti tema nõelaks peetakse.

Iga suve alguses ajab rästik oma vana soomuskesta, mis kitsaks jäänud ja kasvamist takistab, maha. Selleks ajaks on vana kesta all juba uus kujunenud.

Talve saadab ta sügavas puujuurte all suikuvast olekus, talveunes mööda. Talveune põhjuseks on ka siin, nagu sisalikulgi, see asjaolu, et välise temperatuuri langemisega keha soojus nii madalale langeb, et eluks tarvilised toimetused ei toimu enam soovitava kiirusega.

Kevadel muneb emaloom nahkkestaga mune, milledest kohe noored rästikud välja tulevad. Sagedasti langeb munemise ja poegade munast välja tuleku moment ühte ja näib, nagu sünnitaks rästik elusaid poegi. Rästik on nii siis muneja-poegija.

Rästikut nimetame maoks. Meil on veel teine madu, na'stik, kes ilma mürgihammasteta. Nastiku 15—20 muna, mida ta sõnnikusse armastab muneda, haub päike välja (201. joon.). Nastiku toiduks on konnad, putukad ja kalad.

201. joon. Nastiku poja munast väljatulek.

Et madude keha ülipikaks on veninud, siis on sellekohaselt ka nende sisemised elundid mõondunud. Nii näiteks on pikaksveninud kopsudest ainult parem pool õige pika kotina arenenud, neerudest jälle pahem.

Ülesanded ja küsimused. Katsu selgusele jõuda, kuidas liigub nastik libedal klaaspinnal? 2. Miks nimetame nastikut ja rästikut külmaverelisteks loomadeks? 3. Miks ei hau nastik ise oma mune nagu linnud? 4. Katsu mõnd juhust kasutada nähtuse selgitamiseks, kui kiiresti surmab rästiku mürk hiire. 5. Kuidas surmab siil rästikut või nastikut? 6. Nimeta veel mõnd madude vaenlast. 7. Mis põhjusel suiguvad maod talveunne ja kus veedavad nad talve? 8. Milles avaldub rästiku hammustamise mürgitus inimeses ja loomades? 9. Kuidas arstib rahvas rästiku haavu?

Punane metsasipelgas.

Vaatlused. 1. Vaatle okasmetsa all sipelga pesi ja kirjelda nende asukohti varju suhtes, välimist kuju ja ehitusmaterjali. 2. Kirjelda punase sipelga kehaehitust. 3. Vaata, kuidas toovad sipelgad oma pessa ehitusmaterjali ja toitu. 4. Vaatle nende liikumiskiirust ja katsu millimeetrites ära määrata, kui palju maad jõuab sipelgas ühe minuti jooksul edasi. 5. Aseta mõni tõuk sipelgasale ja pane tähele, mida teevad sellega sipelgad. 6. Mida tar-

vitavad sipelgad toiduks? 7. Kaeva labidaga natuke sipelgapesa küljest ja kirjelda üksikasjaliselt, mida sa siis näed. 8. Pane lehe-
täidega oks sipelgate tee lähedale ja jälgi, mida võtavad sipelgad
nendega ette. 9. Pane sipelgas oma käele ja vaata tema talitusi.
10. Vaatle sipelgapesa tegevust suvisel päikesepaistelisel ja sügi-
sepäeval. 11. Missuguseid muid loomi oled sa sipelgapesas
näinud?

Okasmetsadest päikesepaistelitest kohtadest leiame kõrgeid
kuhikuid, millede pinnal ja lähemas ümbruses õrna, painduva
kehaga loomakesed liuglevad (202. joon.). Need on punased si-

D

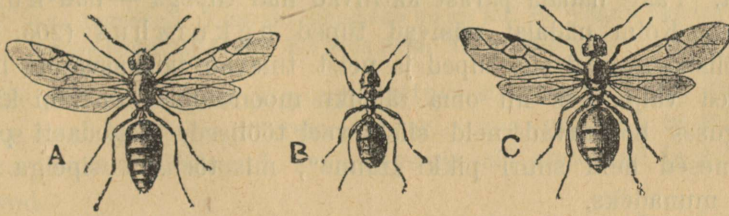

G

202. joon. Punane metsasipelgas. D — munad (pildi keskel); E — väikesed
vastset; F — suured vastset; G — tuped.

pelgad ja nende kunstlikud pesad. Olgugi et nende pesa väli-
selt lihtne okastest ja muust peenikesest purust kokkuäetud kuhik
näib olevat, on ta sisemine ehitus ometi väga keeruline. Ta
jaguneb paljudeks kordadeks ja need korrapärasteks suuremateks
ja vähemateks kambriteks ning käikudeks. Osa ruume on ko-
guni sügavamal maa sees. Värsket õhku saab see pesa maa-
pealsete avauste ja käikude kaudu. Need avaused on ainult
päeval avatud, öösiti aga kaetud. Samuti katavad sipelgad neid
ka vihmaseil, jahedail ja sombus ilmadel.

Sipelgapesa elanikud on vähesed tiivulised isa- ning emaloomad ja mitmed sajadtuhanded tiibadeta töölised (203. joon.). Töölised on pooleni arenenud emad; nende hooleks on kogu pesa

203. joon. Punane metsasipelgas. A — isa; B — tööline; C — ema.

korrashoidmine, kaitsmine ja järeltuleva põlve toitmine. Töövahenditeks on neil tugevad lõuad. Perekonna kõigi kolme iserühma loomakeste keha koostub kolmest osast: peast, rinnast ja tagakehast.

Sipelgate toiduks on taimed kui ka loomad. Oma tugevate lõugadega järavad nad tõuke, limulisi ja söövad surnud imetajate, lindude ning teiste selgrootuste liha. Ainult viimaste luud jätavad nad järele. Sipelgad on ka suured maiasmokad. Nad lakuvad hea meelega mett, samuti noolivad nad himukalt lehetäide magusaid väljahteid (204. joon.). Sagedasti koguvad sipelgad oma pesale lehetäisid ja toidavad neid siin selle eesmärgiga, et saada neist magusat „piima“. Nii on siis meie metsasipelgad karjapidajad.

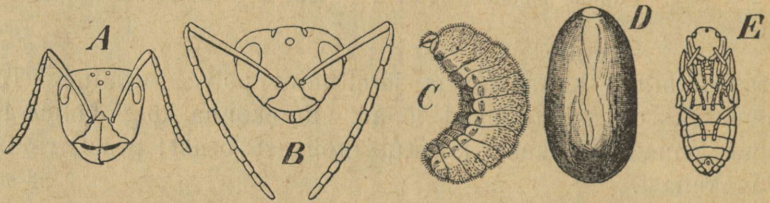
Kallaletungimise- ja kaitsevahendiks on sipelgal lõuad. Nendega haarab ta oma saagi, surub tagakeha otsa haavakohale ja pritsib sinna mürki (sipelgahape), mis põletavat valu sünnitab. Sipelga vaenlased on rähn ja teiste pesade sipelgad. Viimased eraldatakse omadest haisu järele.

204. joon. Sipelgas lehetäid noolimas.

Sipelgad paljunduvad munade kaudu. Augustikuul lendavad isad ja emad pesast välja. Pesast väljas lennol olles hävivad isased sipelgad. Töölised toovad pesa ligidale mahalasku-

nud emad pesa sisemistesse ruumidesse munema ja murravad nüüd nende tiivad ära. Magunaseemne suurustest munadest tulevad mõne päeva pärast silmadeta ja jaluta tõugud välja. Töölised hoolitsevad kõigiti nende abitute olevuste toitmise ja kaitse eest. Paari nädala pärast kattuvad nad tupega — nad nukkuvad. Kolm nädalat püsivad tupid nukurahus (205. joon.). Töölised avavad siis tupid ja neist tulevad täiskasvanud loomakesed välja, kes nii oma täieliku moondumise on läbi käinud. Alguses hooldavad neid siiski veel töölised. Sagedasti peavad inimesed neid suuri pikki „mune“, mis tõeliselt sipelga tupid on, munadeks.

205. joon. Punane metsasipelgas. A — töölise pea; B — isase pea; C — vastne; D — tupp; E — nukk.

Sipelga tõukude ja nukkudega söödetakse toalinde ja kuldkalu akvaariumides. Sipelgaid piirituses leotades saadakse leotis, mida tarvitatakse arstimisvahendiks. Sipelgaid tuleb mitmesuguste tõukude ja mädanevate raibete hävitamise tõttu metsa politseiks pidada. Sipelgate pesad on paigaks, kus paljud metsaputukad omale päriselanikkude kõrval peljupaika ja toitmisala leiavad.

Talveks matavad sipelgad oma pesa käigud hoolega kinni ja suiguvad pikale talveunele koondunult pesa sügavamaisse osadesse.

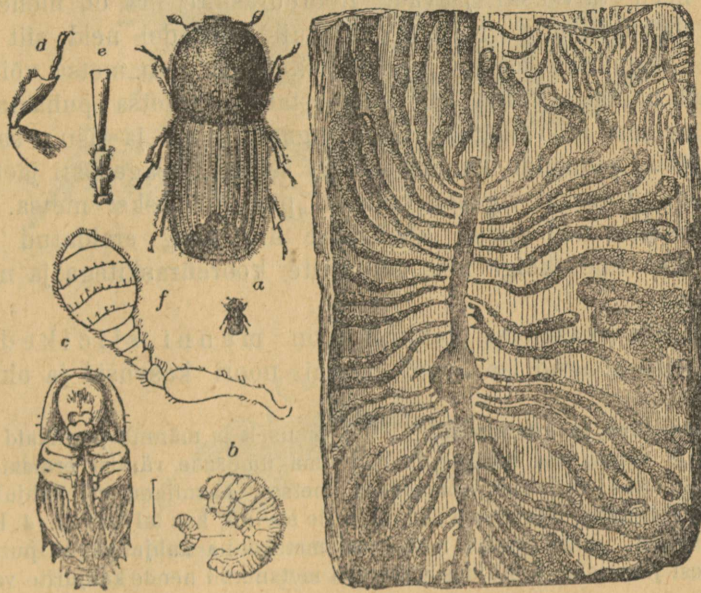
Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle sipelgaid mesilastega. 2. Miks peab sipelga vastseid toitma? 3. Pane mõni surnud hiir sipelgapesa lähedale ja pane tähele, mida teevad temaga sipelgad. 4. Too selle hiire luukere loodusloo-kogusse. 5. Valmista savist või plastiliinist sipelgapesa. 6. Nimeta taimi, millede õied on kaitstud roomajate meemaiaste putukate eest. 7. Miks nimetame sipelgaid ühiskondlikkudeks putukateks?

Kuuse kooreürask.

Vaatlused. 1. Vaatle kuusepuu-halgudel koore alust, eriti õõnsaid harunevaid käike. 2. Katsu samasuguseid käike leidas kasvavate pödurate kuuskede koore alt. 3. Vaatle nendes käikudes leiduvaid loomi. Kirjelda neid. 4. Joonista nende käikude pilt.

Puudel elutsejaist ja puust toituvaist putukaist on kuuse kooreürask kõige suurem kahjur. Oma nime on ta sellest saanud, et tema tõugud kuuse koore all elutsevad ja sellest toituvad.

Ta on väike 5 mm pikkune silindrikujuline põrnikas. Pea on väike, rind väga suur, ligi tagakeha suurune. Keha üldine värv on vahelduv kollasest kuni tumepruunini. Keha kitiin-

206. joon. Kooreürask.

a — kooreürask; b — vastne (loomulik suurus ja suurendus); c — nukk;
e — jalg; f — kobija; d — käpp; g — käigud.

katted on karedad, kärnilised. Väikesel peal, mis terveni rinna varjul, on nuiataolised katsumissarved — kobijad. Lõuad on tal iseäranis tugevad. Kuuse kooreüraskid lendavad oma talvi-

sest koorealusest pesitusurkast kevadistel soojadel vaikesel päeval välja (206. joon.). Sel ajal hõljuvad nad tihedalt metsa all suuremates salkades. Peale seda väljalendu valguvad nad laiali üksikult munemispaika otsima. Harilikult jäävad nad peatuma kuidagi vigastatud kuuskedele, harvemini tervetele puudele. Tugevate lõugadega purevad nad koore läbi ning uuristavad tüve pinda mööda koore alla nn. emakäigu. Tööl tekkivad purud surutakse jalgadega käigust välja. Käik ulatub harilikult mähiringini. Ema paneb emakäigu külgedele kuni 100 muna. Munadest välja tulevad vastsed on silmadeta ja jalutud, kuid tugevate lõugadega. Nad puurivad emakäigu kõrvale omad käigud. Kooreüraski tõuke kutsume röövikuteks. Käigu lõpul nukkuvad röövikud. Nukkudest kujunenud põrnikad lendavad enne sügist välja ning asetavad oma munad teistele puudele, kuhu need talvekski jäävad. Kooreüraskite arv on mõne puu koore all väga suur. Nii on üksikuil kordadel neid siit kuni 20.000 eksemplari leitud. Kooreüraskite eest on metsa võimatu täieliselt hoida. Osalist kaitset teostatakse metsa puhastamise teel: metsast kõrvaldatakse kõik vigased puud ja risu; samuti ei või jätta puusüldi kauaks metsa seisma. Sagedasti jäetakse aga üksikud vanad vigased kuused „püügipuudeks“ metsa. Sügisel võetakse nad maha, kooritakse ära ning eraldatud koor hävitatakse tules kõigi neis leiduvate kooreüraskitega ja nende munadega.

Teiseks okasmetsa kahjuriks on männi siidikedrik. Selle liblika tõugud laastavad männi noori kasvusi ja okkaid.

Ülesanded ja küsimused. 1. Otsi kuuselt ja männilt põrnikaid ning liblikaid ja vaata, mis määral on nad oma ümbruse värvist eraldatavad. 2. Selgita, kas on leitud loomakesed metsale kasulikud või kahjulikud. 3. Katsu selgitada, mis moodi nad talve üle elavad, kus talvitavad. 4. Kuula metsnikkudelt, mida teavad nad oma metskonna kahjulikkude putukate tegevusest jutustada. 5. Kuidas võitlevad metsnikud nende kahjurite vastu?

Mets.

Vaatlused. 1. Kirjelda, missugused puud moodustavad teie lähema metsa. 2. Pane tähele, millised iseärasused on kuusiku, männiku, segametsa ja kaasiku alusmetsas. 3. Vaatle hoolega metsa-aluse mulla koosseisu. 4. Kirjelda, missugusteks rodudeks

(rinneteks) langeb teie lähem mets. 5. Mäherdusi loomi oled lähemas metsas tähele pannud? millega nad end toidavad? 6. Kirjelda, missugust mõju avaldab mõne puu mahalangemine tema all kasvava taimestiku peale. 7. Kirjelda, kuidas kasvatatakse ja korraldatakse noort metsa. 8. Miks jäetakse raiesmikule seemnepuud?

Süveneme vaadeldes näit. männimetsa sisemisse elusse. Seemned, mis metsa-alusele niiskele mullale sattunud, hakkavad

207. joon. Metsa-aluse võsa 27-aastane männ, kõrgus 45 sm, jämedus 1 sm.

idanema. Kuid peagi närbuvad ja hävivad noored taimed varjus — valguse puudusel. Edasi arenevad ainult need noored männikesed, mis seemnena mõne lagedama koha peale sattusid, nagu mõne mahalangenud vana puu asemele, kus noorele taimemele jätkub kosutavat päikese valgust. Noor metsavõsa katab lageda koha õige pea, olgugi et ta kasvamine valguse nappuse

pärast õige aeglane on. Alusmetsa noorte puude võra (kroon) on harilikult lai (207. joon.). Laia võraga puu suudab kasinat valgust rohkem kinni püüda.

Jõuab aga noor võsa suurema valguse kätte, milleks ena-
mail juhtudel vana metsa maharaiumine või mahalangemine
kaasa aitab, siis hakkavad kõik ta üksikud liikmed kiiremini
sirguma, kasvama. Peagi ulatuvad nende võrad kokku ja takis-

208. joon. Võistlevad männid.

paisuvad jämedamaks, võra läheb tugevamaks, kuna mahajääjad
vähese valguse pärast närbuma hakkavad ja jällegi hävivad, ära
kuivavad. Nii valmib sellest võistlusest suur mets, mis meie
majapidamises kõrge väärtusega.

Metsa-alust katab õhem või paksem mustmulla-, huumuse-
kiht. Lehtmetsa all on ta paksem, okasmetsa all õhem. Huumus
sünnib mädanevaist lehtedest ja muudest taime kõduvaist

tavad valguse läbipääsmist
allapoole. Siin hakkavad
noored männid juba isekeskis
üksteise pärast kannatama.
Nad püüavad üksteisest üle,
kõrgemaks kasvada; kes teis-
test tugevam, jõuab ette, saab
rohkem valgust, kuna aegla-
semalt kasvavad, nõrgemad
jäävad varju, näruvad ja
kuivavad viimaks päris ära
(208. joon.). Järelejäävad
männid poetavad, üksteise
võidu pikemaks kasvades,
alumised, varjujäänud oksad
maha, millede jäljedki tüve
uute aastaringide pealekas-
vamise tagajärjel kaovad.
Mida kõrgemaks ja vane-
maks saab mets, seda vähe-
maks jääb ruum, ja omavahe-
line võistlus valguse järele
läheb uue hooga edasi. Need,
kes aga teistest üle jõudsid,

osadest. Vihmussid kohendavad seda musta jõurikast segu. Huumusest ja mädanevailt lehtedelt ammutavad seemned oma elujõu — nad peituvad oma seenkudedega selles kihis. Samal rindel esineb ka sammal. Järgmiselt rindelt leiame sõnajalgu, karukoldi, kanarbikku, mustikaid ja teisi madalaid taimi. Igaüks neist esineb enam-vähem kindla ilmega aluspõhjal ja teatud valgustusega alal. Kõrgemalt rindelt leiame toomingaid, lodjapuid, kadakaid ja teisi alusmetsa taimi. Ülemise, kõrgema rinde moodustavad täisealises metsas suured hõreda-võralised palgipuud. Muutub mingil põhjusel üks neist metsa rindeist, muutuvad enamil juhtudel ka teised.

Mida mitmekesisemad kõik need rinded oma koosseisu poolest, seda arvrikkam on ka loomastik, kes metsast omale toitu ammutab ja siin kaitset leiab. On ju taimtoitlaste loomade seas palju niisuguseid, kes end ainult teatavat liiki taimedega toidavad (kuuse kooreürask). Sellepärast on taimtoitlaste loomade hulk männikus ja kuusikus vähem kui segametsas, kus ka lehtpuud kuuskede ja mändide kõrval esinevad.

Kiskjate loomade arv metsas oleneb eeskätt eelnimetatud taimtoitlaste loomade hulgast: mida rohkem on metsas hiiri, seda soodsam on müürikullidel toitu saada; sellest olenedes võib müürikullide arv kasvada, ja vastupidi. Nagu näeme, olenevad teatava metsa-ala kiskjad seal leiduvatest taimtoitlastest, need omakorda jälle sama metsa taimestikust. Nii on terve metsa loomastik tingitud oma elus taimedest. Teiselt poolt oleneb taimestik samas alas kiskjate hulgast. Ei oleks antud metsas kiskjaid, siis kasvaks takistamata taimtoitlaste hulk, kes vastava taimestiku peagi hävitaks.

Loomad otsivad metsas otsekohe kaitse kõrval veel kaudset varju. Nii on paljude metsa elanikkude värv lähema ümbrusega ühtesulav. Puukoos esinevad liblikad on harilikult koore värvi (männi siidikedrik). Neid on raske koore peal tähele panna. Röövikud, kes lehti purevad, on tavaliselt rohelised. Orava kuub jälle on koore värvi. Maod, kes kuivanud lehtede vahel roomavad, on nende lehtede laadi kirjud. Metsa loomi kogupildis vaadates näeme, et mets neile kõigile kindla pitseri on peale vajutanud. Suurem osa neist võib ainult metsas elada — ühes metsahävimisega kaob ka see loomastik. Ei saa kujutella, et kooreürask, rähn ja orav metsata alal võiksid elada.

Metsast ei leia loomad endale ainult suvel toitu ja varjupaika, vaid ka talvel võrdlemisi sooja talvekorterit. Paljud poevad sambla alla ja ka sügavamale mulla sisse. Teistele on parajaks suikumiskohaks vanade puude koorealune ja puuriidad. Mitte ainult metsa enese loomad ei leia siit sooja varju külma eest, vaid ka paljud nurmede loomad tulevad siia ajutiselt külma- ja tuulepelgu.

209. joon. Kuusik.

Eespool nägime, et mets jaguneb paljudesse astmetesse — rinnetesse. Iga madalamal oleva rinde taimestik kasutab selle valguseosa, mis ülemistest üle jäi. Mets on nii taimede ja hulga teiste elusate olevuste ühing (209. joon.).

Mets avaldab ka mõju oma ümbruse peale. Metsa all on niiskem, suvel jahe- dam ja talvel pehmem kliima kui lagedal maal.

Metsarikkal maal on jõgedes vesi alati enam-vähem ühesuguse kõrgusega ja jõed veerikkamad kui lagedal. On tähele pandud, et peale metsade maharaiumist

ka jõgedes vesi palju madalamaks jäi. Metsarikastes kohtades ei ole ka tormid nii suure jõuga kui lagedal maal.

Meie ajal on metsad suurel hulgal maha võetud. Ülejäänud metsade eest peab aga inimene tõsist hoolt kandma. See hoolekanne avaldub kõige pealt kavakindlas metsa raiumises.

Mets jaotatakse näiteks 60—80—100 alaks, milledest iga aasta üks ala maha võetakse. Seesugust raiumisviisi tarvitades on alati täiskasvanud mets kasutada. Viimse ala maharaiumise ajal on sellel alal, millest raiumine algas, juba 60—80—100-aastane mets.

Peale kavakindla maharaiumise aitab metsa kaitseks tublisti kaasa karja eemalhoidmine, iseäranis noorest metsast. Kari sööb noorte puude lehti ning oksid, närib koort ning tallab noori taimi maha ja sünnitab noorele metsale sedaviisi väga palju kahju; sellepärast ei tohi loomi mingil tingimusel karjatada noores metsas, mille vanadus alla 15 aasta. Ka kuivikuid („rädi“) tuleb metsa alt ära koristada, et nende kaudu paljud haigused tervete puude külge ei saaks minna.

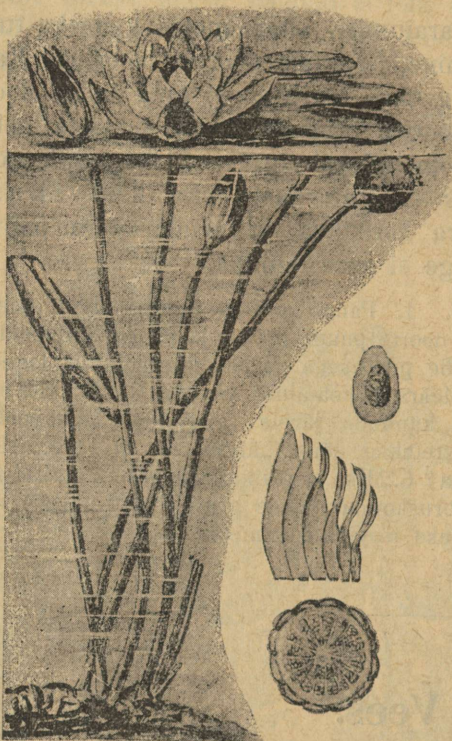
Ülesanded ja küsimused. 1. Pange metsas vaatluskäigul tähele, missugune on varjus kasvavate noorte puude pikkus ja jämedus võrreldult sama vanade ja sama liiki puude pikkusega ja jämedusega, mis lagedal kohal üksikult kasvavad. 2. Määra metsa-aluse võsa üksikute puukete vanadus. 3. Määra värskete kändude järele raiesmikul mahavõetud metsa vanadus. 4. Mida mõistetakse sõna „ürgmetsa“ all? 5. Miks peab metsa alt rädi ära korjatama? 6. Miks ei või karja noorde metsa lasta? 7. Mis mõju avaldab mets ümbruskonna jõgede peale? 8. Kuidas hoiab mets niiskust eneses? 9. Milleks tarvitatakse metsa meil?

Vees.

Valge vesiroos.

Vaatlused. 1. Iseloomusta vett, milles esinevad valged vesiroosid. 2. Vaatle vesiroosi lehtede ja õite seisumadala ja kõrge vee puhul. 3. Katsu selgitada, millal on valge vesiroosi õied öö-päeva vältusel suletud, millal avatud. 4. Selgita, miks on pool-avatud õied vähe silmapaistvad. 5. Tee lehe ja õite vartest mõnesugused läbilõigud ja vaata lõikepinda suurekstegeva klaasiga. 6. Mõõda lehevarte pikkuse järele vee sügavust. 7. Katsu juurida valge roosi juurikas mudaselt põhjalt välja, kirjelda teda ning joonista ta oma kaustikusse. 8. Kirjelda juurikalt algavaid noori lehti. 9. Selgita tolmukate ja kroonlehtede kujunemise sugulust vesiroosi õies. 10. Kirjelda vesiroosi vilja ja tema seemnete levitamise viisi.

Seisvates ja aeglaselt voolavates vetes, mille kaldaid piirab roog ehk kõrgastik, leidub ka uhkeid valgeid vesiroose (210. joon.). Vee all mudasel põhjal lebab vesiroosi käsivarre-jä-

medune varsjuurikas. Vara kevadel võrsuvad selle varre ladvapungast lehed ja õiepungad. Kui lehed alles noored ja vee all, siis on nad torusse rullitud. Rullitult on nad kevadise vee kõva voolu rebimise eest kaitstud. Kui lehe-roots vee pinnani jõuab, siis laotab lehelaba end lahti ja jääb vee peal ujuma. Leht ujub vee pinnal ka siis, kui ta varrelt eraldatud. Ujumisvõimeline on leht selle tõttu, et tema labas palju tühja õhuruumi. Mida enam kevadine vesi langeb, seda laiemale valguvad vesiroosi suured südajad lehelabad vesipeeglil. Kahaneb aga vesi vesiroosi asukohast täielikult ära, siis närbuvad ka kevadel kujunenud nõrgarootsulised lehed. Niiskel maapinnal elab aga vesiroos edasi, kuid arendab juurikalt kõvarootsulised vähemad lehed, mis rootsu toetusel vabalt õhus hõljuvad. Nii võib siis vesiroos kujuneda ajutiseks maismaa taimeks. Lehelaba pind on kumer ja kaetud vahaja korraga. Lehed on väga sikked. Lehelabale langev vesi koguneb siin ümmarikuks tilgaks ja veereb maha. Vesiroosil toimub auramine ja hingamine lehe pealmise pinna kaudu. Maismaa-taimedel sünnivad need nähtused laba alumise pinna kaudu. Peale labade on vesiroosi rootsudki varustatud õhuruumidega. Siin on need ruumid kujunenud pikkadeks torudeks, millede kaudu taime veealused osad

õhuga varustatakse (võrdle põldosjaga). Et vesiroosi leherootsudes tõesti on torukesed, seda võime kindlaks teha, puhudes läbi rootsutüki vette. Vette asetatud rootsu otsast tõusevad sel puhul õhumullid.

Noored õienupud on alguses vee all ning kaetud nelja tupplehega. Õitsevalmid nupud ulatuvad oma sitketel rootsudel vee pinnale, asetudes lehtede vahele. Siia pöörduvad tupplehed tagasi ja valge õis puhkeb täies ilus.

Õit lähemalt silmitsedes leiame välisservast sissepoole tungides, et kroonlehed mitmes ringis seisavad. Sisemised kroonlehed on välistest kitsamad ja lähevad ilma terava piirita üle tolmukateks. Nii on siis vesiroosi tolmukad ja kroonlehed ühisest sugemest, kumbki isesihis kujunenud elundid.

Vesiroosi õites puudub mesi, ja putukad, kes siin külalistena viibivad, saavad külakostiks ainult kergesti lõhnavat õietolmu. Et õietolm on niiskusetundlik, siis sulguvad vesiroosi õied õhtuti ja niiskel ilmal. Kroonlehed ja tolmukad toetuvad oma alumise otsaga ümmarikule sigimikule. Tolmumise järel langevad õie katted ja tolmukad ära. Magunavilja taoline sigimik pöörduv vee alla tagasi ja jääb siia kuni vilja valmimiseni. Viljakarbis valmivad seemned on pakitud limasesse koesse. On seemned valminud, siis mädaneb vilja kest ära, seesolev lima pundub ja valgub, katkestades vilja seina, ühes seemnetega vette. See seemnetega täidetud limatomp võib oma kerguse tõttu mõni aeg vees vabalt ujuda. Lõpuks vabanevad seemned limast ja vajuvad uutes kohtades põhja. Veelinnud jälle kannavad seemneid oma nokal ja jalgadel koguni uutesse vetesse; nii on nad vesiroosi seemnete levitamise teguriteks.

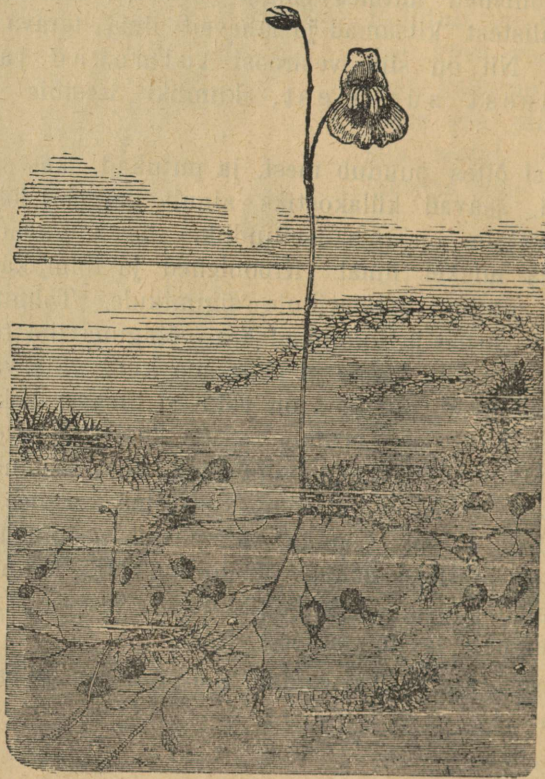
Valge vesiroosi kõrval esineb meil vaikseis vetes kollane vesikupp.

Ülesanded ja küsimused. 1. Joonista valge vesiroosi lehtede, õite ja juurika pilt. 2. Joonista valge vesiroosi õie läbilõik. 3. Joonista kroonlehtede pilt: järjekord õie veerelt keskele. 4. Joonista valge vesiroosi õie plaan. 5. Kirjelda vesiroosi sigimikku väliselt ja sisemiselt. 6. Katsu selgitada vesiroosi vilja valmimise ja levitamise nähtusi. 7. Võrdle valget vesiroosi ja kollast vesikuppu.

Vesihernes.

Vaatlused. 1. Katsu juunist augustini vaikes seisvas vees leida veepinnalt kitsaste ja kollaste lehekestega ja kollaste õitega esinevat taime. 2. Pane tähele väikesi ivakesi tema vartel ja selgita, mis ülesanne neil on. 3. Vaatle, kas sellel taimel on juuri.

Juunist augustini võime leida seisvas või aeglase vooluga vees veepinnal hõljuvat niitjate lehtedega ja kollaste peenevarreliste õitega taime. See on üldiselt tuntud vesihernes

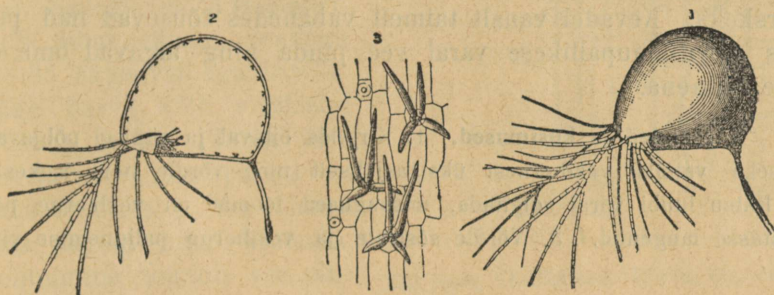

211. joon. Vesihernes.

(211. joon.). Ta esineb järvedes, jõe koolmetes, vesisel sool lompides ning tiikides. Enne ja pärast õitsemist on ta vee all ja ei ole märgatav. Õitseajal ulatub ainult õis oma pika niitja varrega vee peale ja osutab vaatlejale vesiherne asukohti. Juu-

red puuduvad sellel taimel. Toitu ammutab ta veest ja valguselt peaaesjalikult lehtede varal, millede kogupind niitja kuju tõttu väga suur on. Peale selle saab vesihernes toitu veel isesuguste hernetaloste põiekestest abil, mida me ta vartelt õige suurel hulgal võime leida (212. joon.). Need põiekesed on klapiga kaetud avausega, mille kate ainult väljast sissepoole avaneb. Põiekesesse poevad tillukesed veeloomakesed kas juhusliselt või peljupaika otsides. Väljapääsu neil siit ei ole.

Põiekesed on varustatud neljajaruliste näärmekestega, mis lihalahustavaid mahlu eritavad (212. joon. 3). Vangi sattunud loomakesed lämbuvad peagi selles püünises. Nende

212. joon. Vesiherne püünised. 1 ja 2 — põiekesed; 3 — osa põiekesedest seinast häruliste näärmetega.

riismed lahustuvad põiekesed mahlades ja põiekesed pind imeb saadud lihalahuse (munavalged) taimesse. Nii toitub siis vesihernes lihatoiduga. Teda kutsume selle tõttu lihatoitlaseks taimeks. Katsete varal on kindlaks tehtud, et vesihernes võib kaotada lämmastikuühendeid sisaldavas vees oma püünised ja leppida ainult lehtede ja varte varal veest saadud toiduga. Nii on siis loomulikkudes tingimustes kasvavale vesihernele põiekestega püütud loomade liha lämmastikuühendite saamiseks.

Õitseaja eel täituvad need põiekesed õhuga ohtramalt kui muidu, mille tõttu siis kogu vesihernes vee pinnale kerkib. Kollased õied asetsevad veepinnal kõrgel varrel. Tupp kui ka kroon on kahehuulelised ning kumbki neist koostub kahest poolest. Õis on kannusega. Tolmukaid on kaks, emakaid ainult üks. Putukate ligimeelitamiseks sisaldavad vesiherne õied rikkalikult mett. Putuka raskusel vajub õie alumine huul alla. Nüüd puutub emakasuudme üks haru putuka selga. Oli see putukas vare-

mini juba vesiherne õiel, siis on ta koos õietolmuga. Niipea kui suudme haru putuka selga puutus, tõmbub ta tagasi ning mõlemad harud klapsavad kokku. Alles nüüd puutub putukas oma koonu ja seljaga selle õie tolmu. Selle iseärasuse tõttu on vesihernes oma tolmuga tolumumise, s. o. isetolmumise vastu kaitstud. Seemned valmivad sügisel hiljapoolle.

Tähtsamaks paljunemise ja üle talve elamise vahendiks on vesihernele nn. „talipungad“, mis hulgale veetaimedele omased. Sügisel koolduvad varre otsa lehed tihedalt kokku ja moodustavad „punga“. Pungadesse jäävad õhuruumid. Sügisel vajub vesihernes ühes kujunenud pungadega põhja. Talve jooksul kõduneb vesiherne vars. Pungad jäävad aga elujõuliseks ja värskeks. Kevadel vanalt taimelt vabanedes tõusevad nad pungas oleva õhupallikese varal vee pinda ning algavad oma elu uue taimena.

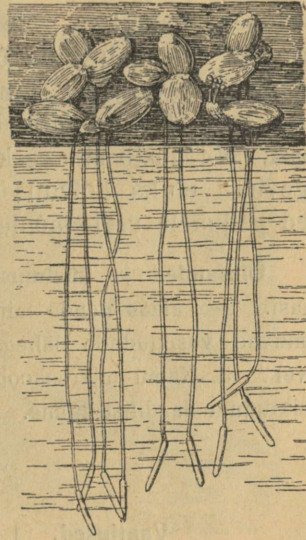
Ülesanded ja küsimused. 1. Kirjelda õitsvat ja sügisel põhjavajumiseks valmis vesihernest üksikasjaliselt ning võrdle neid isekeskis. 2. Katsu luubi varal selgitada, missugused loomad on vesiherne põiekestesse langenud. 3. Võrdle sõstrate ja vesiherne paljunemise viise.

Vesiläätсед ja vesikiud.

Vaatlused. 1. Kirjelda seisvate vete pinnal ujuvaid väikesi läätsekujulisi rohelisi taimi. 2. Pane neid juuni- või juulikuul teatud kindel arv veekaussi ja katsu selgusele jõuda, kas ei kasva nende arv ja kuidas. 3. Vaatle nende juurt. 4. Kergita vesiläätсe õhukesele veel ujuvale korgile nii, et ta juur ikka vette ulatuks. Pane tähele, missugust mõju avaldab see tema kasvu peale. 5. Vaatle suurekstegeva klaasiga vesiläätсe juure otsa. 6. Võta veealustelt kividelt ja veepinnalt rohelist kõntsa ja katsu luubiga teda üksikasjalisemalt vaadata.

Vististi on igaüks tähele pannud turba- ja linaleo-aukudel kui ka mõne muu vaikse veepinnal isesugust läätsekestest koostuvat rohelist vaipa. Need on vesiläätсed (213. joon.), ühed lihtsamad taimekesed. Veepinnal ujub neil läätсjas kehake, mida leheks peetakse, kuid ta on ennemini laiaks kasvanud vars. Vette ulatub varrelt peenike niitjas juur, mille otsal on paljale silmale märgatav tupp — kübar. Asetame vesiläätсekese

õhukesele veel ujuvale korgikesele nii, et juur korgist läbi vette ripub. Olgugi et vesi juurt endiselt piirab, närbub siiski vesiläätse. Sellest katsest näeme, et vesiläätse juur ei ole külaldaseks toidu ammutamise vahendiks, vaid toitumine toimub kogu taime alumise pinna varal. Nii on siis juur vesiläätsele rohkem tasakaalu-elundiks. Vesiläätseid paljunevad lihtsa pooldumise teel. Sellega on ka seletatav, kuid mõni vähem veekogu üle õõ läätse vaibaga kattub. Väga harva võib vesiläätse õitsmas leida. Tema õied on lihtsad: lehe pinnal on kaks tolmukat ja üks emakas ilma tupeta ning kroonita. Tolmumine toimub vee pinnal jooksvate putukate varal.

213. joon. Vesiläätseid. Kõrval õis. Juurte otsas kübarad.

Talve vedab vesiläätse vee põhja vajununa. Sügisel kahaneb vesiläätse kehas õhuhulk, sinna koguneb rohkesti tärklise-tagavarasid ja läätse vajub oma suurenenud raskuse tõttu põhja. Talve jooksul kulub tärklis taime eluavalduste jõuna ära.

Kevadel, kui vesi jääst vabaneb ning soojaks läheb, tõuseb talve jooksul kõhnemaks jäänud vesiläätse uuesti veepinnale. Nagu nägime, on vesiläätse lihtsam varemini vaadeldud taimedest; lehed puudusid tal, ja juur on peasjalikult tasakaalu-elundiks. Kõik elutalitused toimuvad rohelse läätse varre varal.

Veest endale mädanevaid aineid toiduks ammutades puhastab vesiläätse seisvat vett. Veelustelt asjadelt kui ka vee pinnalt leiame isesugust rohelist kõntsa. Suurekstegeva klaasiga vaadates leiame sealt suurel hulgal rohelist kiude. Need pole muud kui rohelised kiudvetikad. Kiudvetikad on taimed, millel nii juured kui ka lehed ja õied puuduvad. Nende keha koostub ainsast rohelisest niidist, mis sagedasti ühte otsa pidi veelustele asjadele kinnitub. Vesikiud paljunevad

peaasjalikult pooldudes nagu vesiläätsedki. Kõigil veetaimedel on tähtis ülesanne vee värskendamise küsimuses. Teame ju, et rohelised taimed eraldavad päikese valgusel ühe sarnastamis-saadusena hapnikku. Veetaimede kaudu vabastatav hapnik jääb vette ja täiendab seda õhukogu, mida vee-elanikud hingamisel hapniku-tagavaradest ära tarvitasid. Ühtlasi lahustavad nad sama sarnastamise varal hingamisel vette kogunenud süsihaput gaasi. Nii püsib siis veekogude vesi nende kääbustaimede kaas-tegevusel eluks kõlvulisena. Peale selle on need tillukesed tai-med paljudele veeloomadele toiduks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Pane vesikiude toasseisnud veega klaasi. Sea klaas nende taimedega päikese kätte. Vaata, mis muutused toimuvad vesikiudude lähemas ümbruses. 2. Kuhu satuvad vesikiud talvel? 3. Katsu mikroskoobi või luubi varal veetilgast leida veel mõnd vesikiudude laadilist taime.

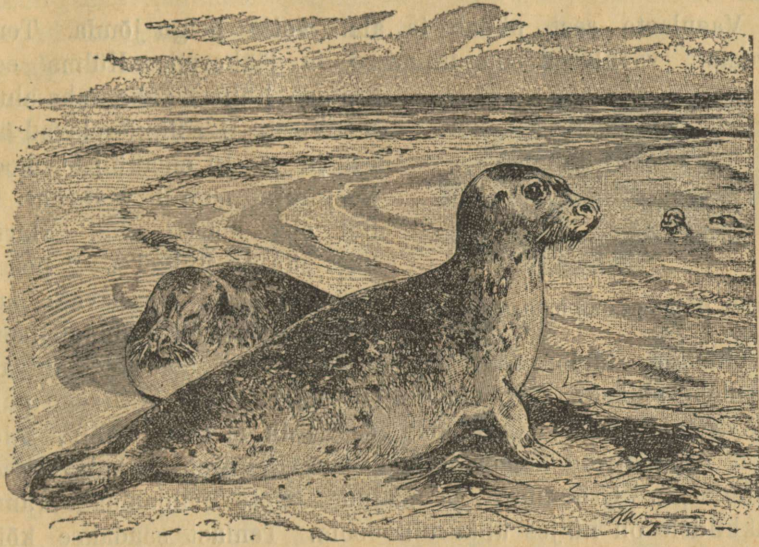
Hüljes.

Vaatlused. 1. Kirjelda hüljest tema harilikus elukohas. 2. Kirjelda hülge keha ehituse iseärasusi. 3. Missugust toitu pruugib hüljes? 4. Mida saadakse hüljestest?

Hüljes, kuni 2 meetri pikkune loom, on täieline vee-elanik (214. joon.). Ta elutseb Atlandi ookeani põhjapoolsetes rannavetes. Meie kodumaa rannal on ta sagedasti esinev merekodanik. Suurema osa ajast viibib hüljes vees. Selle eluviisi kohaselt on ka tema kere süstjas. Ümmarik pea on lühikese paindumata kaela varal kerega ühendatud. Keha katteks on tihe libe karvkuub. Kõik need omadused hõlbustavad temal vees liikumist.

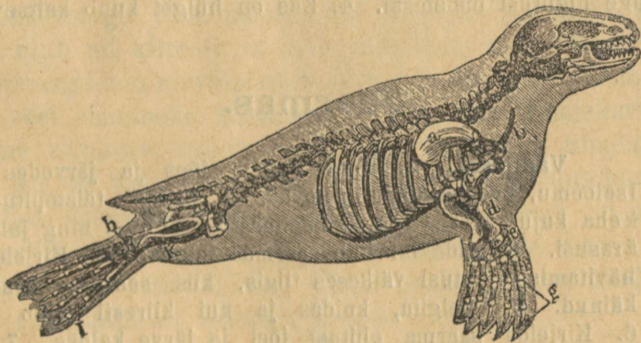
Hülge jäsemed on lühikesed, moonutatud ja varvaste vahel leiduva ujumisnahaga. Jäsemed on kujunenud sõudmisvahenditeks. Jalgade ehituse ja talituse järele kutsume hülgeid sõudjalalisteks (215. joon.). Sama hästi kui vee peal, ujub hüljes ka vee all. Vee alla minnes suleb ta oma nina ja kõrva-augud naha voldiga. Maismaal on ta liigutused kohmakad ja abitud. Hülge ümmarikul peal puuduvad välised kõrvalestad. Kummagi suu serval on tugevad tundekarvad. Hülge hammastik sarnaneb kiskjate loomade omaga, ainult kihvad on väiksemad, kuid kõigi hammaste kroonide tipud on ülivahedad (216. joon.).

Hammastiku järele otsustades toitub hüljes lihaga. Ja tõesti, tema toiduks on kalad, vähid ja muud vähemad mereloomad.

214. joon. Hülged.

Hüljes hävitab palju kalu, sest seedimine on tal kiire ja toidu püüdmises on ta ütle mata väle. Ka nägemine, kuulmine ning haistmine etendavad toidupüüdmisel tähtsat osa.

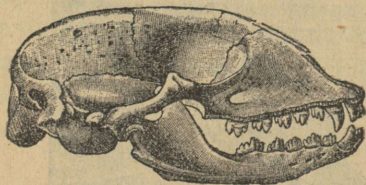

215. joon. Hülge luukere. g — eesmist jäsemete luustik.

Hüljes hingab kopsudega ja sellepärast peab ta aeg-ajalt vee pinnale tõusma. Puhkama ronib hüljes kas kaldale või jää-

pankadele. Samuti tuleb hüljes siia poegima. Kuivale ronides toetub ta eesmistele jäsemetele ja lohistab keha tagumist osa järele.

Vaenlaste eest püüab ta alati vette pelgu jõuda. Tema suuremad vaenlased on inimesed ja jääkarud. Külma eest

216. joon. Hülge pealuu hammastikuga.

kaitseb hüljest paks naha-alune pekikord. Harilikult elavad üks isa ja 7—10 emahüljest koos. Poegimine sünnib veebruari lõpul ehk märtsi alul. Harilikult sünnib hülgel 1—2 poega, kes õige pea iseseisvaks arenevad. Emahüljes imetab poegi oma piimaga. Meie kodumaal on hülged kalameestele tähtsaks sissetuleku-allikaks, eriti väikestel saartel. Neid kütitakse naha ja rasva saamiseks. Kuid kõik see tulu ei tasu kahju, mida hülged valmistavad kalade hulgalise hävitamisega ja kalavõrkude lõhkumisega. Gröönimaa ja paljude teiste põhjamaade ranna elanikkudele on hüljes ülikasulik loom. Temast saadakse kõik, mis nende inimeste lihtsaks eluks tarvis läheb: nahk ülikondadeks, liha ja veri toiduks, rasvast saadud traan joogiks ning viletsa hurtsiku valgustuse-õliks jne.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kirjelda hülgeküttide talitusi ja võtteid hülgejahil. 2. Võrdle hüljest ja kassi toitumise suhtes. 3. Kirjelda hülge liigutusi maismaal. 4. Kas on hülgel kuub kaitsevärviline?

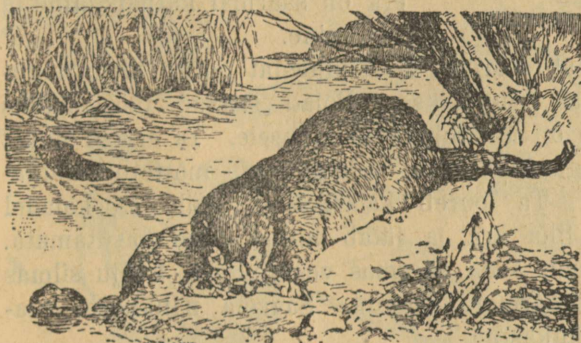
Saarmas.

Vaatlused. 1. Pane tähele jões ja järvedes kohtade iseloomu, kus saarmad esinevad. 2. Kirjelda täistopitud saarma keha kuju, värvi, pea ja hammastiku ehitust ning jalgade isearasusi. 3. Mida tarvitab saarmas toiduks? 4. Kirjelda kalade hävitamise nähtusi väikeses tiigis, kus saarmas õisi söömäl käinud. 5. Selgita, kuidas ja kui kiiresti ujub saarmas. 6. Kirjelda saarma ehitusi jõel ja järve kaldas. 7. Millega püütakse saarmaid? 8. Mis eesmärgiga püütakse saarmaid?

Meie kodumaa kalarikkad tiigid, jõed ja järved on saarmale paremaks asumaks (217. joon.). Ta eelistab madalate per-

vedega vetele niisuguseid, kus kõrged kaldad; samuti peatub ta harva lagedate kallastega kohas. Metsavõsaga kaetud perv pakub talle paremat peljupaika. Saarmad uuristavad omale koopad kõrgesse kaldasse, nii et koopa laiem osa veepinnast ülevalpool seisab. Sellest koopa osast viib üks käik vee alla, teine aga avaneb pervel ja on koopale õhu värskendamise toruks. Tagaajamise puhul võib saarmas oma urkast veealuse käigu kaudu varitsejale tähelepandamatult ära põgeneda.

Saarmas on ülisosav ujur. Tema $\frac{3}{4}$ meetri pikkune sale keha lõpeb tugeva tüürsabaga. Samuti on teravakünelised var-

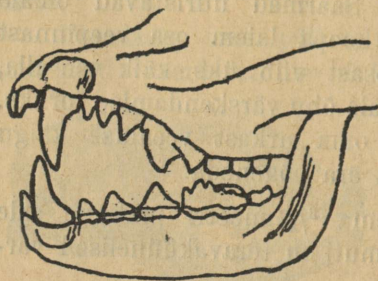

217. joon. Saarmas. Paremal pool: kapp.

bad ujumisestega ühendatud ning headeks aerudeks loomale. Saarmas ujub nii kiiresti, et meie magedate vete kõige kiiremad kaladki temaga ujumisvõleduses ei suuda võistelda. Tema kehakate on vees elamiseks kohanenud. Tihe kare pealiskarv, mille all pehme udukarv, katab kogu keha ja hoidub tihedalt vastu nahka. Nii on keha pind ühel hoobil libe vees liuglemiseks ja teiseks hea soojusehoidjaga kaetud. Soe kasukas on saarmale väga tarvilik, sest ta elab ju kogu talve meie vetes. Päeviti peatub saarmas oma urkas. Öhtul peale päikese loodenemist läheb ta ettevaatlikult liikudes saagile.

Saarma toiduks on kalad. Ta on suurim röövel meie kala- tiikides. On ta mõnd kala märganud, siis ujub ta sellele kiiresti järele ja haarab oma teravate hammaste vahele. Saarma hammastik sarnaneb koera ja kassi hammastega (218. joon.).

Eriti teravad ja tugevad on kihvad ja eesmine purihammas kummaski lõuapooles. Saagile järele ujudes liigub saarmas

218. joon. Saarma hammastik.

vabalt, kas kõhuli, küljeli või selili sõudes. Vees viibides on ta kitsad ninasõõrmed suletud. Aeg-ajalt tuleb ta vee peale hingama. Kui mingisugust hädaohtu varitsemas ei ole, siis ujub ta harilikult nina vee peal. Nägemine on tal vees sama terav kui õhuski. Samuti erk on saarmal ka haistmine ja kuulmine.

Maikuus sünnitab saarmas 2—4 pimedat poega, keda alguses kaheksa nädalat imetatakse. Pojad saavad täisealisteks 3-aastaselt. Saarmas on ülikahjulik kalastusele. Ta ei lepi ainult sellega, et oma nälga kustutaks, vaid murrab mõttetult hulga-kaupa kalu maha. Ta pureb kalarikastes paikades kaladel ainult selja pehme liha ära ja jätab muud osad kasutamata. Mida kärp maismaal, seda saarmas vees. Seda kahju silmas pidades hävitatakse saarmaid armuta. Saarma nahkadest saadakse ka hinnalisi nahkasju.

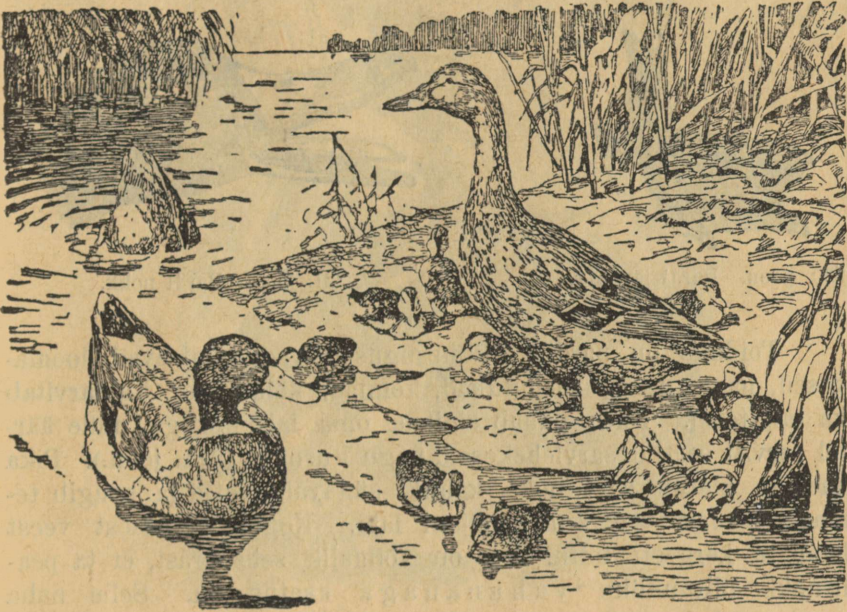
Ülesanded ja küsimused. 1. Hinda, mis tulu on vees elutsevale loomale sellest, et pea lühikese kaela varal kerega ühendub. 2. Miks rändab saarmas vahel maismaal? 3. Kas liigub ta siin niisama meisterlikult kui vees või ei? 4. Kas sööb saarmas oma saaki vees või pervel? 5. Miks on saarmas piiratud vetes kahjulikum kui jões? 6. Kirjelda saarma püügi-riistu? 7. Joonista oma kaustikusse saarma hammastik ja sõudjalg.

Sinikael.

Vaatlused. 1. Tuleta meelde, kus oled näinud esinemas sinikaela ja teisi metsparte. 2. Kirjelda täistopitud eksemplaril pardi keha ehitust üksikasjaliselt. 3. Märki isase ja emase sinikaela värvi ja suuruse vahe. 4. Vaatle sinikaela ehk koduparti kõndimisel, ujumisel, lennul ja toidu otsimisel. 5. Kirjelda parti ta sulestiku puhastamisel. 6. Mille poolest erinevad noored pardid vanadest? 7. Kas on sinikaelad pesahoidjad?

Sinikael ehk harilik part on igakülgsest veel elamiseks kohanenud lind (219. joon.). Tema lamedal, veidi kokkusurutud

kerel on lootsiku laad. Vee peal püsib ta hästi arenenud õhukottide, paksu nahaaluse rasvakihi ning tiheda, rasvaga võitud, veele läbipäästamatu sülestiku abil. Suurema osa elust saadavad sinikaelad veel mööda; nad ujuvad vee peal kui ka vee all väga osavasti, sagedasti suiguvadki siin.

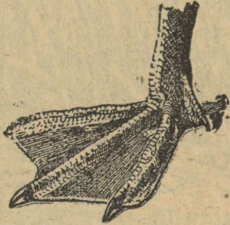
219. joon. Sinikael.

Et pardi keha kevadises ja sügiseses jahedas vees liialt ära ei jahtuks, selleks on katesulgede kuue all, eriti kõhtmisel küljel, veel pehme, palju õhku sisaldav udusülestik. Säherdune kahekordne sulgkuub hoiab sinikaela keha ligidal alaliselt sooja õhukihi. Selle tõttu võime sinikaelu näha mõnikord kevadel vees, kus jäätükidki veel ära ei ole sulanud.

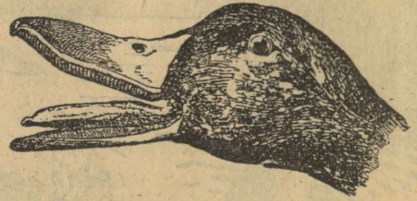
Aerudeks on sinikaelale tugevad, keha tagumisele otsale nihutatud jalad. Tahapoole pööratud varvas on kidur, kolm ettepoole sihitud varvast ühinevad isekeskis ujumisnahaga — lestaga (220. joon.). Maad mööda kõnnivad pardid õige saamatult, taarudes ühelt küljelt teisele. Lendavad võrdlemisi

hästi. Et nende tiivad kaunis lühikesed on, siis peavad nad lennul nendega väga sagedasti vehkima, — sellest siis lennu põrin.

Keskus, kus part alaliselt viibib, on soo, jõgede ja järvede roostik ning kõrgastik. Tema pruunika lapilise sulestiku värv ei eralda teda sellest kollakashaabjast ja bruses

220. joon. Pardi lestjalg.

221. joon. Pardi nokk.

Toiduks on pardile mitmesugused vees elutsevad loomakesed, nagu ussid, veeputukad, konnad, kalad jne. Ta tarvitab ka taimtoitu. Toitu püüab sinikael oma laia nokaga, mille äärtel serviti seatud sarvlehekese, nagu kurnaga (221. joon.). Pika kaelaga ulatub part noka kaunis sügavale vette ja songib temaga madala vee kuni põhjani läbi. Koguni sogasest veest leiab ta kergesti toitu. See on võimalik sellepärast, et ta pealinnok ülitundliku vahana haga kaetud on. Selle naha varal märkab sinikael iga väiksematki liikumist vees ja haarab põgeneva loomakese otsekohe nokka. Noka servas olevate sarvlehekese varal hoiab ta ka libedaid toidupalasid kinni.

Sügisel, kui veed kinni külmuvad, läheb sinikaelal raskeks toitu leida, ja ta rändab lõuna poole, kuid mitte väga kaugemale. Sagedasti jäävad nad peatuma ka meie juurde suuremate allikate vetele, mis kinni ei külmu.

Kevadel muneb emapart, kelle sulestik värvivaesem on kui isasel, 10—16 muna maa peale punutud lihtsasse pessa. Munast välja tulevad udusulestikuga pojad võivad otsekohe vanematele järele joosta ning ise toitu otsida. Noored linnud hakkavad alles siis, kui neil kate-, hoo- ning tüürsuled võrsuvad, lennuharjutusi tegema.

Sinikaela pojad on pesapõgenejad.

Inimene on sinikaela juba väga vanal ajal kodustanud kodu-
pardiks maitsva liha ja sulgede saamiseks.

Järvedel ja suurematel jõgedel roostikus elutseb tanu-

222. joon. Tanupütt.

pütt. Tema asub alalõpmata veel. Ta ehitab isegi oma pesa
roost ja mädanevast rohust veele, kõrkjate vahele (ujuv pesa)
(222. joon.).

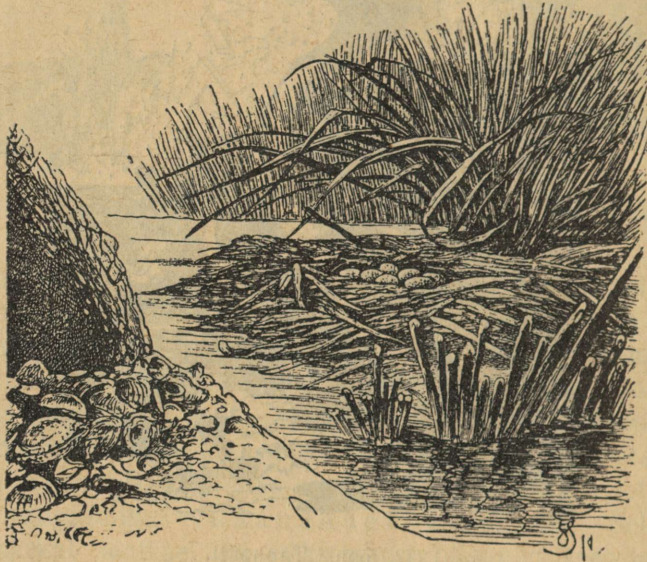
Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle pardi ja saarma ujumisvahen-
deid. 2. Kuidas hoiab part ujumisel oma jalgu? 3. Kuidas on sinikael
külma vastu kaitstud? 4. Kuhu rändavad pardid talveks? 5. Kas
kahaneb viimsel ajal metsapartide arv teie pool ja mis põhjusel? 6.
Kes on inimese kõrval suur vaenlane metspartidele, eriti nende pesadele?

Lindude pesad.

Vaatlused. 1. Joonista nähtud lindude pesad oma kausti-
kusse. 2. Kirjelda nende pesade asupaika, lähemat ümbrust ja

ehitusematerjali. 3. Katsu selgusele jõuda, kas hauvad linnud ühel või kahel haudumisajal samas pesas. 4. Märgi üles üksikute lindude haudumisaeg ja haudumise vältus. 5. Kirjelda pesas leiduvate munade värvi ja suurust.

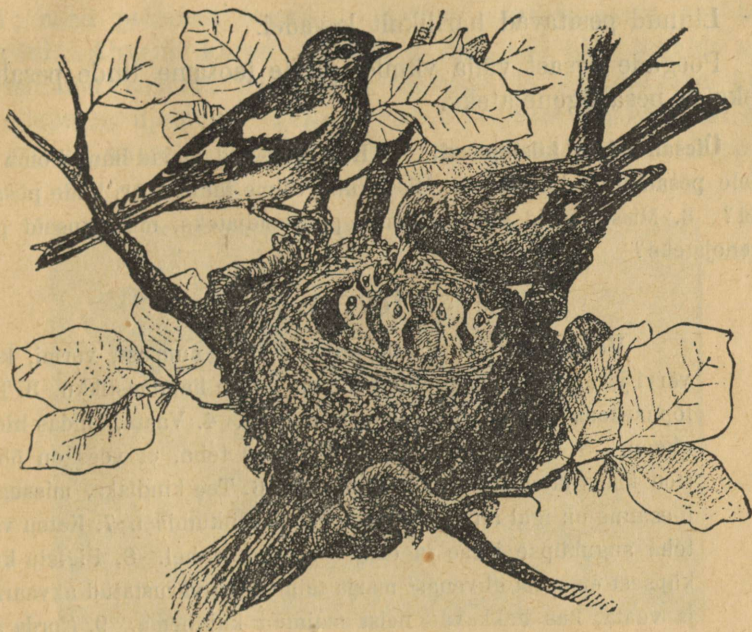
Nagu nägime, paljunevad linnud munadega, milledest nad, oma kehasoojusega haududes, pojad välja arendavad. Munade varjamise ning väljahaudumise kohaks ehitavad linnud oma

223. joon. Musta vesikana ujuv pesa.

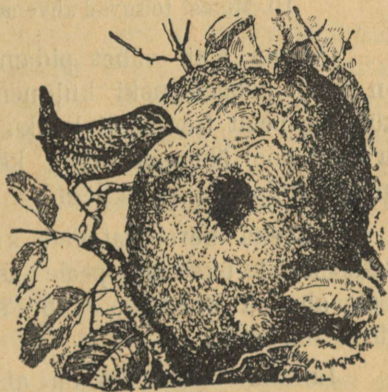
elamisalaga kokkukõlas olevad pesad. Puudel elutsevad linnud ehitavad pesad puude otsa ja sisse (rähn, metstuvi), veel elutsevad — randa või koguni veele; näit. tanupüttide ja musta vesikana pesad ujuvad veel (223. joon.). Pesadele antakse harilikult niisugune välimus, et nad ümbrusest välja ei paistaks (224. ja 225. joon.). Selleks tarvitatakse lähema ümbrusega kokkukõlas olevat materjali, nagu puudele ehitatavaiks pesadeks oksi, lehti, maa peale meisterdatud pesadeks sammalt ja rohulipli. Seest vooderdatakse pesi harilikult pehme materjaliga, mis endas rohkesti soojust hoiab (vill, karvad, suled). Pesi püütakse asetada kõrvalistesse ning rahulistesse paikadesse.

Pesad on vahest väga kunstliku ehitusega, nagu näiteks pääsukese oma. Kuid siiski ei pruugi arvata, nagu juhiks lindu

224. joon. Vindi pesa.

selle töö juures mõistus. Pesaehitamis-kunst ei ole muud kui sugupõlvede vältusel looma tahtmisest olenemata arenenud instinkt ehk loomusund. Et see tõesti mehaaniline, loomusunnist juhitud toimetus on, näeme sellest, et iga linnuliik oma pesa teatava ehitusviisi ning vormi järele punub ja et noored linnud, kes omale esimest korda pesa punuvad, saavad sellega ilma ühegi juhatuseta ja harjutuseta mitte halvemini toime kui nende vanemad.

225. joon. Käbliku pesa.

Pesasse asetatud munade värv on õige mitmesugune: valge, värviline, kirju jne.; ka on ta pesa ehitusmaterjali värvi kui ka ümbruse tooniga teatavas kokkukõlas.

Linnud pesitavad harilikult kevadel.

Poegade pesast välja viimise järele jaotame linde pesahoidjateks ja pesapõgenejateks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kas õpetavad vanad linnud oma poegadele pesaehituse-kunsti? 2. Missugune võime juhhib noori linde pesaehitustel? 3. Missuguseid linde peame pesahoidjateks, missuguseid pesapõgenejateks?

Ahven.

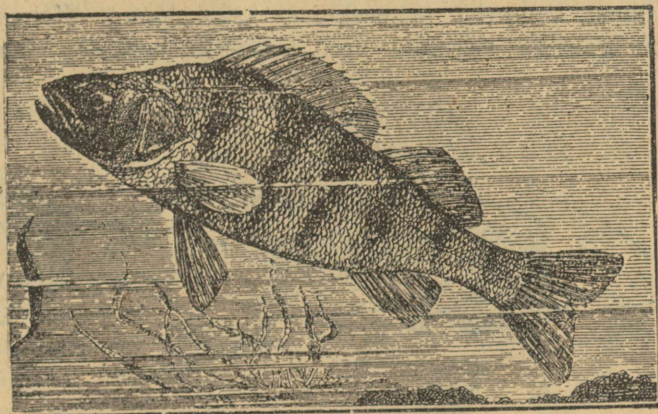
Vaatlused. 1. Vaatle ahvena keha suurust, vormi, katet, värvi ja uimi. 2. Vaatle lõugade ehitust ja hammastikku. 3. Tõsta lõpusekaas üles ja vaata lõpuste ehitust. 4. Vaata, kuidas hingab ahven. 5. Kuidas võiksid sa kindlaks teha, et vees on õhku? (too klaas jahedat vett sooja tuppa). 6. Tee kindlaks, missugune ülesanne on igal ahvena uimede rühmal liikumisel. 7. Katsu vahet teha suguküpse isase ja emase ahvena vahel. 8. Pigista kuduküpselt emasest ahvenast marja taimedega varustatud akvaariumi ja vaata, kas hakkavad neist maimud kujunema. 9. Korda seda katset nii, et enamalt emakalast marja vette pigistad ja selle peale isakalast niisa. Vaatle nüüd selle marja edaspidist kujunemist. 10. Millest toituvad ahvena maimud, millest täiskasvanud ahvenad?

Ahven elab vahet pidamata vees. Vees elamise kohaselt on tema kehaehituski kujunenud. Ahvena pikergune keha on külgede pealt tugevasti kokku surutud (226. joon.) ja läheb pea ja saba pool õhemaks ning kitsamaks. Seesugune süstjas keha tungib hõlpsasti veest läbi.

Ahvena kere katavad soomused. Soomused on nagu katusekiivid üksteise peale asetatud. Soomuseid kattev lima teeb ahvena libedaks. Libe soomuste pind kergendab ahvena kiiret liikumist.

Liikumisvahendiks on ahvenal uimed. Uimi on tal neli tükki paaristikku ja neli paarita. Kaks paarisuime on kahel pool rinda ja vastavad eesmistele jäsemetele, kuna tagumistele jäsemetele vastav uimedepaar rinna all asub. Paarita on järg-

mised uimed: kaks seljaume, kaheharuline sabauim ja päraauguim. Uimede luust ja krõmpsluust tugikiiri ühendab õhuke nahk. Ahvenal on suurema osa uimede tugikiired teravad, okaste laadi; need pakuvad temale kaitset röövkalade vastu, kes teda püüavad. Ahvena kiired liikumised sünnivad saba löökide abil. Paarisuimed hoiavad kala keha rõhtsihis ja võimaldavad üles- või allapoole ujumist. Lõikame tema eesmise uimedepaari ära, siis vajub ahvena peapoolne ots tagumisest vägisi allapoole.

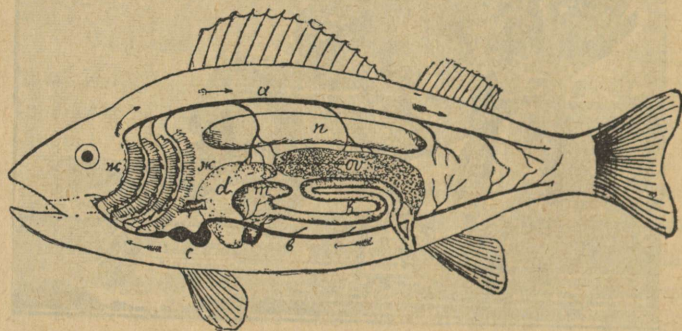
226. joon. Ahven.

Ahvena kõhukoopa seljapoolses osas asuval õhuga täidetud kotil — ujumispõiel — on ujumise aegu tähtis osa täita. Ujumispõis on selle järele, missuguses sügavuses kala asub, vähemal või suuremal määral õhuga (lämmastikuga) täidetud. Ujumispõie seintes olevate lihaste abil toimub selle kahandamine ja ühes sellega kogu ahvena keha suuruse muutmine. Ahven ei vaju põhja seepärast, et tema raskus alati selle veekihi raskusega, kus ta viibib, ühesugune on (missugune puupakk ujub vee peal ja missugune upub vette?). Ka veepinnale tõusmise ja põhjalaskumise puhul on ujumispõis ahvenale abiks (kuidas?).

Ahven hingab, nagu kõik kalad, selle õhuga, mis vees on lahustatud (kui külma vett klaasis soendada, ilmuvad klaasi seintele õhumullid). Vees on ahvenal hingamiseks siiski vähem õhku saada kui õhus hingajatel (227. joon.).

Hingamisorgani sünnitavad kahel pool pead asuvad narmasloogad, mida lõpusteks nimetatakse. Lõpuseid katab pealt lõpusekaas. Lõpusest käivad veresooned läbi; sellepärast on nad elusal ahvenal punased. Hingamine toimub järgmiselt. Lõpused saavad õhku suust tulevast ja lõpuselehtede vahelt läbivoolavast veest. Ahven sunnib suuga vett lõpuselehtede vahelt läbi voolama. Lõpuselehtedes voolav veri saab siit hapnikku ja annab endast süsihaput gaasi ära.

Ahvena vere-ringvoolu korraldav elund — süda — koostub ainult ühest kambrist ja eeskojast (228. joon.). Kehast tulev süsihapu gaasiga segunud veri koondub eeskotta, läheb siit

227. joon. Ahvena sisemiste elundite kava. sk — lõpused; c — süda; a — suur tuiksoon; b — tõmbsoon; n — ujumis põis; m — kõht; k — soolikas; d — maks; ov — suguorgan, — marjavalmistaja.

südame kambri kaudu lõpustesse ja sealt hapnikuga rikastatult üle keha laiali. Aeglase ringvoolu ja vähese hapniku saamise tõttu on kalade keha soojuse juurdeolek kasiin ja keha temperatuur muutub välise vee soojuse järele. Nii on siis ka ahven muutuva temperatuuriga loom. Kuid ta ei olene ümbruse temperatuurist sellel määral kui maod ning konnad ja ujub ka talvel sügavates kohtades. (Miks tungivad kalad talvel paksu jää aegu jääaukude — lahvanduste juurde?)

Ahvena toit on kaanid ja väiksemad kalad, keda ta sagedasti vaikselt rohu varjus varitseb. Ta neelab neid tervelt alla.

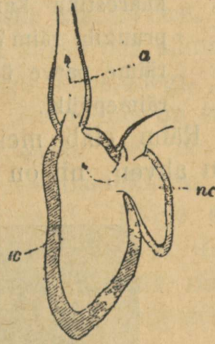
Nägemine on lühike, — vees ei paista kuigi kaugele. Väljastpoolt nägemata sisekõrvad on rohkem tasakaalu-elundiks kui kuulmiseks. Kaladel on veel isesugune tundeorgan — kül g-

joon. Kummagi külje peal on rida soomuseid, millel augud sees. Augukeste all naha sees on sopikesed, millede seintesse palju erguotsi ulatub. Selle sopilise joone abil tunneb kala vee sügavust ja voolu sihti.

On ahvenad täisealiseks saanud, siis asuvad nad noorpõlve soetamisele. Emakala kehas suguorganites valmivad väikesed munad. Mune on ahvenas õige palju, ja valminud munadega ema-ahvena keha pundub üles. Kui munad valmis saavad, siis tulevad nad looma kehast pära-augu ehk päraaku kaudu välja vette. Et nad rutemini välja tuleksid, hõõrub kala keha tugevasti vastu oksa või kiva. Kehast välja tulnud munad on süldisarnases limas. Igapäevases elus on munad tuntud kalamarja ja vetteheitmine kudemise nime all.

Kui seesugune ahvena mari võtta ühes jõeveega kohe peale kudemist, siis ei tule sealt ühtki maimukest välja, vaatamata selle peale, et me marjale arenemiseks kõik tarvilikud soodsad tingimused korraldame, vaid mari läheb rikki ning hakkab mädanema.

Milles seisab siin marja hukkamineku põhjus? Selleks, et munast noor kalake arenema võiks hakata, peab, nagu tähelepanelikul uurimisel on selgunud, veel isakala teda täiendama. Kudeja ema ahvena kehast vabanenud marja kohale ilmub isa-ahven, kes enda kehast piimasarnast niiska munarakkudele peale laseb. Niisk valmib isakala kehas, samuti kui mari emakalas, ja koostub väikestest rakkudest — seemnekehakestest. Alles siis, kui marja munake kokku saab ja ühte liitub niisa seemnega, tekib munast kala loode, millest pikapeale noor kalake, maim, välja areneb. Säärast ühteliitumist kutsutakse muna sigituseks ja seesugust lootevõimelist muna sigitatuks. Ahvenad koevad korraga 200—300 tuhat „munakest“, kuna aga paljud teised kalad neid üle miljoni sünnitavad (miks nii palju?). Sigitatud marjast tulevad soojas vees mõne päeva pärast noored ahvenad välja ja algavad iseseisvat elu. Kudemise ajaks rändavad ahvenad harilikult madalaisse, soemaisse vetesse. Soojas vees arenevad munad kiiresti.

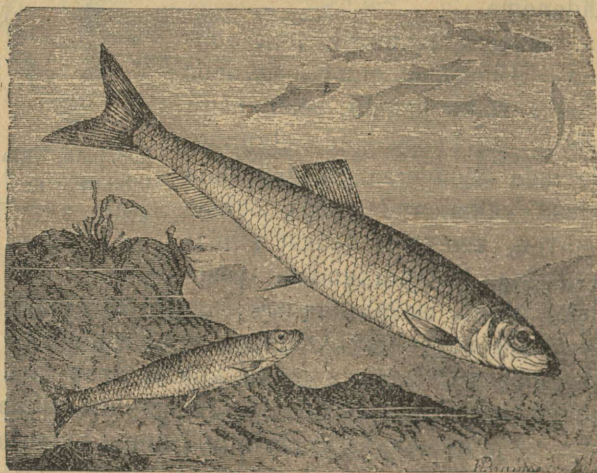
228. joon. Kala südame läbilõik. ne — eeskoda; k — kamber; a — arteeri algus.

Ülesanded ja küsimused. 1. Nimeta veekogusid, kus ahven esineb. 2. Kas on ta vete pinnal või põhjal liikuv kala. 3. Kirjelda ahvena nokkimise iseärasusi, mida oled tähele pannud õngitsemisel. 4. Vaatle ahvena soomust ja joonista selle pilt. 5. Millal koeb ahven? 6. Katsu veest leida ahvena kudu linte. 7. Millega püütakse ahvenaid jõgedest ja järvedest?

Räim.

Vaatlused. 1. Korda ahvena juures esitatud vaatlused 1, 2 ja 3. 2. Mõõda räime pikkust ja raskust. 3. Märgi, kuidas on tema soomustik ühenduses nahaga. 4. Vaatle räime sisemist ehitust. 5. Pane tähele, mille poolest on ta lõpuskaarestiku kamm ahvena omast erinev. 6. Missugust toitu pruugib räim? 7. Kes on kalameestele sõnumitoojaks kude-räime parve ühes või teises kohas ilmumise üle? 8. Kirjelda räimepüüki.

Räim elab meie Läänemeres. Ta esineb ainult meredes. Nagu ahven, nii on ka räim kohanenud vees elamisele. Räime

229. joon. 1 — räim; 2 — kilu.

kere on saledam kui ahvena oma (229. joon.). Tal on suur peaning avar suu. Tugevate lõpusekaante varjul asuvail lõpusekaartel on tihe kammistik, mis hingamisel lõpustest läbi valguvast veest kõik toidupalad välja kurnab. Räime toiduks on peajasja-

likult väikesed merevähikesed, kes vaevalt ühe millimeetri pikkused, ning väikesed vetikad. Ühekordseks kõhutäiteks kuulub temale neid väikesi loomakesi kümneid tuhandeid. Toidu kogumiseks ujub ta suured alad viledasti läbi. Ta on osav ja kiire ujuja. Ujumispõis on räimele, nagu ahvenalegi, üles ja alla liikumise kergendamise vahendiks. Paaris-, paarita ning saba-uim on räimel pehme jõhvarulise toestikuga. Räim on kaitseta nõrk loomake. Loomulikuks kaitseks on temale keha värv, mis vee värviga ühte langeb. Seljast on ta sinakasroheline — sama värvi on ka vesi, kui tema pinnalt sügavusse vaatame. Külgedelt ja kõhu alt on räim hõbevalge, nagu vesi, kui teda alt sügavast vastu päikest silmitseda. Räime peenike soomustik tuleb nahalt igal väiksemalgi puutumisel ära. Veest väljavõetud räim ei kannata õhusviibimist — ta sureb pea silmapilksest. Tähtsamaks meeleks on räimele, nagu ahvenalegi, külj-joon, millega ta veerõhu suurust tunneb. Nägemine on tal lühike, nagu kõigil alalistel vee-elanikkudel, sest vees ei saagi selle tiheduse tõttu kaugele näha. Räime vaenlasteks on tursad, pääsu- ja haikalad ning merelinnud. Kõige armutumad räime vaenlased on aga kaurid ja kajakad. Iseäranis maiad on kajakad parvedes kudemisele ilmuvate räimede peale. Isegi kalameestele raitavad kajakad teed seesuguse läheneva kalaparve juurde.

Arvukate vaenlaste hävitamise peale vaatamata ei näi igaaastane püütavate räimede hulk kahanevat. Sellevastu on räimel üliküllane sigimine. Emaräim koeb korraga 40—60 tuhat muna. Räimed ilmuvad parvedes vee pealmist kihti mööda liikudes rannamerde kudemisele. Munad on raskemad kui vesi ja vajuvad põhjale. Madalas vees, kus vesi tuule käes põhjani läbi loksutatakse ja nii õhuga varustatakse, on marjal tarvilised arenemise eeltingimused. Need on soojus ja hapnikurikas vesi. Kudemine sünnib aprillis ja mais. Koetud marja hävitavad põhjal liikuvad kalad ja muud mere-elukad. Õnnelikult arenenud maimud pöörduvad sügisel septembrikuul lahtisele merele tagasi.

Räim on magedalt kui ka soolatult laiemalt tuntud leiva-kõrvane meie kodumaal nii linnas kui maal. Teda püütakse võrkude ja nootadega.

Räime lähemad sugulased on heeringas ja kilu. Räum, heeringas ja kilu ei tungi teistele kaladele kallale ega pruugi neid toiduks, nad on rahukalad. Ahven on röövkala.

Magedates vetes esinevaist rahukaladest nimetaksime särge ja roosärge (230. joon.), kes on selle poolest eriti

230. joon. 1— särge; 2 — roosärge; 3 — viidikad.

tähelepann, et nad peaaugult taimtoitu pruugivad. Nad söövad veetaimede noori lehti ning pungi, samuti ka peeni veetikaid. Särjed on esinemas pea kõigis kodumaa vetes.

Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle ahvena, räime ja särje välist kuju, kehakatet ja liikumisvahendeid. 2. Kas on rääbis, räum ning kilu üks ja sama kala, kui ei, mille poolest lähevad nad siis lahku? 3. Missuguses vahekorras on rööv- ja rahukalad meie vetes? Kas on ühed ilma teisteta

mõeldavad? 4. Nimeta rööv- ja rahukalu teie veekogust. 5. Kirjelda tundmaõpitud kalade kudemisaja nähtusi ning kudepaiku. 6. Millega püütakse neid kalu? 7. Kuidas pruugitakse neid toiduks? 8. Kuidas kutsutakse teie pool räimi teise nimetusega?

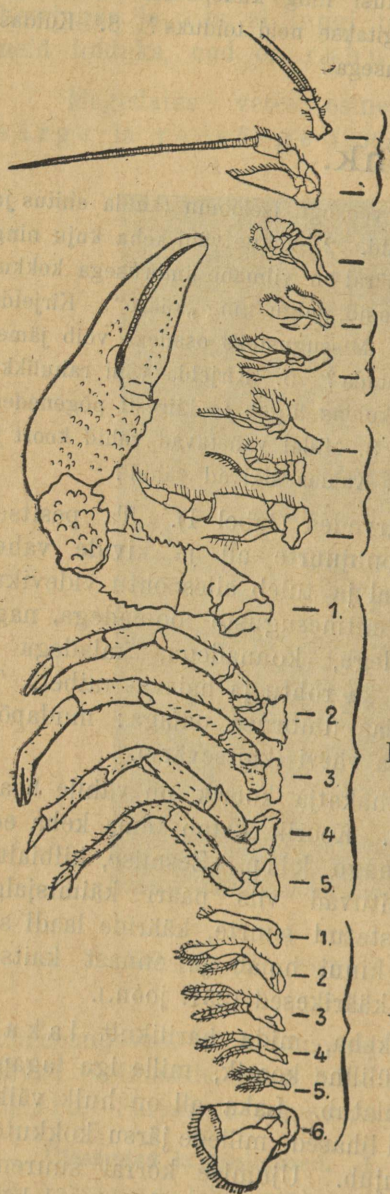
Jõevähk.

Vaatlused. 1. Kirjelda veekogu iseloomu (kalda ehitus ja taimestik), kus esinevad jõevähid. 2. Vaatle vähi keha kuju ning värvi ja pane tähele, mis määral on viimane ümbrusega kokkukõlas. 3 Kirjelda vähi suuosasid, jalgu ning „kääre“. Kirjelda vähi silmi ja tundesarvi. 4. Missugusteks osadeks võib jämedais joontes vähi keha liigestada? 5. Kirjelda vähi rahulikku liikumist. 6. Pane tähele, kuidas liigub ta kiiresti põgenedes. 7. Kirjelda vähi peljupaika. 8. Millal vahetavad vähid koort ja kuidas teevad nad seda? 9. Kuidas sigivad vähid?

Jõevähk elab jõgedes ja järvedes (tabel I). Ta pesitseb kaldasse puuritud koobastes, puujuurte all ja kivide vahel. Päeval on ta harilikult siin paigal ja tuleb alles õhtu videvikus välja saagile. Ta toidab ennast mitmesuguste loomadega, nagu vihmussidega, putukate tõukudega, konnadega, kaladega ja viimaste kuduga. Jõevähk sööb ka rohtu ja haisvat raibet. Ta keha värv on harilikult kokkukõlas ümbruse omaga: mudapõhjaga jões on vähid pruunjasmusta värvi (kaitsevärv).

Ka kõvast kitiinollusest kehakatja koorik on vähile heaks kaitseks paljude vaenlaste vastu. Koorik katab tema keha eesmist osa selja ja külgede poolt nagu kilp. Eesmise, kilbialuse kehaosa, pearinna külge kinnituvad viis paari käimisjalgu. Esimeste jalgade paar on varustatud suurte, kääride laadi sõrgadega, milledega vähk saaki kinni hoiab ja ennast kaitseb. Järgnevail jalgadel on väikesed käärikesed (231. joon.).

Pearinnale järgnevat tagakeha, mida harilikult l a k a k s nimetatakse, katab pealtpoolt lüliline koorik, mille iga tagapool oleva lüli serv eespoolse alla ulatub. Laka all on hulk väikesi ujumisjalgu. Lakas on tugevad lihased, millede järsu kokkutõmbamise varal vähk tagaspidi ujub. Ujumise korral suurendavad laka löökide jõudu tema viimse lüli serval asuvad kõvad kitiinlehekeseid.

231. joon. Jõevähi jalad ja suuosad.
I — katsumissarved, II ja III — suuosad,
IV — käimisjalad, V — ujumisjalad.

Jõevähil on paarinna peaosal liikuvate pulgakeste otsas kummalgi pool üks liitsilm. Peas on tal veel kaks pikka I tundesarve, mis üksikutest lülikestest koostuvad. Nendest natuke tagapool on veel üks paar lühemaid kaheharulisi tundesarvi. Tundesarved on vähile meeleriistadeks. Ka II pea all asuva suu osad on lülilise ehitusega ja nii korraldatud, et vähk nendega toitu võib peenendada. Toit peen- III dub lõplikult kõhus, mis paarinnas asub. Kõhul on kitiinvooder, milles kolm kõva, toitu peeneks hõõruvat kisu.

Vähk on veeloom ja hingab, nagu kaladki, lõpustega (232. joon.). Need on paarinna IV kilbi servade all kummalgi küljel. Lõpustel on suleladva kaju, milles palju peenikesi juussooni. Lõpuste kaudu saab veri kilbi servade alust uhtvast veest hapnikku ja vabaneb süsihappust gaasist.

V Veri on, nagu varemini vaadeldud putukatelgi, värvita. Verd paneb kehas liikuma seljapoolses osas asuv kotisarnane süda.

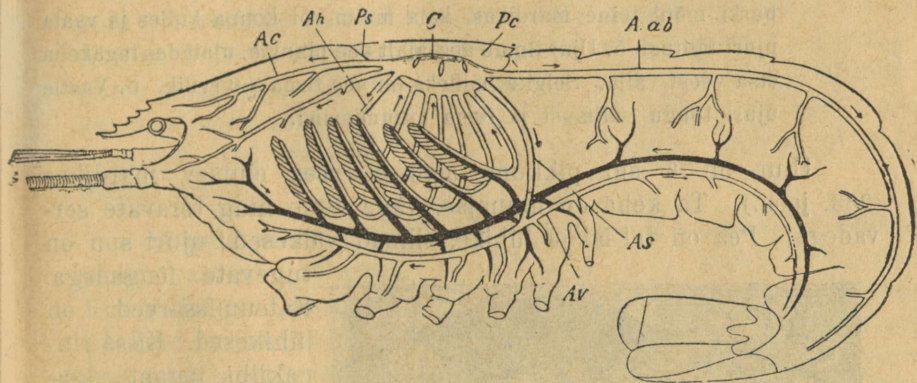
Ergukava koostub üksikutest ergusõlmedest, mis isekeskis ühendatud. Kõige suuremad neist on kurgu pealmine ja alumine sõlm.

Vähid.

Üleval emavähk, all isane.

Vähid paljunevad marjaga (munadega). Emavähk koeb talvel oma koopas kuni 300—400 munakest ja kinnitab nad oma laka alla väikestele jalakestele. Suve alguses tulevad munakestest noored vähid välja, kes end mõni aeg veel ema küljes hoiavad.

232. joon. Vähi veresoonestik ja lõpused. C — süda. Sule laadi sünnitused — lõpused. A ab, Ac ja As — tuiksooned, mustaga — tõmbsoon.

Noored vähid kasvavad kiiresti. Kasvades ajavad nad sagedasti koort. Uus koor on pehme ja ei takista noore looma keha suuremaks paisumist. Ka vanad vähid ajavad igal suvel kooriku maha, mis neile kitsaks on jäänud. Enne koore ajamist võib vähi paarinna peapoolsest osast alati väikesi ümmargusi kivikesi leida. Peale uue kooriku kõvaksmuutumist ei leia me vähist neid kivikesi. Nad kuluvad uue kooriku lubjastumiseks, kõvenemiseks. Kolmeaastased vähid on juba nelja tolli pikkused. Vähi äramurtud jalgade asemele kasvavad uued. Seda nähtust kutsume kehaosade uudumise võimeks ehk regeneratsiooniks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Millega seletada seda nähtust, et mõnel vähil mõlemad sõrad ühesuurused ei ole. 2. Millega hingavad jõevähid? 3. Katsu kirjeldada vähkide talitusi söömapala kallal. 4. Mis suguste riistadega püütakse vähke? 5. Mis põhjusel on vähid viimsete aastate jooksul paljudest vetest välja surnud?

Kollaseservaline ujur.

Vaatlused. 1. Vaatle ujuri üldist kehaehitust. 2. Eriti vaata ta jalgade kuju. 3. Too ujur veenõuga koju ja pane ta klaaspurki. Pane tähele siin ta ujumisliigutusi. 4. Lase ujuri juurde purki mõni teine mardikas, kala maim või konna kulles ja vaata ujuri talitusi. 5. Ujur ilmub aeg-ajalt vee pinnale, ulatades tagakeha otsa veest välja. Selgita, milleks on see temale tarvilik. 6. Vaatle ujuri tõugu välimust ja tema toitumisviisi.

Ujur on 3 sm pikkune alaliselt vees elutsev mardikas (233. joon.). Ta keha on munajas, väga lame ning teravate servadega. Pea on tal lai ja lühike, silmad väikesed; ujuri suu on tugevate lõugadega.

233. joon. Kollaseservaline ujur ja ta vastne.

Katsumissarved on lühikesed. Kitsa rinnaakilbi tagant algavad paksud katetiivad, millede all pehmed võrktiivad — lennuaparaat. Mardika üldine värv selgmisel poolel on mustjasroheline, kõhu all aga kollakaspruun. Tiibade välisel serval

on kollakas palistus, mille tõttu seda ujurit kollaseservaliseks ujuriks nimetatakse. Ujuri jalad on laiad, aerude laadiliseks kujunenud ujumisvahendid. Jalgade sõudepinda suurendavad nende servadel kasvavad kõvad karvad. Isaste ujurite eesmine jalapaar on ümmarguste otsadega iminappadega, mis emastel puuduvad. Olgugi et ujurid alaliselt vees viibivad, ei hinga nad siiski vees leiduva õhuga, nagu kalad ja vähid, vaid ilmuvad aeg-ajalt vee pinnale. Siin sirutavad nad oma tagakeha veest välja ja kehitavad selle juures natuke katetiibu, nii et väline õhk viimaste alla pääseb. Värske õhu tagavara-dega sõuab ujur uuesti sügavamale vette.

Ujur hingab õhutorukeste ehk traheede abil. Ujurid võivad ka väljaspool vett hingata. Nad lahkuvad vahest harva

oma alalisest elukohast ja lendavad mõnda teise kohta. Akvaariumid, milledes ujureid vaadeldakse, olgu ööseks tiheda võrguga pealt kaetud.

Ujurite toiduks on kõik vähemad aeglasemad loomad, kes tema eest ei suuda põgeneda ega end kaitsta. Ta tungib koguni suuremate loomade kallale. Nii haarab ta kalu, konni, triitoneid ja teisi endast suuremaid loomi. Tugevate lõugadega pureb ta näiteks kala külge augu ja kõigist kala vabastumiskatseist hoolimata ei lase ujur viimast lahti. Toidupuudusel tungivad nad üksteise kallale ja tugevamad murravad nõrgemad maha.

Kevadel muneb emaujur vee põhjale oma munad, milledest peagi vastsed arenevad. Vastsete lai pea aheneb tahapoole. Kummalgi pool pead on kuus lihtsat silma. Vastsetel puuduvad purevad suuosad ning nende lõuad moodustavad toru, mille varal nad oma saagi verest ja lihast tühjaks imevad. Osa suulisandeid on ujuri vastsel aga alatasa lahti ja kinni tõmbuvateks tangideks moondunud, milledega ta oma ohvrit kinni hoiab. See kuuejalgne tõuk ei ole vähem röövel kui ujur ise. Tema imeb konna kulleseid, maima ja teiste veeputukate vastseid tühjaks. Oma saaki uimastab ta mürgiga, mida lõugadest haava pritsib. See mürgine vedelik mõjub koguni lahustavalt looma kudede peale ja kergendab seega ujuri tõugul viimaste väljaimemist saagi katetest. Nii algab ujuri tõugu toidu ümbertöötamise toiming, seedimine, juba enne vastavatesse seedimisriistadesse jõudmist.

Ujuri tõuk hingab, nagu täiskasvanudki loom, veepealse õhuga. Rikkalikult toitu saades ajab tõuk lühikeste ajajärkude järele nahka — kestab. Ujuri vastne poeb peale viimset kestmist kaldamudasse ja moondub tupeks — nukkub. Ujurid on täieliku moondumisega putukad.

Ülesanded ja küsimused. 1. Viska purki, kus mõned ujurid, tükk liha ning vaata nende avaldusi. 2. Vaata, kui tihti ilmub ujur ja ta tõuk vee pinnale oma õhu-tagavara värskendama. 3. Kirjelda ujuri tõugu toiduvõtmise iseärasusi. 4. Miks peame ujurit täieliku moondumisega putukaks? 5. Võrdle ujuri, mesilase, sipelga ja heinaritsika moondumisnähtusi.

Kollaseservaline ujur.

Vaatlused. 1. Vaatle ujuri üldist kehaehitust. 2. Eriti vaata ta jalgade kuju. 3. Too ujur veenõuga koju ja pane ta klaaspurki. Pane tähele siin ta ujumisliigutusi. 4. Lase ujuri juurde purki mõni teine mardikas, kala maim või konna kulles ja vaata ujuri talitusi. 5. Ujur ilmub aeg-ajalt vee pinnale, ulatades tagakeha otsa veest välja. Selgita, milleks on see temale tarvilik. 6. Vaatle ujuri tõugu välimust ja tema toitumisviisi.

Ujur on 3 sm pikkune alaliselt vees elutsev mardikas (233. joon.). Ta keha on munajas, väga lame ning teravate servadega. Pea on tal lai ja lühike, silmad väikesed; ujuri suu on

233. joon. Kollaseservaline ujur ja ta vastne.

tugevate lõugadega. Katsumissarved on lühikesed. Kitsa rinna kilbi tagant algavad paksud katetiivad, millede all pehmed võrktiivad — lennuaparaat. Mardika üldine värv selgimisel poolel on mustjasroheline, kõhu all aga kollakaspruun. Tiibade välisel serval

on kollakas palistus, mille tõttu seda ujurit kollaseservaliseks ujuriks nimetatakse. Ujuri jalad on laiad, aerude laadiliseks kujunenud ujumisvahendid. Jalgade sõudepinda suurendavad nende servadel kasvavad kõvad karvad. Isaste ujurite eesmine jalapaar on ümmarguste otsadega iminappadega, mis emastel puuduvad. Olgugi et ujurid alaliselt vees viibivad, ei hinga nad siiski vees leiduva õhuga, nagu kalad ja vähid, vaid ilmuvad aeg-ajalt vee pinnale. Siin sirutavad nad oma tagakeha veest välja ja kehitavad selle juures natuke katetiibu, nii et väline õhk viimaste alla pääseb. Värske õhu tagavaradega sõuab ujur uuesti sügavamale vette.

Ujur hingab õhutorukeste ehk traheede abil. Ujurid võivad ka väljaspool vett hingata. Nad lahkuvad vahest harva

oma alalisest elukohast ja lendavad mõnda teise kohta. Akvaariumid, milledes ujureid vaadeldakse, olgu ööseks tiheda võrguga pealt kaetud.

Ujurite toiduks on kõik vähemad aeglasemad loomad, kes tema eest ei suuda põgeneda ega end kaitsta. Ta tungib koguni suuremate loomade kallale. Nii haarab ta kalu, konni, triitoneid ja teisi endast suuremaid loomi. Tugevate lõugadega pureb ta näiteks kala külge augu ja kõigist kala vabastumiskatseist hoolimata ei lase ujur viimast lahti. Toidupuudusel tungivad nad üksteise kallale ja tugevamad murravad nõrgemad maha.

Kevadel muneb emaujur vee põhjale oma munad, milledest peagi vastsed arenevad. Vastsete lai pea aheneb tahapoole. Kummalgi pool pead on kuus lihtsat silma. Vastsetel puuduvad purevad suuosad ning nende lõuad moodustavad toru, mille varal nad oma saagi verest ja lihast tühjaks imevad. Osa suulisan- deid on ujuri vastsel aga alatasa lahti ja kinni tõmbuvateks tangideks moondunud, milledega ta oma ohvrit kinni hoiab. See kuuejalgne tõuk ei ole vähem röövel kui ujur ise. Tema imeb konna kulleseid, maime ja teiste veeputukate vastseid tühjaks. Oma saaki uimastab ta mürgiga, mida lõugadest haava pitsib. See mürgine vedelik mõjub koguni lahustavalt looma kudede peale ja kergendab seega ujuri tõugul viimaste väljaimemist saagi katetest. Nii algab ujuri tõugu toidu ümbertöötamise toi- ming, seedimine, juba enne vastavatesse seedimisriistadesse jõudmist.

Ujuri tõuk hingab, nagu täiskasvanudki loom, veepealse õhuga. Rikkalikult toitu saades ajab tõuk lühikeste ajajärgude järele nahka — kestab. Ujuri vastne poeb peale viimset kesta- mist kaldamudasse ja moondub tupeks — nukkub. Ujurid on täieliku moondumisega putukad.

Ülesanded ja küsimused. 1. Viska purki, kus mõned ujurid, tükk liha ning vaata nende avaldusi. 2. Vaata, kui tihti ilmub ujur ja ta tõuk vee pinnale oma õhu-tagavara värskendama. 3. Kirjelda ujuri tõugu toidu- võtmise iseärasusi. 4. Miks peame ujurit täieliku moondumisega putukaks? 5. Võrdle ujuri, mesilase, sipelga ja heinaritsika moondumisahtusi.

Laulusääsk.

Vaatlused. 1. Vaata laulusääse üldist ehitust. 2. Vaata tema kärssa ehk imemisenokka, jalgu ja tiibu suurekstegeva klaasiga. 3. Vaata, kuidas liigub sääsk pindadel, milledele toetub, „jalad ülevalpool“. 4. Vaatle sääske lennul ja kuulata tema häält (pirinat). 5. Lase sääske oma käel niikaua imeda, kuni ta ise ära läheb, ning kirjelda tema imemistegevust. 6. Kus on rohkem sääski, kas kuival alal või veerikastes kohtades? 7. Katsu leida lähemast veelombist pildil näidatud tõuke ja tuppesisid. 8. Selgita, kuidas hingavad tõugud ja nukud, kas vees oleva või välimise õhuga.

Laulusääsk on meile kõigile tuntud kui tüütu loomake (234. joon.). Tema keha tähelepanelikult vaadates leiame selle

234. joon. Laulusääsk. 1 — ema, 2 — isa, 3 — tõuk, 4 — tupp; keskel tupest väljenev sääsk.

pideks nuiakesteks, milledega ta lennul alalist pirisemis-

jagunevat peaks, rinnaks ja tagakehaks. Väheldane pea ühendub rinnaga pehme nahkvoldi varal. Peal on oakujulised suured silmad, sule laadi katsumissarved ja suuosad. Suuosad on nagu kärbselgi k ä r s a k s moondunud. Kärss ehk imemisenokk koostub neljast teravast harjasest, milledega looma või inimese nahk läbi pistetakse, ja tupest. Sääse toiduks on inimese ja loomade veri ning taimede mahlad. Isaste sääskede kärss on nõrgem kui emaste oma. Sellevastu on isastel palju suuremad sulgsed katsumissarved. Lühikesele rinnale kinnituvad võrksed tiivad. Teine paar tiibu on sääsel jäänud, nagu kärbselgi, tõm-

muusikat helistab. Rinnale kinnitub ka kolm paari karvaseid jalgu, millel käpp, sääär ning reis ühes pöörliuga. Säase käpal on, nagu kärbsengi omal, pehmed mõhnad, millede abil loomake võib libedatel pindadel, jalgades ülespoole, liikuda.

Sääski leiame rohkel arvul soode, järvede ja tiikide lähedusest, veerikkal suvel enam kui kuival. Sääsk on pooleldi õhu, pooleldi vee elanik.

Emasääsk muneb oma munad vette. Laulusääse munad on kitsakaelalised kannukesed, mis pealt kaanekestega kaetud. Munad kititakse ilaga ühiseks parveks, mis vabalt vee pinnal ujub. Mõne päeva pärast poevad siit, kaanekesi üles kergitades, laulusääse tõugud välja, kes kohe vette kaovad. Tõugud on suure pea ja silmadega, millede ees on karvatupsuga lõppevad katsumissarved. Ka lülidesse liigestatud kere külgedel on karvatupsud, üks paar igal lülil. Eelviimse lüli küljel on pikem kitsas toruke, mida laulusääse tõuk aeg-ajalt veest välja upitab. Ei ole raske arvata, et ta selle kaudu pealtvee hapnikku hingamiseks saab.

Tõugu suul puuduvad imemisseadised. Tema suuosadeks on üks paar harjastega lõugu, milledega ta vett endasse ahmib ja sellega ühes seal leiduvat toidupoolist. Tõuk ajab korda kolm kesta ja on täisealisena laulusääsest enesest tublisti suurem. Neljanda kesta heitmise järel nukkub tõuk. Tupp tuletab väliselt kirjakoma meelde. Tupe laiemalt otsalt ulatuvad kaks lühikest toru vee pinnale, millede varal nuku õhuvahetus toimub. Laulusääse nukk ei tarvita toitu, kuid varemini vaadeldud putukate nukust erineb ta sellega, et võib vabalt ujuda, end oma sabaosaga liigutades.

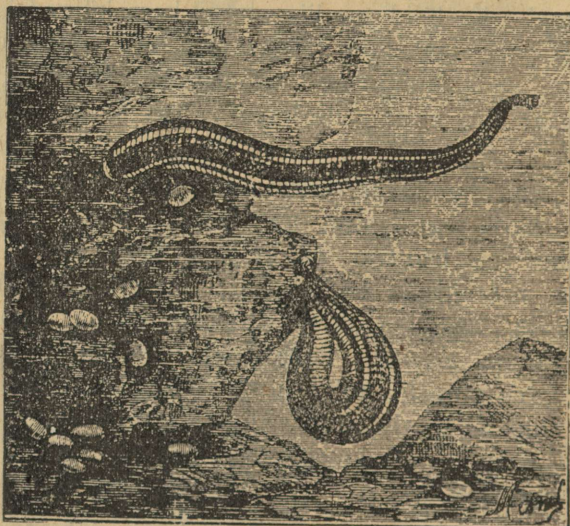
Mõne aja pärast pakatab tupe selg ja lõhest poeb välja noor sääsk, toetudes esimeste jalgadega tupele. On vesi lainel, siis hävib palju tupest ilmuvaid sääski, kes ühes oma tupega ümber kukkudes ära upuvad. Säase moondumine vältab 3—4 nädalat. Nii elavad sääsed suve jooksul 4—5 põlve üle. Sügisel saavad sääsed otsa, ainult mõnel üksikul läheb korda talve kuskil soojas nurgas üle elada. Kevadel, kui veed soojaks lähevad, kannavad need üksikul üle talve elanud sääsed oma munad veele, kus neist peagi noored sääsed võrsuvad.

Ülesanded ja küsimused. 1. Katsu veest korjata sääse tõuke ja pane nad tупpa veekaussi ning jälgi nende arenemist. 2. Võrdle kärbse ja sääse tõuku. 3. Kas teeb sääsk häält, kui ta mõnel asjal istub?

Apteegikaan.

Vaatlused. 1. Vaatle kaani keha üldist kuju ning värvi ja võrdle seda ümbruse värviga. 2. Vaatle eriti kaani keha eesmist ja tagumist otsa. 3. Vaata, kuidas liigub kaan vees, kuidas kuival maal. 4. Mida tarvitab kaan toiduks?

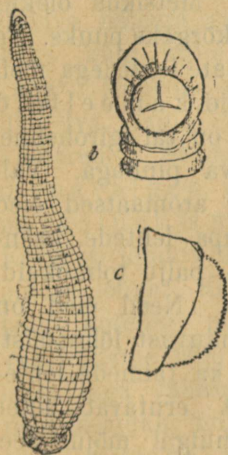
Kaanide keha langeb, nagu vihmussi oma, hulgak (90—100) rõngasteks (235. joon.). Kaani keha selgmine pool on kumeram,

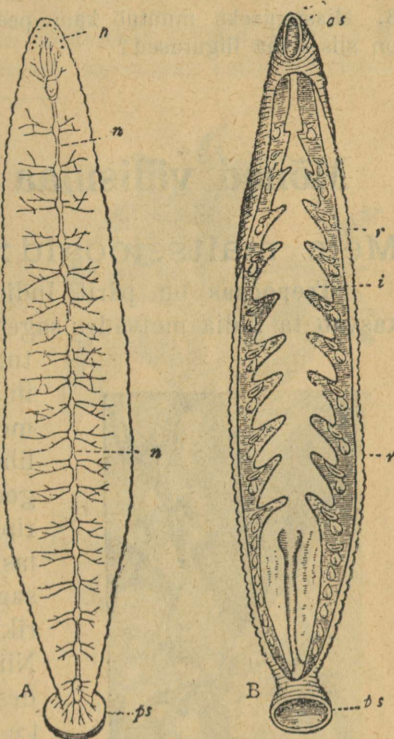
235. joon. Kaanid.

kõhtmine lamedam. Keha üldine rohekasmust värv ei ole tumedal mudasel vee põhjal, kus kaan suurema osa ajast viibib, silmatorkuv. Peamine ja sabamine keha ots lõpevad imemisnapaga — kupuga, millega kaan end asjade külge imeb. Peas on tal 10 väikest silmakest. Eesmises iminapas avaneb kolmekandiline suu, mille servad saagjasteravaiks, lõugadeks on arenenud (236. joon.). Otse suust läheb sopirikkasse soolde.

Kaani toiduks on imetajate ja teiste, eriti veeloomade, nagu kalade ja konnade, veri. Imemisnapaga lutsib kaan end naha külge, imeb selle suhu ja saeb oma lõugadega katki. Imemise tõttu on kaani suus nõrgem rõhumine kui saaklooma kehas ja sellepärast valgub viimase veri haavast hoogsasti kaani suhu ja siit sopilisse soolde (237. joon.). Kaan paisub takistamata söömisel 3—4 korda oma harilikust kogust jämedamaks. Selle kõhutaiega võib kaan väga kaua söömata läbi ajada (aasta ja enam).

236. joon. Kaan. b — peamine iminapp ja lõuad; c — lõuad (suurendatud).

237. joon. A — kaani ergukett ja n — silmad; B — sopiline sooletoru.

Kaani vaenlasteks on ujurid ja nende tõugud, vesirotid ja veelinnud. Tume kaitsevärv on temale heaks peljuvahendiks.

Kaan on alaline vee elanik. Kuid hingamine ei toimu, nagu paljudel varemini vaadeldud loomadel, lõpuste ega kopsude varal, vaid kogu pehme naha kaudu.

Juulikuul ronib kaan kaldale ja uuristub siin mudasse. Keha kattub naha näärmetes valminud paksu limaga. Sellesse limakesta muneb emaloom nõõpnõela-pea suurused munad. Peale

seda, kui emaloom kestast välja pugunud ja vette läinud, tõmbub see umbseks tupeks. Munast kujunenud noored valkjad kaanikesed toituvad alguses selle kesta limast. Viimaks lahkuvad ka nemad urkakesest ja lähevad vette. Kaanid kasvavad aeglaselt.

Ülesanded ja küsimused. 1. Mille poolest läheb kaani keha vihmussi omast lahku? 2. Kuidas võib kaan endasse nii palju verd imeda? 3. Missuguseks muutub kaan peale täitumist verega? 4. Missugused on siis tema liigtused?

Mõned välismaa taimed ja loomad.

Meie maitsejoogid: tee, kohv ja kakao.

Teepõõsas on pärit Indiast (238. joon.). Metsikus olekus kasvab ta India metsades sagedasti kuni 15 m kõrgeks puuks. Ta tuletab oma munajate lehtedega meil ilutaimena esinevaid kameeliaid meelde. Lehestik on tal igiroheline, libeda ning läikiva pinnaga. Valged roosikujulised aromaatsed õied ripnevad 1—2 kaupa lehtede kaenlast alla. Õies on palju tolmukaid, sagedasti üle 100. Need õied on rikkad kergesti lenduvast lõhnaõlist. Nii selles õlis kui ka taimede lehtedes on isesugust erutavat ainet teiini. Suurel hulgal mõjub see aine kahjulikult, mürgitavalt.

238. joon. Teepõõsa õites oks, all villi.

Teepõõsa lehed korjatakse okselt ja kuivatatakse ära. Teesordid olenevad peaaesjalikult sellest, millal lehed on korjatud ja kuidas nad on kuivatatud. Tähtsamal teeistanduste maal Hiinas võetakse põõsastelt lehti 3 korda aastas. Korjatud lehti lastakse natuke aega õhu käes

närbuda ja siis pannakse nad sooja vee auru ning seepeale kõrge kuumuse kätte kuivama. Nii saadakse must tee. Pannakse aga lehed otse peale korjamist veeauru ja siis kuuma kuivatisse, siis valmib selle toimingu saadusena roheline tee. Tee lõhnastamiseks segatakse lehtede sekka hästi lõhnavaid õisi.

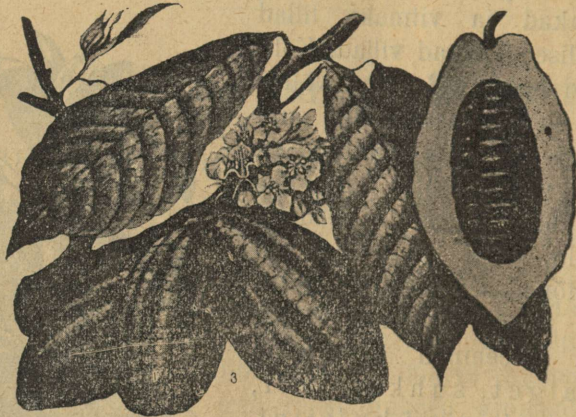
Kohvipuuke on väike igihaljas lõunamaa põõsas, pärit Abeisiiniast (239. joon.). Valgetest õitest valmivad esiti rohelised, siis punakad ja viimaks lillad ploomitaolised lihakad viljad. Kohvipuu õied puhkevad 8 kuu vältusel. Nii on sagedasti ühel puul sama aegu õisi, poolvalminud ja valminud vilja. Viljas on kaks läikiva nahaga seemet. Need on kaks külge vastu litsunud „uba“. Mõnedes viljades on ainult üks iva, millel mõlemad küljed kumerad. Seemned sisaldavad munavalget, suhkrut, õli, parkainet ja mürki kofeiini. Kergesti lenduv õli annab kohvile omase lõhna. Kanges kohvis on palju kofeiini, mis mõjub erutavalt südame tegevusele. Et kohvi leem liiga vähesel määral toitaineid sisaldab, on ta ainult ärritav maitsejook. Praegusel ajal on tähtsamad kohvi-istandused Kesk- ja Lõuna-Ameerikas, Jaava saarel ning Araabias (Mokka kohvi).

239. joon. Kohvipuu oks õite lehtede ja viljaga.

Kakaopuu on põlistest Ameerika metsadest pärit (240. joon.). Praegu kasvatatakse teda igal pool, kus soe kliima. Ka tema on igihaljas taim. Kakaopuu õitseb aasta otsa. Õied on kollakaspunased ja väga arvurikkad. Õitega ühtaegu valmib puudel ka vili. Paljudest õitest ei kujune peale õitsmist vilja. On selgunud, et 3000 õiest keskmiselt ainult üks viljavõimelisena edasi areneb. Õied kasvavad okstel kobaras. Kurgilaadi-

lises viljas on naha [all hapukas viljaliha ja selle keskel, südamemes palju oataolisi seemneid. Puult võetud viljades on need seemned kibedad; puistatakse aga oad viljast välja ja lastakse neid mõni päev hunnikus seista, käärida, siis omandavad nad hea maigu. Seesugustena saadetakse nad vabrikusse, vabastatakse kestast, kõrvetatakse ja jahvatatakse peeneks. Sellest

240. joon. Kakaopuu oks õite ja viljaga, paremal pool avatud vili.

kakaopudrust pigistatakse nüüd teatud hulk rasva, „kakaovõid“ välja, millest seepi ja salvi valmistatakse. Õlipressimisest ülejäänud puru jahvatatakse uuesti ja läkitatakse kakaojahuna müügile. Kakaost saadakse suhkruga ja vanilliga juurdelisamisega soko- laadi. Kakao sisaldab, nagu tee ja kohv, ainet, mis erutavalt mõjub. Et kakao oad suurel hulgal tärklisi, õli ja munavalget sisaldavad, siis ei ole kakao ja sokolaad ainult maitse-, vaid ka väärtuslikud toiduained. Kakaod, teed ja kohvi tuleb hoida kinnistes nõudes, sest muidu lendub neis ainetes leiduv kerge taimeõli ära.

Ülesanded ja küsimused. 1. Missugust mõju avaldab kange tee ja kohv õhtul inimese peale? 2. Miks nimetame kohvi ja teed maitse- jookideks, kakaod peame aga toidupooliseks?

Tehnikas kasutatavad taimed.

Puuvilla-põõsas on suurte mitmehõlmaliste lehtedega ja kollaste õitega taim (241. joon.). Vili on kupar, mis küpseks saades pakatab. Pakatanud kuprast tuleb villatutt nähtavale, mis muud ei ole kui hernetera suuruse seemne lennuaparaat (võrdle papli viljaga). Villakiudude pikkus on 3—5 sm. Selle villa saamiseks kasvatataksegi puuvilla-põõsaid suurte istandustena Indias, Hiinas, Egiptuses ja Ameerikas. Siin kogutakse nende põõsaste seemned suurtesse pallidesse kokku ja veetakse

241. joon. Puuvilla-põõsa oks õite ja viljaga; 2 — üksik seeme.

tööstusemaadele vabrikutesse ümbertöötamisele. Puuvillast saadakse väärtuslik riie. Tööstuses tarvitatakse puuvilla saadakse ka mitmelt teiselt taimelt. Meil töötab puuvilla ümbertöötamise vabrikuna Tallinnas „Balti puuvilla vabrik“. Puuvilla laadi viljaga on meie soodel kasvav villpea.

Kautšuk on piimataoline mahl, mida paljudest taimedest saadakse. Sagedamini saadakse teda kautšukipuult, mis Brasiiliast pärit. Kautšuki saamiseks lõigatakse selle puu koorde haavad, mis kuni puuosani ulatuvad. Haavadest imbub piimjat vedelikku välja, mida nõudesse kogutakse. Selle mahlaga kaetakse laiate laudade pind, ja siis hoitakse laudu tule ees.

Laudade võidmist ja tuel paistmist toimetatakse mitmel korral. Viimaks jääb laua pinnale sitke paks kautšukikord; mahlas leiduv vesi aga auras tuel paistmisel ära.

Nüüd lõigatakse kautšuk tükkideks ja võetakse laudadelt ära. Kautšukit pruugitakse kummiasjade valmistamiseks. Väavli

242. joon. Hiigla-kummipuu.

ja mõne teise ainega ümber töötades saadakse kautšukist kõva e b o n iit, millest paljusid tarbeasju valmistatakse (nööbid, elektritarbed, kammid jne.).

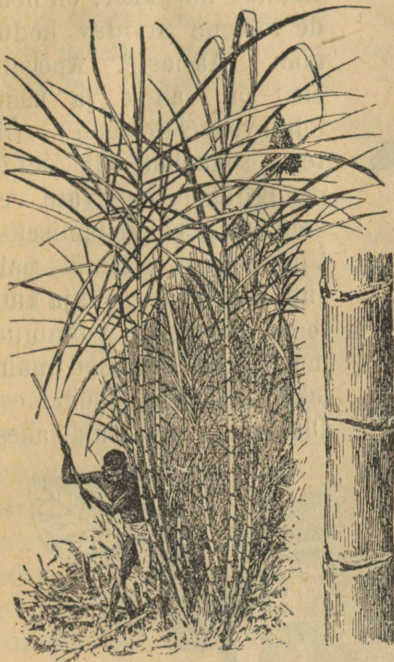
Ka India hiigla-kummipuu, mis mõnduandva ühikuna sealsetes ürgmetsades esineb, on tööstusele suureks kautšuki allikaks (242. joon.).

Suhkru-pilliroog on, nagu rukiski, kõrs-taim, millel palju sarnasust meie vetel esineva rooga (243. joon.). Teda kasvatatakse pehmel mudasel põllul. Ta kasvab 4—6 meetri kõrguseks taimeks. 5 sm jämedune vars lõigatakse õige maa ligidalt

juurelt maha, laasitakse lehtedest paljaks ja saetakse tükkideks. Kõrretükid aetakse raskete raudrullide vahelt läbi ja nii muljutakse neist magus mahl välja, millest ümbertöötamisel pilliroo-suhkrut saadakse. Tampimisest ülejäänud suhkrurikkaid riismeid pruugitakse rummi ajamiseks.

Riis on kaera laadi, pööriseaga (lakaga) taim (244. joon.). Ta on rukki kõrguse kõrrega. Riis on sootaim ja sellepärast hoitakse riisi põllud kunstlikult madala vee all. Üksikud mäeriisi sordid võivad ka vähem niisutatud põllul kasvada. Riisi-

terad rabatakse suurtes masinates pööriseist välja. Riis on oma saagiannilt üks kõige tulusam teravili. Riisiteri tarvitatakse riisitärklise valmistamiseks ja piiritust sisaldavate jookide

243. joon. Suhkru-pilliroog.

244. joon. Vees kasvav riis.

ajamiseks, milledest kõige kuulsam arak. Kuid kõige laiemat tarvitamist on riis leidnud toiduna. Ta on Hiinas ja Indias sadade miljonite inimeste toiduks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle jäneselille ja puuvilla vilja levitamise vahendeid papi ja paju vilja lennukitega. 2. Kirjelda asju, mida kautšukist valmistatakse. 3. Võrdle suhkru pilliroogu ja riisi isekeskis ja varemini tuntud kõrsviljadega.

Tuttavad lõunamaa puuviljad.

Lõunamaa puuviljad on kindel rühm viljasid, mida meile harilikult Vahemere maadelt veetakse. Laiemalt on neist meile tuntud apelsin ja sidrun. Et talv Vahemere maadel soe

on, siis jäävad siin need puud kogu aastaks lehte. Olgugi et neid taimi juba enam kui 2000 aastat Kreekamaal ja Itaalias haritakse, on nende mõlemi arvatav kodumaa Aasias. Apelsini õied on valged ja hästi lõhnavad (245. joon.). Õitest saadakse õli, mida pruugitakse lõhnavate vedelikkude valmistamiseks. Viiepesaline sigimik paisub ja kasvab nahkja kattega marjaks. Valminud marjas on seemned mahlaka viljaliha südames. Olgugi et apelsinid alles

245. joon. Apelsinioks õite ja viljaga. Üksik õis.

aprillis täiesti valmivad, korjatakse neid välja veoks juba veebruaris puudelt. Teel valmivad edasi ja on nii ka veo halbustele vastu panevamad.

Mandariinid on vähemad apelsinid, millele kodumaaks Hiinamaa, kuid ka neid kasvatatakse Vahemere ääres.

Sidruni vili on hapukas ja tema mahlast saadakse janukustutavaid jooke. Sidruni vilja koored lähevad toitude juurde maitseainena.

Viigipuu on Vahemere rannas tuntud nahkjate viiehõlmaliste

246. joon. Viigipuu oks õisikuga ja noore viljaga. b — õisiku lõik; c — emakatega õied; d — tolmukatega õis; e — seemne lõik; f — seeme.

lehtedega puuke (246. joon.). Viigipuu vili on terve õisiku välisseina moodustus ja temas leiduvad seemned on igauks eriõie sigimikust kujunenud. Lõikame noore viigimarja katki, siis leiame tema õõnest palju õiekesi. Viigimarju tarvitatakse mitmel pool leiva asemel. Meile tulevad nad harilikult kuivatatult ja rohuskinõõridele lükitud võrudena.

Teistest Vahemere marjadest oleksid nimetada veel rosinad ja mandlid.

Ülesanded ja küsimused. 1. Missuguste kodumaa puuviljadega võid võrrelda apelsini ja sidruni vilja? 2. Mille poolest viigipuu vili apelsini omast erineb? 3. Võrdle viigimarja aiamaasika viljaga.

Harilikumad maitseaine-taimed.

Piprapõõsas kasvab Indias ja Sunda saartel (247. joon.).

Ta ronib oma nõrga varrega, nagu meie humalgi, teiste puude najal üles. Istandustes seatakse temale tugikepid. Munakujuliste lehtede vastas on õisik. Tolmukatega ja emakatega õied on kumbki ise põõsastel ehk jälle ühel ja samal põõsal, kuid lahus. Valminud peades on herne suurused marjad, mis alguses rohelised, hiljemini punased ja lõpuks kollased. Kui noppida valmimata marju, siis kortsus kuivatamisel nende liha seemne peal. Nii saadakse must pipar. Korjatakse aga täiesti küpseks saanud marju ja vabastatakse nad viljalihast, siis on meil tegemist valge pipraga.

247. joon. Piprapõõsa oks viljade ja lehtedega; b — õied; c — vilja lõik.

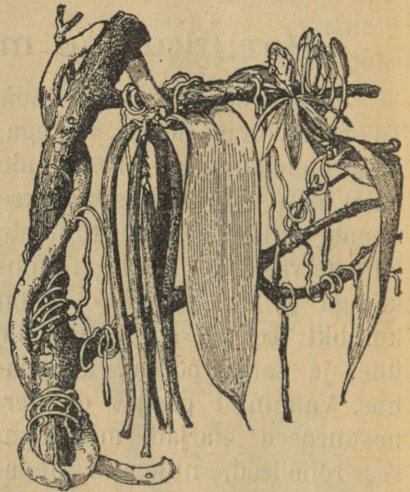
Loorberipuu kasvab ka meil klaasmajades, kuid tema pärismaa on Vahemere ümbrus (248. joon.). Tema marju ja nahkjaid lehti pruugitakse toitude tegemisel maitseandjaks. Muinas-Kreeka-

maalt päritud pruugina kestab igal pool komme anda spordivõistlustel võitjana esinevale harrastajale loorberitest pärg.

Vanill on Mehhiko ja Kesk-Ameerika põlismetsa põõsastaim, mis oma oksti tugede najal valguse poole ulatab. Tema õite tolmutamist toimetavad väikesed linnud, kes vanilli õitest mett võtmas käivad (249. joon.). Praegu haritakse vanilli pal-

248. joon. Lorberipuu oks õite, lehtede ja viljadega.

249. joon. Vanilli oks viljaga.

judes palav-vöö maades kultuurtaimena. Tema viljast saadakse lõhnavat maitseainet.

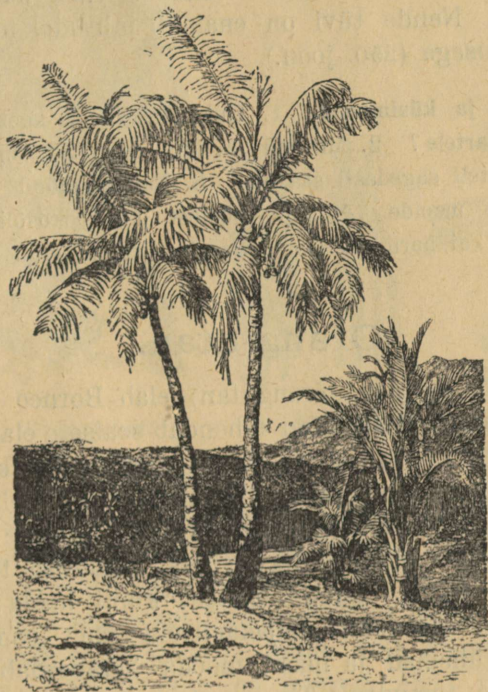
Kaneelipuid esinevad Tseiloni saarel. Neid ei lasta suurteks puudeks kasvadagi. On nad umbes nelja sentimeetri jämeduseks saanud, siis kooritakse nende okstelt ja tüvelt koor ära. Kuivades kokkutõmbunud kooretükid omandavad kaneelile omase tuntud punaka värvi. Need koored ongi turule läkitatav kaneel.

Ülesanded ja küsimused. 1. Milleks kasutatakse toitude juurde pipart, loorberilehti, kaneeli ja vanilli? 2. Tuleta mõnd kodumaal

tubades kasvatatavat taime meelde, mis neile taimedele sarnane näib olevat.

Kookospalm.

Kookospalm on ranna ja saarte taim. Ühtlase kõrge tüve otsas on suurtest lõhestatud sulglehtedest võra, mis palju varju annab. Tolmukatega ja emakatega õied on mõlemad ühel ja samal palmil. Nad ripnevad lehtede kaenlast välja. Kookospalmi vili on pea suurune pähkel. Tema koor koostub pehmest välisest ja kivikõvast sisemisest osast. Kõva kooreosa all on

250. joon. Kookospalm ja vähem saagopalm.

pähkli õõnes tuum, mis seest piimasarnase vedelikuga täidetud. Tuuma lihavad osad kui ka piim kuluvad noorele taimele idanemisel toiduks. Kookospalmi pähklid satuvad kergesti merde ja kantakse veevooludel sagedasti kaugele elutamata korallisaartele.

Palav-vöö elanikkudele on kookospalm esimese järgu tähtsusega taim. Pähkli pehme tuumaga ja selle piimaga toituvad

paljud miljonid ranna ja saarte elanikke. Välistest pähklikoore osadest saadakse linakiu taolist kookoskiudu, millest vaipu, harju ja köisi välja töötatakse. Kõva koor on pärismaalastele jooginõudeks, kuna aga Euroopa vabrikud temast nõõpe valmistavad. Kuivatatud kookospähkleid veetakse välja õlide ajamiseks, milledest ümbertöötamisel seepi ja küünlaid saadakse.

Aasia ja Aafrika kõrbedes on igapäevase „leiva“ andjaks datlipalm. Peale toidupoolise saab kõrve elanik datlipalmilt ka varju ja ehitusmaterjali oma hurtsiku jaoks.

Palmid on üheidulehelised taimed. Nad kasvavad ainsa ladvapungaga. Nende tüvi on enamail juhtudel tervel pikkusel ühtlase jämedusega (250. joon.).

Ülesanded ja küsimused. 1. Kuidas levivad kookospalmi pähklid elutamata saartele? 2. Mis asi on nn. „kokoss“, mida linna poisid sadamatöolistelt sagedasti saavad? 3. Tuleta mõnd kodumaa üheidulehelist taime meelde. 4. Mille poolest on kookosõlist valmistatud seembid paremad kui harilikud loomarasvadest valmistatud seembid?

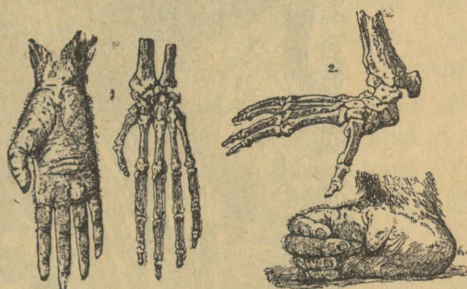
Orang-utan.

Orang-utan (lugeda: órangútan) elab Borneo ja Suumatra saarel (251. joon.). Tema nimi tähendab sealsete elanikkude keeles „metsa mees“. Ta on roostekat värvi pika karvastikuga. Kõrgus on tal ligi kaks meetrit. Orang-utan on täielik puuelanik. Jalgade kui ka käte esimene sõrm on nagu inimese põial kõigile teistele sõrmedele vastu pööratav. Selle omaduse tõttu võib ta nii jalgade kui kätega puude okstest kinni hoida; sellepärast kutsutakse teda sagedasti „neljakäeliseks“ (252. joon.). Jalad on kätest tublisti lühemad ja maad mööda komberdab orang-utan edasi ka kätele toetudes. Tihedas troopika metsas on metsa läbipääsmatuse tõttu maad mööda pea võimatu liikuda. Kõrgete puude latvades oksalt oksale vibutada on palju vabam. Ja sellel omasugusel õhuteel on orang-utan meisterlikum ronija. Näo üldlaadi ja kogu keha iseärasuste poolest tuletab orang-utan inimest meelde. Ka oma vaimlise arenemise poolest seisab ta inimesele väga lähedal. Suuremaks lahkuminekukuks inimesega võrreldes on tal inimesetaolise kurgu häälepaelastiku puudumine. Lõualuudes on orang-utanil nagu inimeselgi 32 hammast, mille-

dest silmahambad hästi tugevad ja suured. Puude vili, lehed, putukad ja linnunad on nende „metsameeste“ harilikuks toiduks. Taimtoitlasena sünnitab orang-utan oma külaskäikudega inimese istandustele tõsist kahju.

251 joon. Orang-utan.

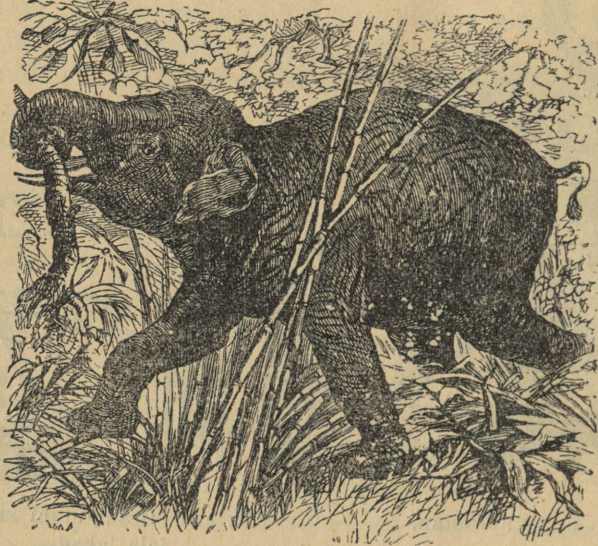
252. joon. Orang-utani käe ja jala labad.

Orang-utanid, isa- ja emaloom, elavad paariti koos. Perekonnas esinevate poegade eest hoolitsevad mõlemad vanemad. Isaloom ehitab mõne puu võraste lihtsa pesa, kuhu ei küüni tiigrid ja lõvid noori poegi tülitama. Neid loomi peletab isaloom ka oma võimsa möirgamisega, mille kõla suurendavad kurgu häälepõied. Orang-utan on suurem ahv. Peale selle esinevad palav-vöös paljud teised ahvid, nagu gorilla, šimpanse ja roheline merikass. Ahvid on palav-vöö iseloomulikud elanikud.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kirjelda neid iseärasusi, mis kinos nähtud ahvide liikumises puult puule oled näinud. 2. Mille poolest erinevad ahvi jalad inimese jälgadest? 3. Mida oled kuulnud sellest, kuid ahvid inimese talituse järele aimavad? 4. Kirjelda tsirkuses või looma-aias nähtud ahvi.

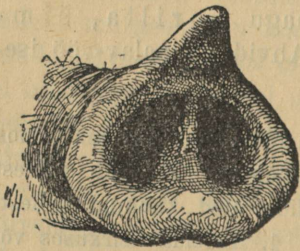
Elevant.

Indias, Indo-Hiinas, Suumatral ja teistel naabruses olevatel saartel kui ka Aafrikas elutsevad elevantid. Nad on kõige suuremad maismaa imetajad (253. joon.); kõrgus on neil kuni 3,5 m. Elevant on pea ainuke loom, kes oma suure raskuse varal vabalt võib troopika metsa tihnikust läbi murda; erakorraliselt

253. Elevant.

paks, pea ilma karvadeta nahk on tema ihule sellel rüselemisel heaks kaitseks. Ei anna metsatihnik võimalust nii läbi rõhuda, siis purustab elevant takistusena esinevaid puid oma tugevate pik-kade kihvadega või murrab neid jälle hiiglajõulise londiga maha. Lont on pikaks veninud ülemine moka ja nina, mille sõõrmed londi otsal avanevad (254. joon.). Londi ots lõpeb tundliku

254. joon. Londi ots.

kärsaga, millega elevant ka kõige vähe-
maid asju maast üles võib tõsta. Ele-
vandid käivad harilikult 40—50-kesi
salkades. Elevanti pealmises lõuas on
ainult kaks lõikhammast, kaks hiigla-
kihva ja kaks suurt purihammast;
alumises lõuas on ainult kaks lõik-
ja kaks purihammast. Purihambad on
laiade veskikivi taoliste mälumispin-

dadega. Juba purihamba pindade järele võib otsustada, et elevant on taimtoitlane. Oma toitu paneb ta sagedasti londiga suhu; sellega painutab ta ka suuri puid, milledelt toitu soovib võtta, kõveraks. Joogivett tõmbab elevant lonti ja pritsib sellest siis jälle suhu. Seesugune lont on elevantile sammasjalgade kõrval, mis mitme kabjaga lõpevad, sobivaks kaitsevahendiks. Elevant on, nagu teisedki taimtoitlased, rahulik loom ega tungi teistele kallale, kui teda hädaohu tagasitõrjumine selleks ei sunni. Elevantil, kui suurel loomal, on vähe poegi korraga. Kolme aasta tagant sünnitab ta ühe poja ja sedagi esimest korda 80—90-aastaselt. Peale sünnitamist lesib emaloom päeva kaks, kolm ja võib alles siis karjaga ühes edasi liikuda. Pojad ei ime ema esijalgade vahel olevast rinnast piima mitte londiga, vaid suuga. Elevanti saab kergesti kodustada. Nad on ekvaatorimail veo-, töö- kui ka sõiduloomadeks. Elevante hävitatakse ka nende kihvade luude saamiseks, mis turul „elevantiluuna“ otsitav kaup on. Ilmub aga elevantide kari riisivi või suhkrupilliroo-istandusesse, siis on ta kahjulikum loom, kes mitte ainult istandust oma söömiseks ei rüüsta, vaid ka ülejäänud osa maha sõtkub.

Ülesanded ja küsimused. 1. Kirjelda kinos ja looma-aias nähtud elevanti. 2. Mis vahe on taimtoitlase ja lihatoitlase hammastiku vahel? 3. Milleks tarvitavad tiigrikütid elevanti?

Lõvi.

Väliselt tuletab lõvi võrdlemisi vähe majakassi meelde, kuid hambad, keel, silmad ja küüned on selle omadega sarnased. Lõvi keha rindosa on kogukam kui tagumine. Isalõvil on kaelal lopsakas lakk (vaata: Tabel II.). Saba lõpeb karvatupsuga, mille kärvade vahel terav sarvine kütis.

Lõvide toiduks on inimese kariloomad, metsast: ka elkirjakud, antiloobid kui ka teised stepi ning kõrve taimtoitlased ja kiskjad. Lõvid valivad oma küttimiskohtadeks vetele viivad teed. Nad varitsevad saaki nagu kassidki. Aladel, kus jahiloomad peajasjalikult päeval liikvel, on ka lõvi päevase eluviisiga. Seal aga, kus need loomad öösiti liikumas, muudavad sellele vastavalt ka lõvid oma eluviisi. Inimese karja peljupaikadesse tungib lõvi öösiti, kõrgetest aedtõketest üle hüpates.

On lõvi oma saagi käppade vahele haaranud, siis murrab ta selle kaelaluu oma tugevate lõugadega. Murtud looma kannab lõvi lõugades hoides oma asupaika. Siis pureb ta kontidelt liha hammastega ära ja lakub vere ja närimisest kontidele jäänud lihalibled kareda keelega viimseni. Lõvi on kõrve kuningas. Öösi, kui ta hää l läbi rahulise suikumise rökkab, värisevad kõik loomad, isegi inimene. Ainult inimene on ta tõsisem vaenlane. Lõvi karvkuub sulab oma värvis kõrve kollaka ümbrusega kokku ja teeb ta varitsetava silmale tähelepandamatuks.

Emalõvi toob aastas 2—6 poega, kes juba ilmale tulles nägijad on, kuid siiski õige abitud. Ema hoolitseb kõigiti nende eest. Kuueaastaselt saavad nad täisealisteks. Lõvi elab õige vanaks. Looduse majapidamisele võimaldab lõvi taimtoitlaste murdmisega teatava ringkäigu tasakaalu. Vastasel korral, kui need takistamata saaksid sigida, hävitaksid nad taimestiku pea viimse lajuni.

Lõvide sugulastest on troopika maadel tiiger palju verejanulisem loom kui lõvi. Tiiger murrab ka siis, kui ta sugugi näljane ei ole, mida aga lõvi pea kunagi ei tee. Tiigri tähtsaks elukohaks on India.

Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle lõvi kassi ja koeraga. 2. Kirjelda lõvi elamiskoha taimestiku ja loomastiku iseärasusi. 3. Mis pärast valib lõvi joomakohtadele viivad teed oma saagi varitsemise alaks?

Põhjapõder ja kaamel.

Põhjapõder elab polaarmaade puudeta, lagedal tundral (255. joon.). Tema karvkuub on, nagu hirvelgi, karmidest karvadest. Suvel on see tumedam, talveks aga muutub karv valgemaks ja tihedamaks, soetades nii loomale loomuliku sooja kasuka. Põhjapõdra peas on suured haralised sarved, mis arenevad ja vahelduvad samuti kui meie kodumaa hirve omad. Tema jalgade eesmine tugevate varvaste paar on suurte sõrgadega ja hästi harkis; maani ulatuvad ka tagumised sõrgvarbad. Laiatootuspinnaga jalgade abil võib põhjapõder üle pehmete rabade ja laiade põhjatute lumeväljade vabalt joosta, ilma sügavamale vajumata.

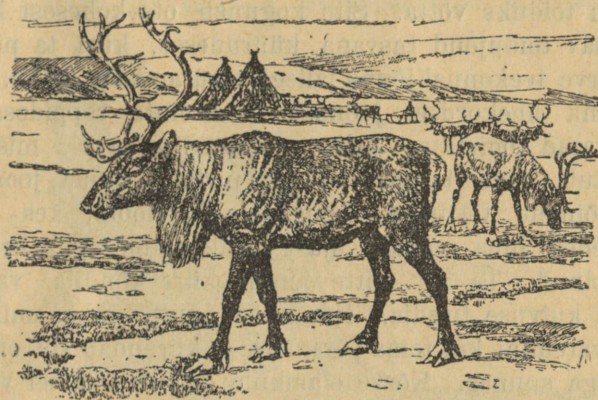
Tema seedimisriistad on samasuguse ehitusega kui veistelgi. Toiduks on põhjapõdrale vilets tundra taimestik suvel

Lõvid.

Üleval isalõvi, all ema poegadega.

kui talvel, mil ta kuiva „põdrasammalt“ lume alt ise välja kaabib. Selle tõttu ei kogu põhjamaa elanik (eskimo) oma põdrakarjadele talveks kunagi toidu-tagavarasid. Põdrakarjad on eskimo suurem ja ainsam varandus. Ta tarvitab põtru saa-

255. joon. Põhjapõder.

nide ette rakendatult veoks ja sõiduks. Põdralt saab ta oma telgi, riided ja riistad, liha ning piima ja selle künnaputest niidi ning luudest nõelad; põdra sarvi kasutab ta kalapüügil.

Mida põhjapõder tundras, seda kaamel kõrves. Kaamel on mäletseja loom^m nagu veisedki ja põdrad. Tema kohmaka kere

turjal on üks või kaks peajasjalikult rasvast koostuvat küüru (256. joon.). Küürude järele jaotatakse neid ühe- ja kaheküürulisteks kaameliteks. Kõrve liiv on palav ja terav. Et seesuguse liiva mõju vähem oleks, seks on kaameli jalad isesuguste sarvunud mõhnadega tallutatud.

256. joon. Ühe küüruga kaamel.

Samasugused sarvmõhnad on ka looma rinnal, küünarnukkidel ja põlvedel. Keha katteks on pruunikas kare jõhvkuub, mis

looma liivakõrves vähemärgatavaks teeb. Kaameli harilikuks toiduks on kuivad torkivad kõrvetaimed. Ainult kaamel võib neid toiduks pruukida, sest tema suu ja keel on sitke sarvna-haga kaetud. Muidugi armastab kaamel heal söömamaal mah-last rohtu toiduks võtta. Siin koguneb otsekohesest kehatalitu-sest ülejääv toidujõud rasvana küürudesse, kust ta pikal toidu-vaesel kõrve teekonnal jõuna jällegi kasutamisele läheb. Kaamelil on võimalik ühekordsel joomisel maoseinte soppidesse suured vee-tagavarad tõmmata. Selle vee-tagavara arvel, mis jaokaupa ära tarvitub, võib ta päevade ja nädalate viisi joomata olla. Nende võimete tõttu on kaamel ainuke loom, kes kuumades liivakõrbedes juba vanast ajast peale inimese- ja kraamikand-jaks on olnud. Ta on mitte ainult kiire kõndija, vaid ka hea haistja ja kuivuse tundja. Kuumade tuulte lähenemist märkab ta alati varemini kui tema peremees ja kiirendab siis oma samme peatuspaiga suunas. Kõrve elanikule pakub kaamel veel liha ja nahka ning karvu vildi valmistamiseks.

Kaamelid toidavad oma üksikult sündinud poegi oma pii-maga imetades, nagu teisedki tundma õpitud mäletsejad.

Vastupidavana kõrve koormakandjana on kaamel juba am-must ajast teeninud endale kõrve laeva nime.

Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle kõiki tundmaõpitud mäletse-jaid. 2. Miks kutsutakse kaamelit kõrve laevaks?

Hiiglakängur.

Hiiglakängur elutseb Austraalia põõsastikkudes ja lagen-dikkudel (257. joon.). Tagumised jalad on tal pikad ja nendel liigub ta hüpates nii kiiresti edasi, et ratsahobusel võimatu on järele jõuda. Istudes toeb ta tagumistele jalgadele ja tugevale sabale. Nii seistes on ta mehe kõrgune. Pea ja karva poolest tuletab ta meie kodumaa hirvi meelde. Hiiglakängur on taim-toitlane. Toitu võtab ta suuga okstelt kui ka maast, mille juu-res temale toeks on eesmised lühikesed jäsemed, mida ta kõndi-miseks ei pruugi. Et ta tõesti taimtoidust elab, seda tunnistavad ka tema hobusehammastiku laadi hambad. Toidu ümbertõta-mine maos toimub ilma mälu mäletsemata.

Emakängur sünnitab väga hädiseid poegi, kelle pikkus vae-valt 2,5 sm. Need on sündides karvadeta, pimedad ja täiesti

abitud. Nad asetatakse ema tagumiste jäsemete vahel olevasse nisade alusesse kukrusse. Siin imevad pojakesed end nisa otsale ja kasvavad suudpidi selle külge. Nisale jäävad nad rippuma seniks, kuni nad oma raskuse mõjul kukrusse langevad. 6—7 kuu pärast saavad nad elujõulisemaks ja teevad katset

257. joon. Hiiglakängur.

kukrust lahkuda, kuhu nad aga edasiliikumiseks, ööseks puhkama kui ka hädaohu eest pelgu poevad. Kukru järele kutsutakse kängrut kukkurloomaks.

Inimeste istandustele on kängrud kui taimede sööjad ja mahasõtkujad kahjulikud tegurid. Neid kütitakse maitstva liha kui ka naha saamiseks.

Ülesanded ja küsimused. 1. Mispärast kutsutakse kängrut kukkurloomaks? 2. Mida saadakse kängrutest? 3. Kirjelda kängru nahka müügil olevate mütside järele.

Aafrika jaanalind.

Jaanalind elab Aafrika ja Lääne-Aasia kõrve veertel ja steppides (258. joon.). Keha üldise ehituse järele otsustades on ta jooksus püsiv ja kiirjooksja lind. Ta võib 2—3 meetri pikkuste sammudega edasi liikuda. Seda võimaldavad temale kõrge jooksuluga jalad. Kõigi heade jooksurite jalad puutuvad maad vähese pinnaga; nii on ka jaanalinnu jalal ainult kaks tõmpi varvast. Varbad on, nagu kaameligi omad, sarvtaldadega, mis neile kaitseks kuuma terava liiva vastu, ka rinna all on

jaanalinnul sarvtald. Tiiva- ja sabasuled on jaanalinnul suured, kuid nii ehitatud, et nad kindlat kandepinda ei moodusta (sarnasus udusulgedega). Jaanalind ei saa lennata. Selle tõttu on tema tiivalihasedki hädiseks jäänud ja rinnakiil puudub täiesti.

258. joon. Aafrika jaanalind.

Toredate sulgede saamiseks hävitatakse aastast aastasse hulgad jaanalinde ja praegusel ajal on nad pea välja suremas. Sulgede saamiseks on paljudes kohtades jaanalinnu-kasvatused asutatud.

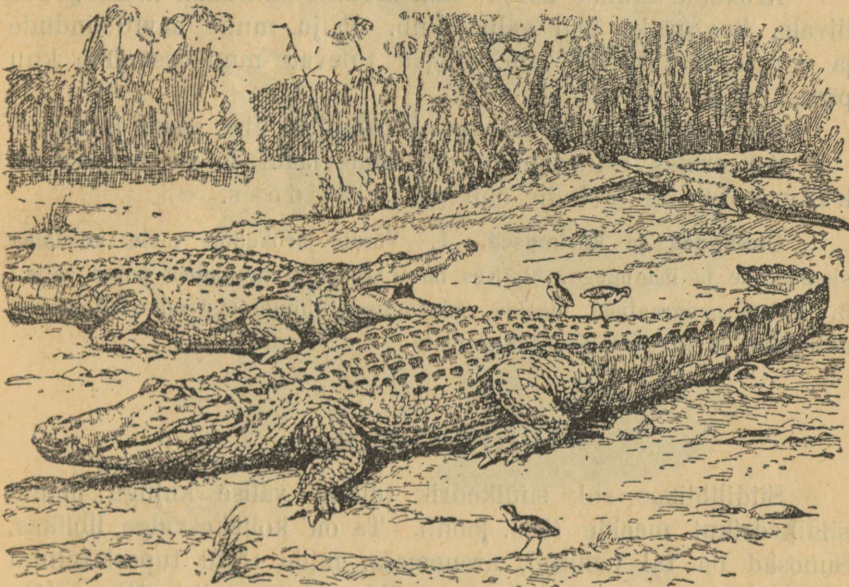
Jaanalindude perekond koostub ühest isast ja mitmest emast. Pesaks on lihtne lohuke maapinnas, kuhu kõik perekonna emad munevad, kokku 15—30 muna. Munad on paksu koorega ja kuni 15 sm pikad. Päike ja isaloom hauvad munadest pojad välja.

Söömamaal jõuguti koos liikudes on jaanalinnud valvsad hädaohtu märkama. Kõrge loom küünib oma pika kaela varal kaugele vaatama. Nägemine on jaanalinnul, nagu paljudel teistelgi lagendiku elanikkudel, üliterav. Märgetud vaenlase eest ruttavad nad kiirel jooksul pelgu otsima. Raske on ratsanikul koguni paremal traavilil põgenejale jaanalinnule järele jõuda.

Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle kaamelit ja jaanalindu kõrve eluks kohanemise seisukohalt. 2. Miks ei või jaanalind lennata? 3. Kirjelda jaanalinnu sulge, mida oled kübaratel näinud tarvitavat.

Niiluse krokodill.

Niiluse krokodill tuletab väliselt suurt, kuni 6 m pikka sisalikku meelde (259. joon.). Ta keha on kaetud suurte soomuste ja sarvplaatidega ning paljas nahk esineb ainult liikmete kaenlas. Krokodilli nina ja kõrvad kattuvad vees ujumisel lap-pidega. Hammastik koostub teravaist lõualuudes istuvaist koonilistest hammastest. Suu võib avaneda pärani, ja kroko-dillil on võimalus suuri asju alla kugistada. Jalad, mille var-bad ujumishahaga ühendatud, on lõdvad, ja krokodilli keha lohiseb liikumisel vastu maad. Pikk saba on külgedelt kokku

259. joon. Niiluse krokodill.

litsitud ja selgmise kammitaolise soomusreaga. Silmad on tera ehituse poolest, nagu kassigi silmad, öise eluviisi kohaselt kju-nenud. Krokodill hingab kopsudega. Veri on tal vahelduva temperatuuriga.

Niiluse krokodill veedab päikese paistel aja liivasel kal-dal, kaob aga päike pilvede taha, siis laskub ka krokodill vette, ulatades ainult nina vee peale. Tema toiduks on kalad kui ka

veel joomas käivad loomad. Suplejaid inimesigi tõmbab ta vee alla, neid oma tugevate hammastega murides.

Paremaks kaitseks on Niiluse krokodillile pronksjasroheline keha värv, mis samavärvilisest ümbrusest vaevalt silma hakkab, tugevad hambad, kõva sarvne kehakate ning osavus ujumises. Suvel, kui veed suure kuumuse käes ära auravad, poeb krokodill mudasse ja suigub suveunele.

Vanad egiptlased pidasid Niiluse krokodilli pühaks loomaks ja hoidsid teda kaitse all. Nüüd on laevasõit ta Niiluse alamjooksult ära peletanud, ja ta esineb ainult selle ülemjooksul ja Kesk-Aafrika järvedes ja soodes.

Krokodill muneb 20—30 hanemunast suuremat muna perve liivale, kus päike nad välja haub. Palju mune hävib lindude ja suurte sisalikkude läbi. Pojad tulevad munadest ühe kuu pärast välja.

Maa päriselanikud saavad krokodillilt liha, rasva ja mune.

Ameerikas esinevaid krokodillide laadi loomi kutsutakse kaimaniteks ja India omi gaavialideks.

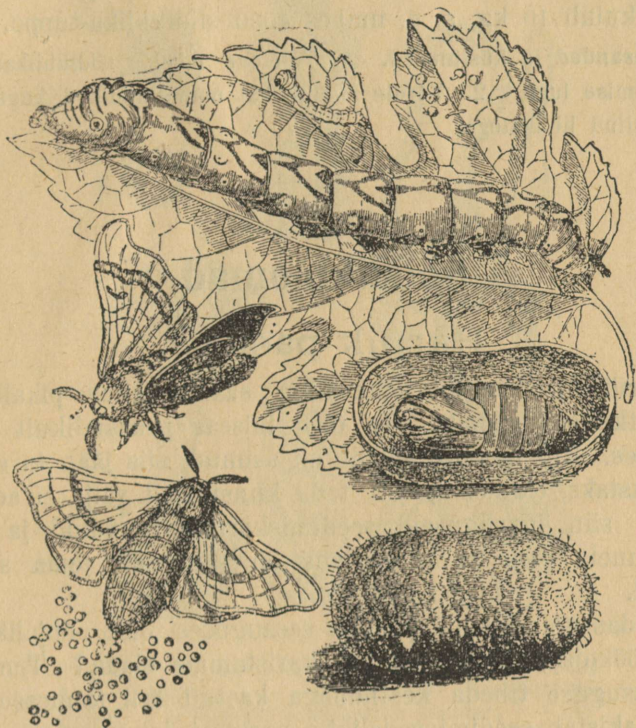
Ülesanded ja küsimused. 1. Võrdle krokodilli meie kodumaa sisalikkude ja madudega. 2. Kes haub krokodilli munadest pojad välja? 3. Tuleta geograafiast meelde, missugused linnud otsivad toitu krokodilli pealt ja liiguvad siin takistamata.

Siidiliblikas.

Siidiliblikas ehk siidikedrik tuletab välise kujuga männi siidikedrikut meelde (260. joon.). Ta on kollakasvalge liblikas. Suuosad on tal hädised, arenemata, mille tõttu tupest tulnud liblikas oma 2—3-päevasel elueal üldse ei saa toitu võtta. Kõik eluavaldusteks tarvisminev jõud on ammutatud juba röövikueas võetud toidust. Katsumissarved on, nagu teistelgi ööliblikatel, sulgjad. Emalooma tagakeha on jämedam ja ümmarikum kui isalooma oma. Nagu kõik liblikad oma sugu alalhoidmiseks palju mune soetavad, nii muneb ka siidiliblika ema 300—500 muna. Otsekohe peale munemist sureb siidiliblikas. Siidiliblika röövik areneb ainult seal, kus võimalus on mooruspõõsal kasvada. Mooruspuu ja siidiliblika kodumaa on India, kus neid juba aastat 6000 tagasi teati kasutada.

Euroopas on siidiliblika kasvatamine võrdlemisi hiljuti levinud.

Siidiliblika kasvataja hoiab siidiliblika munad ületalve jahedamas ruumis. Kevadel, kui mooruspuu noored lehed loob, toob siidiliblika kasvataja munad soemasse kohta. Munadest

260. joon. Siidiliblikas. — Tõuk. — Tupp.

välja tulnud röövikuile antakse värskeid lehti toiduks. Need röövikud on väga aplad. Päeva 35 pärast on nad väikese sõrme pikkused. Neljakordse kestamise järel hakkavad nad nukkuma. Kahest rööviku alusmokal olevast avausest nõrgub vedelikku välja, mis õhu käes ülisitkeks pidevaks kiuks tardub. Röövik kerib endale sellest kuni; 1000 m pikkusest kiust tupe, 14–19-päevase nukurahu järel poeb täiskasvanud siidiliblikas tupest välja, tuppe oma suust eritatava musta vedelikuga katki leotades.

Siidiliblika kasvataja laseb ainult niipalju nukke liblikaks areneda, kui palju ta järgmisel aastal munejaid emasid tarvitab. Kõik teised nukud surmatakse kuumuses poole arenemise aegu ära. Nii saadakse tuppelist soojas vees leotamisel terve pidev kiud, mis 20—30-kordseks korrutatult siidiniidina tööstusesse kudumisele ja niidina turule müügile läheb. 1 kg siidiniidi saamiseks kulub 10 kg, s. o. umbes 4000 siidiliblika-tuppe.

Ülesanded ja küsimused. 1. Tuletage meelde siidiliblikate Euroopasse toomise lugu. 2. Võrdle siidiliblikat männi siidikedrikuga ja teiste tundmaõpitud liblikatega.

Söödikloomad.

Harilik paeluss.

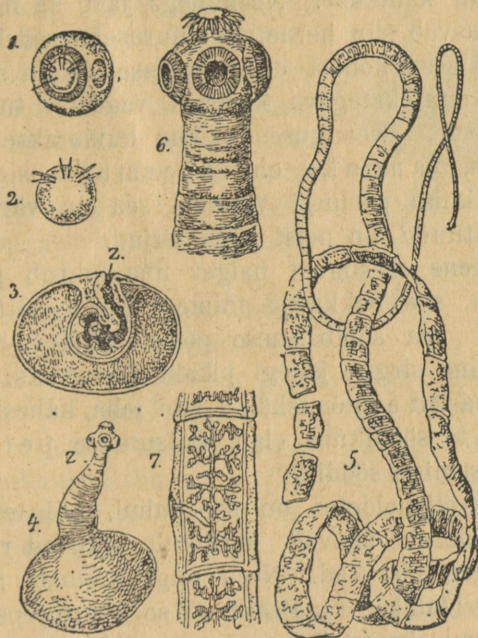
Harilik paeluss on oma nime saanud enda pikalt, lindilaadi jätkuliselt kehalt. Ta elab täiseas peaaesjalikult inimese peensooles. Kui ta kord soolele on asunud, siis jääb ta siia mitmeks aastaks elutsema, kui teda kunstlikult välja ei aeta. Ta sünnitab siin igasuguseid seedimiskorratusi: valud ja raskus kõhus, uneta olek ja verevaesus on sagedasti tema süü läbi tekitatud.

Kuidas võib harilik paeluss seesuguses toidu põhjaliku lahutamise töökojas, kui sooled on, karistamata elada? Tema keha on samasuguse tiheda kestnähaga kaetud kui taimeseemnedki ja see takistab seedimisvedelikke paelussi lahustamast. Et ta sooles kindlasti võiks püsida, on ta väike nõõpnõela-pea suurune pea kahesuguste elunditega varustatud. Pea külgedel on neli imemisnappa, milledega ta end nagu suuga soolika seinte külge kinni imeb (261. joon.). Et soole seina küljes päris kindlasti püsida, on tal kesk pead veel ring teravaid nookusid, mida ta soolika seina surub.

Pikk lintkeha hõljub aga vabalt sooles toidurikkas vedelikus. Kõige pealt puudub paelussil suu ja sooletoru. Teiseks puudub ka kehaõõs — ta on seest umbne. See kõik on võimalik ainult seepärast, et paelussi keha ümber on valmisseeditud toit, mida ta kogu oma keha pinnaga vastu võtab.

Paelussil puuduvad ka teised tähtsad organid, nagu vere-ringvoolu kava, hingamiselundid ja meelihiistad. Ta on lihtsam kõigist varemini vaadeldud loomadest.

Paelussi kasvamine ja paljunemine sünnib väga omapäraselt. Inimese kehas arenema hakkav noor loom kinnitab kõige

261. joon. Harilik paeluss; 1 — muna; 2 — loode; 3 — kerauss; 4 — sama, kuid väljapööratud peaga; 5 — täiskasvanud harilik paeluss; 7 — üks jätkudest. Kõik on suurendatult, peale 5.

pealt oma pea peensoole seina külge. Kuklalt valmivad uued kehajätkud. Mida vanem kehajätk, seda kaugemal on ta peast ja seda laiem. Jätkusid on paelussil sagedasti kuni 1000 tükki ja terve paelussi pikkus ulatub 3 meetrini. Viimastes jätkudes valmivad munad, milledega paeluss sigib. Munadega jätk tuleb paelussilt lahti ja läheb ühes inimese väljaheidetega soolest välja. Igas väljaheidetud jätkus on kuni viistuhat muna.

Et seesugustest munadest noor paeluss võiks arenema hakata, selleks peab muna sattuma uuele söömamaale, uude peremehesse. Seesuguseks peremeheks on siga, kes sagedasti

roojahunnikutes songimas käib. Paelussi munadega jätk satub ühes roojaga sea soolde, kus ta nüüd pehkinult lahustub ja endas olevad munad vabastab. Munadest arenevad siin kiiresti isesugused ümmarikud vastsed, kes kolme paari teravate nookudega sea soole seintest läbi puurivad, verde valguvad ja selles üle keha laiali kantakse. Nookudega jääb ta mõnda lihasesse peatuma ja kasvab siin hernetera suuruseks vedelikuga täidetud põiekeseks. Ühest kohast on põie sisse pikem sopike surutud, mille põhjas suurekstegeva klaasiga vaadates tulevase paelussi pea ära tunneme. Seesuguses olekus kutsutakse paelussi vastset keraussiks, tanguks ehk soormaks (siga on tangus). Sea lihased, kuhu paelussi vastseid sea elu vältusel suuremal määral on sattunud, on neist päris kirjud.

Kui inimene seesugust haiget liha juhtub poolküpselt või toorelt sööma, siis hakkavad inimese soolde sattunud soormad siin arenema. Pea sopib enese põiest välja ja kinnitub soole seina külge ning sirgub jällegi pikaks paelussiks. Nii siis peab paeluss, et oma täit arenemiskäiku läbi teha, kahes loomas olema. Loomi, kelles ta söödikuna elab, kutsutakse peremeesteks. Paeluss on sisemine söödik.

Inimese väljaheidetes on sel puhul, kui tema sooletorus täisealised paelussid asuvad, harilikult liikuvad ruutsentimeetri suurused valged liistakad. Need ongi paelussi munadega jätkud; neist järeldatakse kindlasti, et sooletorus paeluss elutseb. Tema väljaajamiseks peab kohe sammusid astutama. Sagedasti kirjutavad arstid nende uimastamiseks ja väljaajamiseks sõnalajala juurikate leotist väikestes annustes.

Ülesanded ja küsimused. 1. Mõttele järele, miks peab paeluss soole seina külge kinnitatud olema. 2. Milleks on tarvilik tapetud loomi arstlikult läbi vaadata? 3. Kas on hädaohuta süüa keetmata või pooltoorest sealiha? 4. Kas on hädasti tarvis paelusse soolest välja ajada ja miks? 5. Võrdle paelussi vihmussiga ja kaaniga. 6. Miks nimetame paelussi sisemiseks söödikuks?

Inimese välissöödikud.

Inimese kirp. Olgugi, et kirp oma välimuses sääse ja kärbsuga ei sarnane, ometi on ta samasuguse suuehitusega ja moondumisega (262. joon.). Kirp elutseb inimese pesus ja voodis,

kui neid ja eluruume küllalt puhtalt ei peeta. Ta keha pikkus ei ulatu üle ühe millimeetri. Keha värv on kirbul verimust. Kolmest lülist koostuvale rinnale kinnitub kolm paari jalgu, milledest tagumised on iseäranis lihaserikkad. Hoogsalt neid jalgu sirgeks surudes hüppab kirp hiiglasammul nagu heinaritsikaski edasi.

Kirp pistab oma teravate suuosa-dega inimese naha läbi ja imeb haavast toruja kärsa varal verd endasse. Sisseimetud vere tõttu pundub kirbu talbjas tagakeha, mis kirbu suurema kehaosa moodustab, tublisti jämedamaks.

Kirbud panevad oma munad musta pesu voltidesse, voodi ja põranda pragudesse. Munadest välja tulnud pikad valged tõugud toituvad voodipesul olevatest vereplekkidest, ihupesus — varisevast nahkesteldusest ja teistest orgaanilistest ainetest. Kaheteistkümne päeva pärast nukkub kirbu tõuk. Tupest tuleb teise 12 päeva pärast täiskasvanud kirp välja, kes nii täieliku moondumise käigu läbi on teinud.

Voodilutikas on lameda õhukese tiivuta kehaga loomake (263. joon.). Ta on öise eluviisiga. Öösiti poeb lutikas oma harilikust peiduurkast voodisammaste ja seinaga pragudest välja magajate inimeste verd imema. Ka tema keha on verimustjat värvi. Kogu voodilutika keha on peenikese kollase karvastikuga kaetud. Suu on tal pistmis- ja imemis-osadega. Haavamisel eritab voodilutika suu väga vastikult haisevat vedelikku. Lutikad munevad oma valged munad voodi ja seinaga pragudesse. Munadest kujunenud vastsed on vanemate laadi, ainult vähemad. Nii on lutikas mittetäieliku moondumisega putukas.

Lutikad võivad aastate kaupa nälgida ja selle tõttu on nad väga visad vastu panema nende kaotamise katsetele.

262. joon. Kirp (tugevasti suurendatud). 1 — tõuk; 2 — tupp.

263. joon. Voodilutikas (suurendatud).

Peatäi elutseb inimese hooletult kammitud ja kasimata peas juuste vahel, kuklapoolses osas. Peatäi hoiab oma karvaste jalgade klamberkäppadega juustest kinni. Ta hoidub harilikult, kui teda ei segata, peanaha lähedal. Suu osad on kujunenud, nagu lutikal ja kirbulgi, teravateks harjasteks ja imemistoruks. Peatäi kitib oma munad, „tingud“ ehk „saered“, juustele, naha lähedusse. Neist munadest tulevad noored täid 5—6 päeva pärast välja, kes alles nädala kolme järel täisealiseks saavad.

Riietes esineb veel teine liik täisid, kes peatäidest suuremad ja valgemad on, — need on riidetäid. Oma munad panevad nad riide voltide vahele, kus neist päeva 3—4 pärast noored täid kujunevad. Riidetäi on suuremaks plekilise soetöve edasikandjaks.

Kõigi nende söödikute vastu võitlemise paremaks abinõuks on sage tubade, riiete ja ihu puhastamine.

Lutikas, kirp ja täi on inimese välised parasiidid, inimene — nende peremees, kellest nad oma toitu valmis kujul ammutavad.

Ülesanded ja küsimused. 1. Vaata suurekstegeva klaasiga kirpu, lutikat ja täid. 2. Kuidas annab nende söödikute esinemine peremehele endast teada?

Roheline heinaritsikas	Lk.	Lindude pesad	Lk.
	116	Ahven	188
Metsas	119	Räim	192
Mänd	119	Jõevähk	195
Kuusk	124	Kollaseservaline ujur	198
Sanglepp	126	Laulusääsk	200
Harilik kanarbik	128	Apteegikaan	202
Mustikas ja pohl	130	Mõned välismaa taimed ja loo-	
Seemnete levitamine	131	mad	204
Maarja-sõnajaalg	135	Meie maitsejoogid: tee, kohv ja	
Samblad	139	kakao	204
Seened	141	Tehnikas kasutatavad taimed . .	207
Orav	143	Tuttavad lõunamaa puuviljad . .	209
Hirv	146	Harilikumad maitseaine-taimed .	211
Rebane	148	Kookospalm	213
Suur kirju rähn ja kägu	150	Orang-utan	214
Müürikull	154	Elevant	216
Rästik ja nastik	158	Lövi	217
Punane metsasipelgas	161	Põhjapõder ja kaamel	218
Kuuse kooreürask	165	Hiiglakängur	220
Mets	166	Aafrika jaanalind	221
Vees	171	Niluse krokodill	223
Valge vesiroos	171	Siidiliblikas	224
Vesihernes	174	Söödikloomad	226
Vesiläätsed ja vesikiud	176	Harilik paeluss	226
Hüljes	178	Inimese välissöödikud	228
Saarmas	180		
Sinikael	182		

A ^V
5776 ;
C

Hind 195 marka.